

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№2 (86) 2022

сәуір, мамыр, маусым, 2022

апрель, май, июнь, 2022

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **К.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gies-sen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басшылығы, ақпарат агенттігін және желілік басшылығы қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ә.Ә. Бияздықова^{1*} , Е. Ибрахимов²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының Насими атындағы Лингвистика институты, Баку, Әзірбайжан

*e-mail: biyazdykova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОРЫНБОРЛЫҚ КЕЗЕҢІ

Аннотация. Қоғам қайраткері, ағартушы, тілші ғалым, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО деңгейінде аталып өтетін ұлт жанашыры Байтұрсынұлының өмір жолын, оның еңбектері мен ғылыми мұрасын жаңаша, соны көзқарас, тарихи, танымдық деректермен қайта зерделеп шығу арқылы ұлт қайраткерінің тұлғасын өзге қырынан танимыз. Мақала жазудың да басты мақсаты – А.Байтұрсынұлының қалыптасуы мен өмірлік жолындағы Орынбор қаласының рөлі, оның Орынборға қоныс аударуы, баспахана ашып, оқулық, кітап, газет шығаруды қолға алуы және ҚазАКСР Халық ағарту комиссариатындағы қызметі, әріптестері жайлы тың танымдық ақпараттар мен мәліметтер беру. 1920-1925 жылдары ҚазАКСР астанасы болған, сонымен қатар қазақ тарихындағы маңызды «оқиғалардың куәсіне» айналған Орынбордың орны ерекше. Сол себептен Ресей және Қазақстан архив материалдарын, зерттеуші ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, ғалымның үзеңгілес әріптестері мен қазақ ғылымының негізін қалаушы ғылым қайраткерлері жайлы танымдық ақпараттар ұсынылады. Мақала тұжырымдары практикалық мәні тілші, ахметтанушы, әдебиеттанушы және өзге де оқырман үшін өзекті.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, ахметтану, тұлғатану, Орынбор қаласы, баспа ісі, «Қазақ» газеті, Қазақстан Халық комиссариаты, латын графикасы.

А.А. Бияздықова^{1*}, Е. Ибрахимов²

¹Института языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан;

²Институт лингвистики имени Насими Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

*e-mail: biyazdykova@mail.ru

ОРЕНБУРГСКИЙ ПЕРИОД А.БАЙТҰРСЫНОВА

Аннотация. 150-летний юбилей казахского общественного деятеля, просветителя, ученого-лингвиста, литературоведа Ахмета Байтұрсынова будет отмечаться на уровне ЮНЕСКО. В этой связи, переосмыслив жизненный путь А. Байтұрсынова, его труды и научные работы посредством новой точки зрения, историческими и познавательными данными, мы узнаем личность деятеля нации с другой стороны. Главной целью написания статьи является предоставление новой познавательной информации и сведений о роли города Оренбурга в жизни и становлении А. Байтұрсынова, ставшего

интеллектуалом нации, его переселении в Оренбург, создании типографий, издании учебников, книг, газет для нации, работе в комиссариате народного просвещения КазАССР, его коллегам. Оренбург, бывшая столица КазАССР в 1920-1925 годах, а также ставшим центром значимых событий в казахской истории, занимает особое место. Поэтому, сравнивая архивные материалы России и Казахстана, мнения ученых-исследователей, будет представлена познавательная информация о коллегах ученого и основателях научной сферы. Практическая значимость выводов, сформулированных в статье, актуальна для лингвистов, ахметоведов, литературоведов и других читателей.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, ахметоведение, персонализация, Оренбург, издательство, газета «Қазақ», народный комиссариат Казахстана, латинская графика.

А.А. Biyazydykova^{1*}, Е. Ibrahimov²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Institute of Linguistics named after Nasimi of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

*e-mail: biyazydykova@mail.ru

ORENBURG PERIOD A.BAITURSYNOV

Abstract. The 150th anniversary of Akhmet Baitursynov, Kazakh public figure, educator, scholar and literary critic will be celebrated at UNESCO level. On this occasion, by reconsidering A. Baitursynov's life path, his works and scientific papers through a new perspective, with historical and informative data, we will learn the personality of the national figure from a different angle. The main purpose of writing this article is to provide new cognitive data and information about the place of Orenburg in the life and formation of A. Baitursynov, who became an intellectual of the nation, his resettlement to Orenburg, establishing typographical presses, publishing textbooks, books, newspapers for the nation, working at the Commissariat of Public Education of the KazASSR, and his colleagues. Orenburg, the former capital of the KazASSR in 1920-1925, and the center of significant events in Kazakh history, holds a special place. Therefore, by comparing the archive materials of Russia and Kazakhstan, and the viewpoints of scholar-researchers, it will be presented cognitive information about the scholar's colleagues and the founders of the scientific field. The practical relevance of the conclusions formulated in the article is relevant for the correspondent, the Ahmetologist, the literary scholar and other readers.

Key words: Ahmet Baitursynov, Akhmet studies, personalization, Orenburg, printing house, “Kazakh” newspaper, people's Commissariat of Kazakhstan, latin graphics.

Кіріспе

Орынбор мұрағаттарында Ахмет Байтұрсынұлы және оның ізбасарлары туралы ғылыми деректер өте аз. Сол секілді елімізде сақталған ғалымның биографиясындағы Орынбор беттері аз ғана беріледі. Орынбор кезеңі – Ахмет Байтұрсынұлы өмір жолының ең ұзақ кезеңі. Бұл кезең оның ағартушылық қызметінің неғұрлым кемеліне жетіп, толысқан тұсына сәйкес келеді. Қазақстанның алғашқы Халық ағарту комиссарының «орынборлық жолының» мәнін ашып көрсету мақаланың мақсаты болып табылады. Осымен байланысты Ахмет Байтұрсынұлының Орынборға жер

аударуы, оқулық, кітап, газет шығаруды қолға алуы және оның ҚазАКСР Халық ағарту комиссариатындағы жұмысы, қызметтестері жайлы танымдық ақпараттар мен мәліметтер беріледі.

Материал және әдістер

Мақалада лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрі пайдаланылды: дәстүрлі сипаттама әдісі, тарихи-салыстырмалы талдау әдістері.

Әдебиетке шолу

Мақаланың негізгі дереккөздері ретінде А. Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағынан, Е. Омаров, С. Казиев, Сұлтан-Хан Аққұлының еңбектерінен Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан деректер алынды.

Нәтижелер және талқылау

Өзінің «Өмірдерегінде» А.Байтұрсынұлы: «1909 жылы, Қарқаралы қаласындағы екі класстық училищеде мұғалім-менгеруші болып қызмет атқарған кезімде Семей облысының губернаторы Тройницкийдің тапсырмасымен тұтқындалып, және 1 маусымнан 1910 жылдың 21 ақпанына дейін жандармның тергеуімен Семей түрмесіне жіберілдім» (Байтұрсынұлы, 2013: 37) – деп жазады. 1910 жылы А.Байтұрсынұлын Дала облыстарынан тыс өңірге жер аударды. Кей зерттеу еңбектерінде Ахмет Байтұрсынұлы Орынбор қаласында тұруды өзі таңдаған» деген дерек айтылады. Бірақ неге осы қалада тұру шешіміне келгені туралы толық дерек айтылмайтынын авторлар түсіндірмейді, бірден «Қазақ» (1913-1918) газетінің құрылу және шығарылу тарихы туралы айтады. Мәдениет, саясат мәселелерінің ең басында тұрған қазақ тілінің рөлін күшейту талаптары және қазақ тілінде газет, кітаптар шығару үшін баспахана ашу құқығы айтылып, қол қойылған «Қарқаралы петициясынан» кейін, бұл екі міндет Ахмет Байтұрсынұлының алдағы барлық қызметіне жетекші болады. Олардың жүзеге асатын орны Орынбор болады.

Біздің пікірімізше, ғалымның Орынборды таңдау себебі қазақтардың татар-мұсылман әлемімен рухани байланысында жатыр. XX ғасыр басы Ресей халықтарының ұлттық сана-сезімдерінің қайта өрлеу дәуірі болды. Өзіндік сана-сезімдерінің оянуы мұсылман бірлігі аясында жүрді, сондықтан руханият қайраткерлері өздерін башқұрт, татар және қазақ деп бөліп-жаруға тырысады, барлық мұсылмандарды жалпы бір деп қарастырды. XX ғасыр басында Ресей империясында Орынбор Қазан қаласынан кейінгі екінші мұсылман орталығы болды. Орынбор мұсылмандары, социал-демократтар сияқты, оңшыл либералды партиялардың жергілікті бөлімшелерін «басып алуға» тырысқан шынайы саяси күш болды.

Ұлттық қозғалыстың көшбасшысы болып мұсылман зиялылары жүрді. Олар әсіресе, ұлттық мәдениетті дамытуды мақсат етіп қояды. Осы жолдағы алғашқы бастамаларын мұсылман халықтарын оқу-біліммен сусындатудан бастады. Мұндай ұстаным А.Байтұрсынұлына жақын болды. Ірі жекеменшік баспаханалар Уфада, Орынборда, Қазанда, Верныйда, Оралда, Ташкентте және басқа қалаларда кітап, газет басып шығарып жатты. Оқу-ағарту ісінде Ресейдегі барлық түркі халықтарының белсенді жақтасы болған, сол өлкеде тұратын Гильман Каримов 1900 жылы Орынборда баспахана ашуға талпыныс жасайды, бірақ оған Үкімет тарапынан рұқсат берілмейді. Тек біраз уақыт өткен соң жұмыс істеп тұрған баспахананы сатып алады да, қайта

жабдықтады. Каримовтар баспаханасы татар тілінде, одан кейін қазақ тілінде басып шығарған Ресейдегі жалғыз баспахана болды. Гильман Каримовтың трагедиялық өлімінен кейін, баспахана оның ұлы Мұхаммед-Фатихқа (Фатыхқа) өтеді. Баспахананы өзінің бастамасымен құрған «Каримов, Хусайынов және К» Серіктестігіне өткізеді. Фатых Каримов ресми түрде баспахананың иегері болмайды, бірақ оған жетекшілік жасайды. Жаңа баспа машиналарын алады, ағайынды Каримовтар мен Харитоновтың қазандық баспаханасынан қаріптердің үлкен жиынтығын көшіреді. «Каримов, Хусайынов және К» баспаханасы өзге баспаханалармен салыстырғанда қазақ тіліндегі кітаптың көбін шығарды. 1890 жылдан 1915 жылға дейін қазақ тілінде 117 кітап жарық көрген. Бұл шамамен Орынборда жарық көрген кітаптардың үштен екі бөлігі, соның ішіне Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатовтың еңбектері кіреді. Басылып шыққан кітаптардың көп бөлігін эпикалық толғаулар мен поэмалар, оқу құралдары және қазақ ақындары өлеңдерінің жинақтары құрады. Қазақ тіліндегі алғашқы романдардың бірі болған С.Көбеевтің «Қалың мал» романы 1913 жылы осы баспадан басылып шығады (Казиев, 2016, 141).

Осы баспаханада жарық көрген қазақ кітаптарының қай әліпбимен басылғанына тоқталайық. Бұл арабграфикалы қадім жазуы болды, бұнымен татар кітаптары да басылды. Революцияға дейін қазақ тілінде шыққан кітаптардың 509-ы арабграфикалы қадім жазуымен басылды және жалпы тиражы 2 млн. 200 мың дана болды (Каримов, 2015). Біздің көзқарасымызша, бұл Байтұрсынұлының осындай қазақ басылымдарының көпшілігінде оны оқу үшін неғұрлым қолайлы және қолжетімді болу мақсатында әліпбиді араб графикасы негізінде қайта реформалаумен айналысуына – жетекші себептердің бірі болды. Оның үстіне XX ғасырдың басында қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдары шыға бастады.

Ахмет Байтұрсынұлының Орынборды таңдауының маңызды себептерінің бірі, мұнда татарлардың өздерінің мерзімді басылымдары болғандығы дәлел болды. 1905 жылғы төңкерістен соң, көпшілікке мәлім болғандай, сөз бостандығы берілгеннен кейін, Жалпыресейлік 33 басылымның татар тіліндегі 7 басылымы Орынборда шықты. Солардың қатарында «Вақыт» («Уақыт») газеті және «Шуро» («Кеңес») жур-налы бар. 1917 жылға дейін Ресей мұсылмандары үшін баспа қоғамдық қызметтің негізгі әдісі болды, ал газет редакторлары тұтас Ресей империясы аумағында ірі саясаткерлер болды. Мерзімді басылымдар өте көп таралыммен бүкіл Орал-Поволжьеға тарады. Дереккөздерде көрсетілгендей, 1906 жылдан 1918 жылға дейін (Орынборлық ВРК «Вақыт» газетінің жабылуына дейін) оның 2309 нөмірі, яғни, жылына шамамен 192 нөмір немесе айына 16 нөмірден шықты. «Вақыттың» редакторы Фатых Каримов болды, ал «Шуруны» көрнекті ғалым және жазушы Ризаэтдин Фахретдинов басқарды, ол сонымен бірге «Вақыт» редакторының көмекшісі болды. Екі басылымның ұйымдастырушысы алтын өндіруші ағайынды Рамиевтер болды. «Вақыт» 1906 жылдан, ал «Шуро» 1908 жылдан бастап жарық көрді. Ендеше, «Қазақ» газетінің шығуына дейін Орынборда ұлттық баспасөз басылымының орныққан тәжірбиесі болғандығын байқаймыз.

Дәл сондай әріптестік «Қазақ» газеті мен оның құрушыларын қолдау үшін ұйымдастырылды. Бұл туралы Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар Л.Варшавская атты журналистпен әңгімеде есіне алады: «1912 жылдан бастаймын. Бөкейханов пен менің әкем сияқты өзінің жеке баспасын армандаған Ахмет Байтұрсынұлы өзінің кезекті отырысын аяқтап, Семей түрмесінен шығады. Бұл мақсат олардың алдында

бұрын да болған еді, бірақ оны жүзеге асыруға қаржы болмады. Ахметке Қазақстанда тұруға рұқсат бермеді және ол бұрынғы оқыған жері Орынборға кетеді. Осы уақытта менің әкемді де түрмеден босатады, және ол үйге келе жатып, Түркістанға тоқтайды. Ол жерде оны ескі досы Садық Өтегенов тосып алады және сол саладағы құрметті және ауқатты адамдарды жинап, оларға барлық қазақтарға арналған аса қажетті басылым шығару қажеттілігін айтады. Үстел басында отырғандар: «Бұл ой туралы ертерек білмегенімізге өкінеміз, бірақ, ештен кеш жақсы» – деп жауап береді де, әкемді ақшаның астында қалдырады.

«Үшеуі Орынборда жиналған кезде әкем осы ақшаны және түркістандықтардың көмектесеміз деген сөздерін алдыларына қояды. Осындай себеппен, газетті шығару мәселесі шешіледі. Бірден ғимарат, типография, шрифттер, қағаз және басқа да мәселелер шығады. Жұмысқа қажеттің барлығын ұсынып, ағайынды татарлар Каримовтар көмектеседі.

Газетті «Қазақ» деп атайды, оның редакторы етіп, «қазақ халқының өте сүйікті, шынайы ұлттық ақыны» Ахмет Байтұрсынұлын қояды, ал әкем оның негізгі көмекшісі ретінде барлық қара жұмыстан бастап, оның орынбасары, корректоры, дауыстап оқушысы, қағаздарды тасушы, терушілікті өз мойнына алады. Міне, сөйтіп, 1913 жылдың екінші ақпанында көптен күткен басылымның алғашқы номері жарыққа шығады» (Варшавская, 2010).

Көптеген еңбектерде «Қазақ» газеті туралы оның редакторы да, шығарушысы да Ахмет Байтұрсынұлы болғаны айтылады. Бірақ, оның шығарушы редакторы Ишан Мұстафа Оразайұлы болған. Сұлтан-Хан Аққұлы мақаласында Ахметтің ағаларының және Мұстафа Оразайұлының тек газетті шығарудағы ғана емес, сонымен қатар, «Алаш» қозғалысының тууына қаржылық қолдау көрсеткендігін ашады. Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы Бюросының тұрақты өкілі ретінде делегат етіп жіберу туралы мәселе көтерілген кезде, ағайынды Оразайұлылар «Қазақ» газеті арқылы бір өкілдің күнкөрісіне қажетті төрт мыңға қарағанда артығырақ екі мың рубль бөліп бастама көтерген. Ол өкіл Әлихан Бөкейхан болды (Аққұлы, 2016). Ал Ахмет-ишан Оразайұлы туралы Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында мынадай мәлімет беріледі:

Ахмет-ишан Оразайұлы (1861, бұрынғы Ақмешіт уезінің Сырдария ауданы, Зінкетер ауылы – 1926, Қызылорда облысы) – ишан, халық емшісі. Бұқара медресесінде білім алған. Өз қаржысымен Бағаналы ауылындағы мектеп пен мешітті қамтамасыз еткен. 1881-1883 жылдары екі рет Меккеге қажылыққа барған. А.Байтұрсынұлымен, М.Дулатұлымен тығыз байланыс орнатқан, «Қазақ» газетінің шығуына қаржылық көмек көрсеткен. Онда мақалаларын жариялап тұрған, соның ішінде отырықшылық өмірдің пайдасы туралы мақала жариялаған («Қазақ», №6, 1913). Қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын шығаруға сыйақы тағайындаған. Ресей империясының колониалды саясатына қарсы (1916) көтеріліс жетекшілерінің бірі (Ұлттық Энциклопедия, 1998, 575).

«Қазақ» газеті шыққан жылы Ахмет Байтұрсынұлы оқу ағарту мәселелеріне арнап көптеген мақалалар жариялады: «Қазақша оқу туралы», «Оқу жайында», «Білім сайысы», «Білім сайысы туралы», «Орысша оқитындар», «Оқыту туралы» және басқалар. Оларға қысқаша шолу мен талдау Б.С. Бекмұрзаеваның «XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы» атты еңбегінде беріледі. Тамаша педагог ретінде оқушысын жетістікке жетуге бағыттайды, сонымен қатар А.Байтұрсынұлы қазақтар үшін өркениетті даму жолын меңзейді: «бүгінгі таңда өзгелерден қалып қалған халық үшін, білім мен өнер сол дамыған елдердің қатарында тұруға көмектеседі. Білім әл-

сіздерді жетелейді. Әлі кеш болмай тұрғанда біз өнер мен қолөнерді меңгеруіміз керек, сонда ғана біз өз жағдайымызды түзер едік, ешкім бізді кемсітпес еді, және өзгелерге қадірлі халық екендігімізді көрсете алар едік». Шынымен де, А.Байтұрсынұлының жазған мақалалары мектеп мұғалімі сабақ беріп тұрғандай әсер қалдырады. Ол ғылым мен заманауи техниканың байланысы туралы әңгімелейді, білім бәсекесінің қажеттілігі туралы айтады және Нобель сыйлығы мен оның иегерлері жайлы жазады, білімнің қажеттілігіне, маңызына оқушыларының көзін жеткізеді, «ғылымның әр түрлері, сонымен қатар «өнер адам өмірін жеңілдетуге, оның қуанышын молайтуға» арналғандығын сараптап айтып отырған.

Сол себепті «Қазақ» газетін шығаруды қолға ала отырып, Ахмет Байтұрсынұлы бар күш-жігерін оқу-ағарту саласына жұмсады. Тек қана 1916 жылы Әлихан Бөкейхановтың Орынборға келуімен газет өзінің тақырыбын кеңейтеді және мәдени-ағартушылық бағытты сақтай отырып, бір уақытта «Алаштың» саяси үнжарғысына айналады. Сонымен қатар, газет бетінде жарияланған Алаш қозғалысына қатысты құжаттар мен мақалаларда оқу-ағарту мәселелеріне айрықша назар аударылды. Сонымен, 1917 жылдың 21 қарашасындағы 251 санында «Алаш партиясы бағдарламасының жобасы» басылып шығады. Авторлардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы да көрсетіледі. Жобаның тоғызыншы бөліміндегі: «Оқу орындарының есігі барлығына ашық және оқу ақысыз. Бастауыш мектептерде оқыту ана тілінде жүргізіледі; қазақтар өздерінің ана тілінде орта мектептер мен университеттер ашады; білім беру жүйесі өзіндік автономды түрде: биліктегілер білім беру ісіне араласпайды; оқытушылар мен профессорлар байқау негізінде тағайындалады; халықтық ортада кітапханалар ашылады» деген мазмұндарға ерекше көңіл аударуымызға болады.

Газет логотипіне назар аударсақ, онда киіз үй бейнеленген, қазақ халқының символдарының бірі – түндік. Киіз үйдің бұл түндігі батыс жақтан ашылған, ал есігінде «Қазақ» деп жазылған. Киіз үйдің түндігін батыстан «аша отырып», Байтұрсынұлы қазақтардың батыс өркениетімен және мәдениетімен қарым-қатынасының қажет екендігін көрсетті. Ол кезде маңдайшадағы «Қазақ» жазуы газеттің өзінің атауы ретінде халықтың этникалық атауын қайтарды, өзіндік тұрмыс-тіршілігін көрсетті. «Өзінің нағыз «қазақ» атауын» қайтарудың қажеттілігі туралы Әлихан Бөкейхан да жазды. Алайда, «Қазақ» деген ресми атау – яғни, «қазақтар» 1925 жылдан бастап қана қолданылды.

Бүгінгі таңда «Қазақ» газетінің біршама нөмірі Алматыдағы Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы, ал олардың бір бөлігі Орынбордағы Крупская атындағы облыстық ғылыми кітапханада бар. Газетті оқу бәріне қолжетімді емес. Бір қарағанда, ол да өзге қазақ басылымдары сияқты арабграфикалы қадім жазуында басылған сияқты болып көрінеді. Бірақ, бұл мүлде олай емес, «Қазақ» газеті Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ жазуымен шықты. Ол «Қазақ емлесі», яғни «Қазақ газетінің емлесі» деп аталды. Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ жазуын орыс және еуропа ғалымдары «Байтұрсынұлы графикасы» деп атады.

1910 жылы Ахмет Байтұрсынұлы Орынборға келген бойда, жұмысын газеттен бастамағандығын байқауға болады. Үш жылға жуық уақыт әліпбимен, немесе өзі атағандай, «Жаңа дұрыс жазумен» айналысады. Біздің байқауымызша, Орынбор мұсылмандарының қолдауы Ахмет Байтұрсынұлының жалпы мұсылман халықтарына ортақ араб графикасы негізінде жаңа қазақ әліпбиімен жұмыс жасауы үшін маңызды фактор болып табылды. «Қазақ» сол кездегі қазақ қоғамына Ахмет Байтұрсынұлы

реформалаған қазақ жазуымен жол тартты. Баспа қызметі үрдісінде А.Байтұрсынұлы «Қазақ емлесін» сынақтан өткізіп, жетілдірді. Кейін, алғашқы Кеңес оқулықтарын шығару туралы мәселе көтерілгенде, «Қазақ емлесі» ешқандай даусыз, ұсынусыз қолданылуын жалғастыра берді.

Ол өзінің «Өмірдерегінде» де солай жазады: «Орынборға келгеннен кейін ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі (фонетикалық) мен грамматикалық құрылымын (морфологиялық, синтаксистік) зерттеуге кірістім, екіншіден қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып (шрифті емес) жеңілдету жолында жұмыс жасадым. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде лексикалық кірме сөздерден тазартуға, синтаксистік құрылымын өзге тілдердің ықпалынан тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (іс қағаздары, көсемсөздік /публицистикалық /және ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым (Байтұрсынұлы, 2013, 37-38). Бұның барлығы А.Байтұрсынұлы жоғарыда көрсеткендей, қазақ тілінде оқулықтар құрастырып «Қазақ» газетін редакциялау арқылы өмірде жүзеге асырды. Бұл әліпбиімен жұмыс істеу – ғұмырындағы негізгі іс деп есептегендігінің дәлелді көрінісі.

Ахмет Байтұрсынұлы араб алфавитін реформалап, өзіне ғана тән қайталанбайтын жоба ұсынды және оны «Жаңа емле» деп атады. Ол арабграфикалы ескі қазақ жазуын реформалауда қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сүйенді. Араб жазуының ережелеріне сәйкес дауыстылар жазылмайтындықтан, бұл түркі тілдері үшін белгілі бір ыңғайсыздықтар тудыратындығы белгілі. Сол себепті Ахмет Байтұрсынұлы идеясы нота жазуындағы скрипкалық немесе бас кілттің көшірме белгісін негізге ала отырып, бір қаріптің алдыңғы және соңғы жағына оның ерекшелігін анықтайтын белгі қоса отырып жасауында болды. Сөйтіп, дауыстылар үшін қайтадан енгізген белгілер санын кәдімгідей үнемдеді және араб графикасымен берді. Қазақ тіліне мүлде қажет емес және дұрыс жазуға қиындық келтіретін, басы артық таңбаларды алып тастады. Осылайша қолданыстағы 12 араб әрпі алынып тасталды. Ал араб жазуында барлығы 28 әріп бар. Әліпбидің сирек ұшырайтындығының ерекшелігі – онда дыбыс санына қарағанда, әріп саны аз (Байтелесова, 2007).

А.Байтұрсынұлының Орынбордағы қызметтес әріптестеріне тоқталатын болсақ, мақаланың басында Міржақып Дулатұлы туралы айтылды.

Алғаш рет Байтұрсынұлы әліпбиін терең зерттеп, оның ғылыми маңыздылығына баға берген, «Алаш» бойынша өзінің әріптесі Елдес Омарұлы болған (Омаров, 1922). Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл еңбек қазіргі тілшілер мен тіл тарихын зерттеушілердің назарын аударуға лайық еңбек.

А.Байтұрсынұлының Орынбордағы өмірі мен қызметінде және одан кейін де С.Садуақасовтың алатын орны ерекше. Орынбор қаласында қызмет атқарған С.Садуақасов не партияға, не «Алаш» үкіметіне мүше болмай, алашорда көсемдерінің көзқарастарымен бөліскен, әсіресе, А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейханның идеяларын толық қолдаушы болды: «Олардың көмегінен біз ұлттық саясаттағы жетімдер боламыз... Орыстар өздерінің билігін күшейту үшін біз бен алашордашылардың арасын ажыратуға тырысады. Олар алашордашыларды жаман адамдар етіп бейнелегілері келеді» (Казиев, 2016). Ол А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейхановты құрмет тұтты, А.Байтұрсынұлын «қазақ халқының әкесі» деп атады. Өзінің 1923 жылғы жазбаларында былай деп жазды: «Ахметтің салған ғимаратын таза және реттеп күзету – біздің

міндетіміз. Ахметтің сепкеніне дұрыс өсім жасау – біздің міндетіміз» (Казиев, 2016). 1925-28 жылдары С.Садуақасов «Еңбекші қазақтың» редакторы бола жүріп, олардың жұмыстарын жариялайды; кейін – 1927 жылы Ташкенттегі Қазақ педагогикалық институтын басқарып тұрған шағында Ахмет Байтұрсынұлын, Мағжан Жұмабаевты, Халел Досмұхамедовті жұмысқа орналастырады.

1923 жылы РСФСР-де әкімшілік-территориялық реформа басталып, Орталық Азияда ұлттық-территориялық жеке белгілеу жүргізіледі. Смағұл Садуақасовтың түсіндіруі бойынша республикадағы қолданылған реформаның мақсаты климаты, топырағы және ұлттық белгілері жағынан сәйкес келетін аудандарды бірдей жалпы бір шаруашылық-әкімшілік бірлікке қосу болды. Жалпы жобаның ұтымдылығын мақұлдай отырып, Садуақасов республиканы аудандандыруда туындайтын мәселелердің бірқатарын ашады. Соның бірі – республиканың сыртқы шекарасын анықтау. Өзінің мақаласында аудан бойынша автономияның барлық даулы шеткі аудандарымен «жүре» отырып, уездердің этникалық құрамы мен шаруашылық түрлерін терең білімді өзінің тұжырымымен дәйектей келе, ҚазАКСР шекарасында қандай территориялар қалуы керек екендігін байыптылықпен дәлелдеді. Оның баяндауындағы неғұрлым мәселелі аудан – Түркістан облысына ұсынылған Адай уезі болды (Советская Киргизия, 1923, 13-17).

1920-1925 жылдары Орынбор ҚазАКСР-дің әкімшілік орталығы және барлық кеңестік қайта құруларды өткізудің тірек пункті болды. Кеңестік автономиялы республикалар билігіндегі жоғары органдар РСФСР үлгісі бойынша осында жасалды. Үкімет (Совнарком) құрамына халық комиссариатынан 12 жетекші кірді. «Қазақстан Халық комиссарлары» анықтамалығынан біз Орынбор кезеңіндегі Халық ағарту комиссариатында кімдердің жетекшілік орында болғандығын анықтай аламыз:

Байтұрсынұлы Ахмет – 1920 ж. қазанынан – 1921 ж. қазанына дейін;

Кенжин Асфендияр – 1921 ж. қазанынан – 1922 ж. қазанына дейін;

Залиев Нұғман – 1922 ж. қазанынан – 1924 ж. желтоқсанына дейін;

Темірбеков Ілияс – 1924 ж. желтоқсанынан – 1925 ж. ақпанына дейін;

1925 жылдан бастап республикадағы халық ағарту комиссары қызметін Смағұл Садуақасов атқарды (Наркомы Казахстана, 2007).

Байтұрсынұлының орынбасарлары Аймауытов Жүсіпбек, Асфендияр Кенжин және Смағұл Садуақасов болды. Өз кезегінде ол оның нарком постын ауыстырғанда А.Байтұрсынұлы Кенжиннің орынбасары болады (қазан, 21 – маусым, 22). 1922 жылдың 13 маусымында Сәкен Сейфуллин коллегия мүшесі және Халық ағарту комиссарының «ұйымдастыру-әкімшілік бөлімі бойынша» (көрсетілген мерзімнен басқа, орынбасар Кенжиннің айтуына сәйкес) орынбасары болып тағайындалады.

Сол себепті Халық ағарту комиссариатының әкімшілік аппаратында А.Байтұрсынұлы 1922 жылдың ортасына дейін қызмет еткен, бірақ одан кейін де оның құрамында жұмысын жалғастырды: Академиялық орталық төрағасы қызметін атқарды және ғылыми-әдеби комиссияны басқарды. «Өмірдерегіндегі» өзінің нақтылауы бойынша «Наркомпрос жанындағы ғылыми әдістемеші болып табылды». Халық ағарту комиссариатының ұжымына Ахмет Байтұрсынұлының көрнекті жақтастары кірді: М.Дулатұлы (республика ХАК ғылыми кеңесінде жұмыс істеді), Е.Омарұлы М.Жылдыбаев (1924 жылдан ғылыми кеңес төрағасы қызметін атқарды).

«Қазақстан Халық комиссарлары» анықтамалығынан біз жазушы және ғалым Жүсіпбек Аймауытовтың есімін халық комиссары Байтұрсынұлының орынбасары

ретінде (1920 жылдың қазанынан 1921 жылдың маусымына дейін) кездестіреміз. Ол Орынборда емес, Семейде жұмыс істеді. Семейдегі мұғалімдер семинариясын аяқтағаннан кейін 1911-1914 жылдары ауыл мұғалімі болып қызмет етті, «Қазақ» газетінің алғашқы авторларының бірі болды. Байтұрсынұлы өзінің орынбасарын Семей губерниялық Оқу-ағарту бөлімінің басшысы етіп тағайындайды. Осы жерде ол 1921 жылы «Есеп құралы» және «Оқу құралы» оқулықтарын 5 мың дана таралыммен басып шығаруды ұйымдастырды және «Тіл-құрал» 4 мың дана таралыммен басылды. Соңғы екеуінің авторы А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы болды. Семейде, сонымен қоса «Қазақ тілі» газетін шығарды. 1922-1924 жылдары Қарқаралыда мұғалім болды, 1924-1926 жылдары «Ақ жол» газетінің әдеби қызметкері болды (Ташкент), 1926-1929 жылдары – Шымкент педагогикалық техникумының директоры. Жазықсыз жаламен тұтқындалып, 1931 жылы атылады.

Орынбордағы Халық ағарту комиссариатының қолдауымен 1920 жылдың 3 қарашасында Қазақ мемлекеттік баспаханасы құрылды. Баспаханың құрылуына да А.Байтұрсынұлының сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Баспа бұрынғы орынборлық көпес Зарыновтың оңаша үйіне (Хлебный бұрышы 4), ал баспахана Керуен сарайда орналасады. 1921 жылдың 4 қыркүйегінде Қазмембас Бас басқармасы Халық ағарту комиссариатына өтеді. Сол кезде, баспа қызметінің жобасы 1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен екінші Жалпықазақ съезінде «Алаш» көшбасшыларымен жасалған еді. Осы мәселе бойынша сол кезде М.Дулатұлы сөйлеген. Съезде оқулықтар мен әдістемелік құралдар шығару үшін «мамандардан» Ерекше комиссия құрылған. Комиссия 1918 жылдың басында жұмысқа кірісу керек еді, тіпті Қазақстанның облыстары бойынша бөлінген нақты шығын сметасы құрылған (Наркомы Казахстана, 2007, 77-79).

Шынтұайтына келгенде, XX ғасыр басында етек жая дамыған баспа ісі «Алаш» идеясы негізінде жүзеге асырылған жоба болатын. Орынборда 1920 жылы 2 желтоқсанда КирЦИК төрағасы С.Мендешевтің төрағалығымен өткен мәжілісте алғаш рет редакциялық коллегия құрылған. Оның құрамына А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан С.Садуақасов, Х.Болғамбаев және Ж.Аймауытов кірді. Асфендияр Кенжин автобиографиясында коллегия құрамына кіргендігін жазады. Коллегия әріптестері РСФСР Халық ағарту комиссариатының жүйесі қабылдаған оқулықтар мен оқу әдебиеттерін аударып және қазақ оқулықтарын жазу үшін зиялылармен іскери байланыс орната отырып, «қазақ тіліне аударуға қажетті» деген орыс тіліндегі кітаптарды таңдаумен айналысты.

Қазақ бірыңғай еңбек мектебінің 1 және 2 деңгейіне арналған оқулықтарды қазақ тіліне аударып құрастыру мәселесі бойынша Халық ағарту комиссариаты және ҚазАКСР Мембаспа жанындағы Редакциялық коллегия мүшесі Ахмет Байтұрсынұлының шақыруымен өткен 1921 жылғы 31 қаңтардағы Біріккен мәжілісінің №2 хаттамасы келтірілген. Мағжан Жұмабаевтың хаттамасына сәйкес «оқуға арналған хрестоматия, синтаксис, қазақ тілі ауызша және жазбаша тілмен берілетін шығармашылық теориясын құрастыру», сонымен бірге «қазақ тарихы мен педагогикасын аудару жүктелді».

Оқулықтар мен кітаптарды дайындау бойынша коллегия мүшесі болып Назипа Құлжанова тағайындалды. Ол қазақ әліппесін жасауға қатысты, «Мектептегі дәстүрлі тәрбие», «Ана мен баланы тәрбиелеу» атты дидактикалық еңбектердің авторы болды. Назипа Құлжанова педагог-мұғалім және аудармашы ретінде танымал. Құлжанованың арқасында Абай мен Алтынсариннің шығармалары орыс тілінде сөйледі, ал қазақ

мектептерінде балалар Лев Толстой, Максим Горький, Александр Куприн, Владимир Короленконың және тағы басқа орыс жазушыларының шығармаларымен танысты.

Оқулықтар шығару жұмысы Халық ағарту комиссариатының бөлімдеріне де тарай бастады. Сонымен, Қошкө Меменгерев Омбыда ана тілінде оқулықтар құрастыру ісіне белсене қатысты. 1921 жылдың наурызында Сібіревком жанындағы Автономды республика үкіметі Омбыдан Орынборға: Меменгерев және Айбасов жолдастар өздерінің келісімдерін білдіре отырып, жаратылыстану бойынша қазақ оқулығын құрастыруға кірісті. «Оларды қажетті нәрселермен жабдықтаңыздар. – Әйтиев» деген телеграмма жіберді. Ә.Әйтиевтің атына ізінше телеграфтық жауап жіберілді: «Бұрынғы бастауыш училищелер бағдарламасы көлемінде жаратылыстану бойынша уақытша оқулық құрастыру – Меменгерев пен Айбасовтың міндеті. Троянский және басқалардың оқулықтары көмекші құрал ретінде қызмет ете алады. – Халық ағарту комиссары Байтұрсынұлы» (История западного отделения Алаш-Орды, 2012).

Сұлтан Хан Аққұлы да сондай мәліметтер келтіреді: 1920 жылдың ортасына дейін мектеп және жоғары оқу орындары пәндері үшін келесі оқулықтар құрастырылды немесе аударылып жарыққа шықты: химия, табиғаттануға кіріспе, зоология (1922), география (1922, 1924), физика (1924), математика (1924), биология және т.б. Б.Омаров «Алгебраны», Ж.Аймауытов «Дидактиканы», Бөкейханов «Географияны» басып шығарды. Ә.Бөкейханов Мәскеуде тұрып, француз және өзге тілдерден К.Фламарионның «Танымал астрономиясын», Т.Тутковскийдің «Жердің пайда болуы», Д.Гравенің «Әлемнің пайда болуы» және т.б. ана тіліне аударды. Тек бір ғана 1924 жылда «Кеңестік Киргизия» мақаласында мәлімделгендей, жалпы 142 000 дана тиражбен оқулықтар шығару жоспарланған. Және осы негізгі бағдарламаның көп бөлігі артығымен орындалды, «Түркі республикасы жағынан ұсыныстар түсуіне байланысты» қазақ тұрғындарын оқулықтармен қамтамасыз ету үшін кейбір жұмыстардың таралымын ұлғайтуға тура келді (Советская Киргизия, 1923, 14-20). Қазақ тілінде шыққан оқулықтардың тізімінде А.Байтұрсынұлының Әліппесі (36 т.), Грамматикасы (30 т.), Этимологиясы (55 т.), Синтаксисі (38 т.), сонымен қатар, Дулатұлының оқулықтары көрсетілді: Оқуға арналған кітап, Есептер (I және II т.) және өзге авторлардың оқулықтары көрсетілді (Варшавская, 2010).

Қорытынды

А.Байтұрсынұлының Орынборда қызмет еткен кезде етене араласқан адамы Александр Викторович Затаевич болды. Оның музыкалық фольклорды жинауда баға жетпес рөл атқарғаны белгілі. 1920-1923 жылдары Затаевич Орынборда тұрды. Ахмет Байтұрсынұлы Затаевичтің жұмысы туралы біліп, оны Наркомпростың ғылыми бөліміне аккомпониатор қызметіне жұмысқа алады.

Орынборда жарық көрген «Қазақ халқының 1000 әні» атты алғашқы жинақтағы (1925) 280 корреспонденттің ішінде Ахмет Байтұрсынұлының есімі аталады (19 ән). Оның үстіне композитор оған ерекше алғыс айтқан: «Қазақ тарихы мен тұрмыс этнографиясы саласы бойынша өзінің беделді нұсқау, кеңестері және түсіндірулерімен менің көптеп жинаған материалдарыма бағдар жасауыма көп көмегі тиді, осы көмегі үшін оған ерекше алғысымды айтудан еш жалықпаймын». 1931 жылы екінші жинағында, ол кезде Байтұрсынұлы Архангельскіде айдауда болған, оның есімі өзге де алаш-ордашылардікі секілді Затаевичтің комментарийі (түсіндіруі) редакция тарапынан сызылып тасталған.

Осы қиыншылық жағдайларға қарамастан, автор-құрастырушының алғысөзінде

Байтұрсынұлы бейнесі байқалмайтындай етіп берілген: «Қымбатты менің достарым – жігіттер, аштықты, суықты және эпидемиялы жылдары сіздермен бірігіп жасаған еңбекті жинақ түрінде Сіздерге арнаймын және қайтарамын! Естеріңізде ме, сіздердің бұл тамаша халық әндеріңізді мен жинаған жоқпын, оны өздеріңіз мен арқылы ұлттық игілікті сақтау үшін жинадыңыздар. Және бұл әрқашан мені, кездейсоқ келімсекті, дарынды және қайырымды қазақ халқымен туыс етті» (Затаевич, 1925, 3).

А.В.Затаевич Ахмет Байтұрсынұлына ұлттық музыка стилінде екі музыкалық пьеса арнағаны белгілі. Олар – «Әйда, былпылым» және «Тепеңкөк». Ол бұларды 1923 жылы қаңтарда Орынборда Байтұрсынұлының мерейтойында орындаған. Ресей мемлекеттік Әдебиет және өнер архивінің (РГАЛИ) композитор қорында Затаевичтің «Верхом на иноходце» деп аударуындағы басқаша атаумен Байтұрсынұлына арналған қазақ маршының ноталық жазуы табылды. Мүмкін, бұл танымал шығарманың алғашқы түрі шығар.

Ахмет Байтұрсынұлы Академиялық орталықтың төрағасы қызметінен босатылады. Орынбордағы жұмысының соңғы жылдары оның кәсіби ғылыми қызметімен тікелей байланысты болды. 1924 жылы Байтұрсынұлы өзінің әліпбиін жоғары деңгейде реформалады, мектептерде оқытуда неғұрлым қолжетімді болу үшін қарапайым етті. Негізінен оның таңбалануына емес, емлесіне көңіл бөлді. Бірақ ресми кеңестік нұсқасында тіпті реформаланған әліпби өте күрделі және жалпы халыққа қолжетімсіз деді. Себебі ол араб жазуында ғана берілетін вокализм мағыналы рөл ойнай-тындықтан тілдің өзіндік фонетикалық қалпын бере алмады. Одан басқа, атеистік насихат жағдайында латынға өту реформаның кейбір жақтастарының пікірінше, «дінге қарсы акт болды», ал араб әліпбиі «Құранның әліпбиі ретінде байлар мен руханилықтың қызметінде қалып, еңбекшілердің қызығушылықтарына қарсы құрал болды» (Оразалина, 2007).

Латынға көшу туралы шешім аяқ астынан болмағандығын айта кету керек. 20-жылдардың басында Ленин әліпбиді латындау туралы Әзербайжан ғалымдарының (Н.Н.Нариманов және өзгелер) идеясын қолдады. Бұл реформа шығыстағы нағыз революция болып табылатындығын атады. 1920 жылы Халағком комиссиясы РСФСР барлық халықтарына ортақ латын графикасы негізінде әліпби дайындау жұмысын бастады. Бірақ 1922 жылы ұлттар Халық комиссариатында Сталиннің ұсынысы бойынша бәрібір де араб алфавиті реформасы бойынша комиссия құрылған еді. Оның үстіне, Қазақ АССР-нен жіберілген А.Байтұрсынұлының қазақ алфавитін араб графикасы негізінде реформалау туралы материалы ғылыми тұрғыда «толық қанағаттанарлық» болып мойындалған еді.

1924 жылы – ұжымдық шешім мен көпшіліктің қатысуымен шешілетін дәстүр әлі сақталып тұрған кезде болашақтағы реформаны талқылау оқу-ағарту саласының жұмыскерлеріне табысталды. Республикаларда білімпаздар съезі өтті. 1924 жылдың 12-17 маусымында Орынборда қазақ ағартушыларының съезі болды. Съезд жұмысына Кеңес жұмысшысы, филолог және түркітанушы, Орталық баспаның шығыс бөлімі жетекшісі Нәзір Төреқұлов Мәскеуден келіп қатысты. Соңында ол түркі жазуын араб әліпбиінен латынға көшіру жөніндегі комиссияны басқарады. Съезде емле туралы Елдес Омарұлы баяндама жасайды, Н.Төреқұлов, М.Дулатұлы, А.Байтұрсынұлы және басқалар талқылауға қатысады (Исхан, 2014).

Н.Төреқұлов латынды жақтады. М.Дулатұлы латындану кезінде сауатсыздықпен күрес орнына «біз сауатсыз адамдардың одан да көбін аламыз» деп атап көрсетті, оның үстіне жеткілікті қаржы жоқ. Ол түркі жазуын сақтап, жетілдіруді ұсынды.

Х.Досмұхамедов әлі де қазақ тілінің ішкі резерві толығымен зерттеліп болмағандығын атап, жаңа терминдерді қоғамдық талқылау негізінде біртіндеп енгізуді ұсынды. Байтұрсынұлы өз позициясын табандылықпен қорғады.

Дауысқа салған кезде, екі жақты дауыс саны шамамен бірдей болды, бірақ бір ғана дауыстың артықшылығымен Төрекұловтың пайдасына шешілді. Сонымен, Қазақстанда латынға көшу басталды. Соған қарамастан, ресми шешім қабылданғанша, Байтұрсынұлы өз әліпбиі үшін күресуді жалғастырды. 1926 жылы Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркілік съезде өз көзқарасын өзгертпеді. Съезде алты рет сөз сөйлейді: жарыссөзде және жеке баяндамасымен. Жарыссөзде – емле туралы, ал өзі жасаған баяндамасы – халықаралық терминдерді қазақ тіліне аудару мен енгізу ұстанымдарының жүйесі бойынша қазақ терминологиясы ұстанымдары туралы болды. Съездің ескі фототүсірілімі сақталған. Одан делегаттардың ішінен Байтұрсынұлын тез тауып аламыз, себебі оның басы бәрінен жоғары, қолтығына портфелін қысып алған, және көздері әлі де үмітке толы. Бірақ 1927 жылы латынға көшу ресми түрде хабарланады.

Қазақстан астанасының Қызылордаға көшуімен Ахмет Байтұрсынұлы Орынбордан кетеді. Біраз уақыт ол Ташкентте сабақ береді, сосын Қазақ пединститутының директоры Смағұл Садуақасов ҚазХалАғКомнан Алматыға шақырту ұйымдастырады. Екі жоғары оқу орнында қазақ тілі мен қазақ әдебиетінен сабақ беруін жалғастырады. Бір кезде ол өзінің мұғалімдік қызметін А.Е.Алекторов негізін қалаған Педагогикалық сыныпта дәл осылай қазақ тілін оқытудан бастаған еді.

Әдебиеттер

А.Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том, Алматы, «Ел-шежіре», 2013 ж. – 384 б.

Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы): диссертация ... д.и.н. Москва. 2016. 556 с.

Каримов Т. История казахской книги и татарские книгопечатники // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663>

Варшавская Е. Мир-Якуб Дулатов – тернистые тропы жизни // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76

Аккулы С. Х. Бай-меценаты и их роль в национальном возрождении казахов // URL: <https://zebra.today/i345>

Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 1 том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 720 б.

Байтелесова Ж.Т. Ахмет Байтұрсынов: аспект развития казахского языка // Образование. 2007. №4. с. 112-114.

Омаров Е. Ученая деятельность А.Б.Байтұрсунова // Труды Общества по изучению Киргизского края. Оренбург. Вып. III. 1922. с.7-9.

Советская Киргизия. 1923. № 2-3.

Наркомы Казахстана. 1920-1946 гг: биограф. справочник / Архив Президента РК. Алматы, Арыс. 2007. 392 с.

История западного отделения Алаш-Орды: сборник документов и материалов / 2012. 464 с.

Затаевич А.В. 100 песен киргизского народа: (Напевы и мелодии). – Оренбург:

Киргиз. Гос. изд. 1925. 403 с.

Оразалина Ж. Просветительская деятельность казахской интеллигенции в Северный Казахстан в 20-е годы XX века // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 9 (часть 1) – С. 136-140

Исхан Б., Даутова С., Оспанова Б. Языковая политика и казахский алфавит // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 9 (часть 1) – С. 136-140

References

A.Bajtursynuly shygarmalary. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. 6-tom, Almaty, «El-shezhire», 2013 zh. – 384 b. [Works of A. Baitursynov (2013). A collection of works in six volumes. Volume 6, Almaty, «El-shezhire», 2013 – 384 P.] (in Kazakh)

Kaziev S.Sh. Sovetskaja nacional'naja politika i problemy doverija v mezhhjetnicheskikh otnoshenijah v Kazahstane (1917-1991 gody): dissertacija ... d.i.n. Moskva. 2016. 556 c. [Kaziev S.S. (2016) Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991): dissertation ... Doctor of Historical Sciences Moscow. 2016. 556 c.] (in Russian)

Karimov T. Istorija kazahskoj knigi i tatarskie knigopechatniki // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663> [Karimov T. (2015) The history of the Kazakh book and Tatar printers // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663>] (in Russian)

Varshavskaja E. Mir-Jakub Dulatov – ternistyje tropy zhizni // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76 [Varshavskaya E. (2014) Mir-Yakub Dulatov – thorny paths of life // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76] (in Russian)

Akkuly S. H. Bai-mecenaty i ih rol' v nacional'nom vozrozhdenii kazahov // URL: <https://zebra.today/i345> [Akkuly S. H. (2019) Bai-patrons and their role in the national revival of the Kazakhs // URL: <https://zebra.today/i345>]

Qazaqstan. Ul'tyq Jenciklopedija. 1 tom. Almaty: «Qazaq jenciklopedijasy» bas redakcijasy, 1998. – 720 b. [«Kazakhstan». National Encyclopedia. (1998) 1 vol. Almaty: «Kazakh encyclopedia» general edition, 1998. - 720 p.] (in Kazakh)

Bajtelesova Zh.T. (2007) Ahmet Bajtursynov: aspekt razvitija kazahskogo jazyka // Obrazovanie. 2007. N4. c. 112-114. [Baytelesova Zh.T. (2007) Akhmet Baitursynov: aspect of the development of the Kazakh language // Education. 2007. N4. c. 112-114.] (in Russian)

Omarov E. (1922) Uchenaja dejatel'nost' A.B.Bajtursunova // Trudy Obshestva po izucheniju Kirgizskogo kraja. Orenburg. Vyp. III. 1922. s.7-9. [Omarov E. (1922) Scientific activity of A.B.Baitursunov // Proceedings of the Society for the Study of the Kyrgyz Region. Orenburg. Issue III. 1922. pp.7-9.] (in Russian)

Sovetskaja Kirgizija. 1923. № 2-3. [Soviet Kyrgyzstan. 1923. № 2-3.] (in Russian)

Narkomy Kazahstana. 1920-1946 gg: biogr. spravocnik / Arhiv Prezidenta RK. Almaty, Arys. 2007. 392 c. [People's Commissars of Kazakhstan. 1920-1946: biogr. directory (2007) / Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Arys. 2007. 392 p.] (in Russian)

Istorija zapadnogo otdelenija Alash-Ordy: sbornik dokumentov i materialov / 2012. 464 c. [The history of the western branch of Alash-Orda: collection of documents and materials (2012) / 2012. 464 p.] (in Russian)

Zataevich A.V. 100 pesen kirgizskogo naroda: (Napevy i melodii). – Orenburg: Kirgiz.

Gos. izd. 1925. 403 c. [Zataevich A.V. (1925) 100 songs of the Kyrgyz people: (Tunes and melodies). – Orenburg: Kirghiz. State ed. 1925. 403 p.] (in Russian)

Orazalina Zh. Prosvetitel'skaja dejatel'nost' kazahskoj intelligencii v Sever-nyj Kazahstan v 20-e gody HH veka // Uspehi sovremennogo estestvoznanija. – 2014. – № 9 (chast' 1) – S. 136-140 [Orazalina Zh. (2014) Educational activity of the Kazakh intelligentsia in Northern Kazakhstan in the 20s of the twentieth century // The successes of modern natural science. – 2014. – No. 9 (part 1) – pp. 136-140] (in Russian)

Ishan B., Dautova S., Ospanova B. Jazykovaja politika i kazahskij alfavit // Uspehi sovremennogo estestvoznanija. – 2014. – № 9 (chast' 1) – S. 136-140 [Iskhan B., Dautova S., Ospanova B. (2014) Language policy and the Kazakh alphabet // Successes of modern natural science. – 2014. – No. 9 (part 1) – pp. 136-140] (in Russian)

M.P. Eshimov¹ , S.R. Nurtiluova¹ , S.K. Kulmanov^{2*}

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

² A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

NON-VERBAL COMPONENTS OF COMMUNICATION: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Abstract. The article examines the similarities and differences between the non-verbal techniques used in communication. At the same time, the meaning of a number of the non-verbal techniques used in context is defined. Non-verbal communication is realised through the use of different body parts, carrying a certain semantic sense. For example, nodding means greeting and saying goodbye, as well as disagreeing and being surprised. In communication, such gestures are often used in everyday life. Indeed, a person cannot communicate without using gestures when communicating, because non-verbal components are the play that clarifies the meaning of words, gives them additional meaning and contributes to a more accurate and clear expression of thoughts.

The authors argue that gestures in communication, although similar in origin through the use of various non-verbal techniques, including the use of hands, head, eyes, etc., in terms of semantics convey different meanings in the communication of Kazakhs, Russians and other ethnic groups, and point out that some gestures are not used in the same meaning by all people. It also includes specific examples of fiction works related to similarities and differences of non-verbal techniques in communication.

Keywords: non-verbal components, kinema, the gesture, the sign language, communication.

М.П. Ешимов¹, С.Р. Нұртілеуова¹, С.Қ. Құлманов^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР: ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аннотация. Мақалада қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың ұқсастығы мен айырмашылығы қарастырылады. Сонымен бірге қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың қатары мен мәнмәтіндегі, коммуникациядағы мағынасы айқындалады. Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар әртүрлі дене мүшесі арқылы жасалынып, белгілі бір мағына береді. Мысалы, басын изеу – амандасу мен қоштасуды, басын шұлғу – келіспеуді, таңғалуды, таңырқаудың мағынасын білдіреді. Қарым-қатынаста осы сынды ым-ишаралар күнделікті тұрмыста көп қолданылады. Әрине, адам баласы қарым-қатынасқа түскенде ым-ишараны қолданбай қатынас жасай алмайды. Себебі, бейвербалды амалдар айтайын деген ойын, сөзін нақ-

тылап, оған қосымша мағына үстеп, ойды дәл әрі нақты жеткізуге септігін тигізеді. Авторлар коммуникациядағы ым-ишараттардың жасалу жағынан ұқсас болғанымен, семантикасы тұрғысынан әртүрлі мағынада және де бір мағынада қолданылатын ым-ишаралар әртүрлі бейвербалды амалдар арқылы берілетіндігі туралы, сонымен қатар қазақ, орыс және т.б. ұлтының қарым-қатынасында қолданылатын бейвербалды амалдар, соның ішінде қол, бас, көз және т.б. қимылдарымен берілетін ым-ишаралардың болатындығы туралы және де олардың барлық халықта бірдей мағынада қолданыла бермейтіндігі туралы да сөз етеді. Сонымен қатар қарым-қатынастағы ұқсас әрі айырмашылығы бар бейвербалды амалдарға байланысты көркем шығармалардан нақты мысалдар келтірілген.

Тірек сөздер: бейвербалды амалдар, кинема, ым-ишара, ым тілі, қарым-қатынас.

М.П. Ешимов¹, С.Р. Нуртилеуова¹, С.К. Кулманов^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

² Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОММУНИКАЦИИ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Аннотация. В статье рассматривается сходство и различие невербальных компонентов, используемых в общении. При этом определяется смысл ряда рассматриваемых невербальных компонентов в контексте. Невербальная коммуникация реализуется посредством использования различных частей тела, неся определенную смысловую нагрузку. Например, кивнуть – значит поприветствовать и попрощаться, а также не согласиться, удивиться. В общении подобные жесты часто используются в повседневной жизни. Действительно, человек, вступая в коммуникацию, не может общаться, не используя жесты, поскольку невербальные компоненты – это игра, уточняющая смысл слов, придающая им дополнительный смысл и способствующая более точному и четкому выражению мысли. Авторы утверждают, что жесты в коммуникации, хотя и схожи по своему происхождению, посредством применения различных невербальных приемов, в том числе использования рук, головы, глаз и т.д., в плане семантики передают разные смыслы при общении казахов, русских и других этносов, и указывают, что некоторые жесты не у всех народов употребляются в одном и том же смысле. Также приводятся конкретные примеры из художественных произведений, связанных с похожими и различающимися невербальными приемами в общении.

Ключевые слова: невербальные компоненты, кинема, жест, язык жестов, коммуникация.

Introduction

Non-verbal techniques used in place of words in communication substitute for words, performing the function of language signs. There is a constant unique «language» in the world that cannot be revised. It is a language of gestures, actions and movements common to all mankind, regardless of nationality or gender. Even a slightest facial expressions, body language, limbs, and just a finger's movement can give a sign about the person's inner

thoughts. It is easy to tell if a person is lying or telling the truth, and sometimes even if one is silent you can detect his/her intentions. Gestures are also constructed as sentences and express a person's mood and attitude. Non-linguistic nonverbal techniques play a key role in determining the emotional state of people during communication.

Materials and methods

In linguistics, the problem of non-verbal techniques in communication was considered in the early 50's of the XX century in the works of linguists and psychologists as R.L. Birdwissl, W. Wundt, W. LaBarre (1948: 50), etc. It is also worth noting the works of the famous German psychologist V. Wundt. B. Wundt believed that the sign language has its own etymology and syntax (Wundt, 1973: 51). And the American scientist R. L. Birdwissle was the founder of the science of kinesics. He referred facial expressions, body posture, behavior, and hand movements to kinesian techniques (Birdwhistell, 1952: 55).

The frequency and intensity of the movement are also observed in the compliance with cultural norms. According to V.A.Labunskaya, the English psychologist Michael Archil studied the sign language while traveling around the world and found that in an hour of conversation a Finnish can use 1 gesture, an Italian - 80, a French - 120, and a Mexican - 180 (Labunskaya, 1989: 27).

Literature Review

All foreign, Russian and Kazakh scientists have aroused great interest and concern to the science of paralinguistics. Among the Kazakh scientists who have studied nonverbal techniques we can mention B. Momynova, Zh. Omiraliyeva, A. Seissenova, S. Magzhan and etc. These scientists have considered nonverbal techniques in communication from different sides. Among the named scholars, B. Momynova is one of the scientists who has been working and doing a lot about this issue for a long time. Within the framework of this topic it is worth noting several scientific articles on this topic and namely her monograph «Gestures in the Kazakh language: the culture of communication and speech etiquette» (Momynova, 2016).

Results and discussions

In general, the most common and widely used nonverbal techniques are considered to be hand gestures. We can use our hands to express our thoughts, emotions, and feelings. This is because the semantic nature of hand gestures becomes more capacious. For example, handshakes can mean greetings, farewells, gratitude, congratulations, acquaintances, entering into agreements, contracts, confirmation, support, as well as promises of handshakes when people argue with each other and so on, are associated with the concept of etiquette, so this kinema adds additional meaning to a lexical element. For example, *Dear Fedor Ivanovich, you can also congratulate us, saying this he extended his rough hand for a handshake and added, we have completed the harvest on time, which were sown later in the distant units* (I. Esenberlin). This example shows a congratulatory ceremony by a handshake. And the handshake to bet (lay) is reflected in the fiction works as follows. For example, *Temirshot said: I'll never let you see Altynshash, even you cannot follow her footsteps. Sapar said: Extend your hand! (Both shaken hands)* (M. Auezov).

In addition to verbal technique the non-verbal gestures are often used in farewell communication. These gestures include as *shaking hands, waving, nodding, or raising hands*. There are formed body movements used in farewells and greetings, and they are common to many languages. An outstanding researcher of Russian language in this field N.

I. Formanovskaya noted followings: «Companions have body gestures that they use when farewell. They are related to the kinematics used in the greeting ceremony» (Formanovskaya, 1982: 90). This statement is not alien to the nature of kinema in the Kazakh language, it makes sense and synonymous with them. For example, *As if Ayauzhan understood my condition or just wanted to talk to me, so she squeezed my hand that extended to say goodbye and said:*

– *Zhantas aga, you have demonstrated your skills, thank you very much for that, and if you don't mind, you should to come to the crane where I work and watch our art work, too... (I. Esenberlin).*

In the farewell ceremony a gesture is made in the form of a wave and the palm is extended forward to the level of the head, which can be called a waving gesture. This gesture is used in the farewell ceremony among English, Kazakh, Russian, Uzbek people. Similarly, in these countries at the end of a conversation, a smile, a bow and similar gestures of the companions, interlocutors as nonverbal gestures accompany the conversation and clarify it. For example, *Sherubay bowed his head slightly to all and walked out (I. Esenberlin).* The nodding or bowing is also used to express gratitude and appreciation. Depending on the movement, even if they are similar to the kinema of approval or/and consent, but different in meaning. For example: *He paused some. The professor nodded mentioning his appreciation to him (I. Esenberlin).*

Kazakh, English, Russian, Uzbek, and Chinese people have the same gesture of gratitude to each other by head nodding in everyday life. At the same time, the gesture of placing the right hand palm on the chest (placing the right hand on the chest) in gratitude has similar meaning of nonverbal behavior among Kazakh, Russian, and Uzbek. But it turns out that this kind of gratitude is not common in English society. In some countries, this type of gesture is performed when the country's anthem is in use and the meaning of it does not correspond to the previous ones, as this gesture is used for the purpose of respecting, honouring the country's symbols. In the Republic of Kazakhstan also used this gesture of placing hands to the chest in order to honor the symbols of the country.

We can express our gratitude by using the handshake gesture. For example, *At that moment I saw Sherubai, who was enjoying the results of his treatment as a child, I could not control myself:*

– *Thank you very much Sherubai, I said squeezing his both hands (I. Esenberlin).* The Chinese people express their gratitude by hand-to-hand, shaking hands, bowing their heads, and embracing.

Shaking hands and squeezing hands kinema is considered as a type of gesture that is also performed when saying goodbye, saying gratitude, and getting acquainted with new person. For example, *He looked at me with a smile and as if sensing my presence extended his hand:*

– *Baimagambet Iztulin, he introduced himself. I have also extended my hand (S. Mukanov).* Besides, when people get offended and quarrel with each other they shake hands to make peace. It means I'm forgiving you and making peace with you. For example: *If you forgive me, I also forgive what happened between us.*

– *I forgave you, said the brave Sayan with a smile, extending his hand first (I. Esenberlin).*

Greeting with a kiss is a kinema, which is common among relatives, close to each other people, as well as among friends. The kinema of kissing between friends expresses the feeling that they are happy to see each other. The duration, passionate of the kiss, and the chosen location allow to reflect the degree of intimacy of the relationship (J. Hall, M Knapp, 2013: 160). The act of kissing (kissing on the face) between men and women is a gesture used when saying goodbye, as well as greeting. And if the kiss of saying hello or goodbye is on the lips then the kinema carries an intimate meaning. The kinema of kissing on the lips before the audience is

considered as a sign of rudeness. Among Russian people the cinema of kissing on the lips takes place between the man and his wife, the bride and groom. Kissing kinema is a form of greeting that is now used in the daily life of young people. Among the German people the kinema of kiss on the face is a kind of gesture that occurs when elderly greet young people, and vice versa, when young people greet older people. Kissing on the lips is a gesture that occurs between couples. And kissing on the lips in public does not mean an intimate relationship. Kissing is one of the most popular kinematics in Germany. In Chinese relations men and women do not greet each other with kisses. They learn well-being of each other by nodding their heads or shaking hands. Among Russian people men greet women by kissing her hand or shaking her hand. Also, for the Russian people the kinema of kissing hands is a gesture that belongs to the high society, i.e., among the intelligentsia. This type of gesture is also found among English. Kazakh people use such a gesture very rarely. Formerly Kazakh men and women did not use shaking or kissing hand to greet each other, but recently this gesture becoming more and more common among Kazakh people of high society (elite). At the same time, handshake greeting is used in some parts of the southern regions of Kazakhstan.

U. Gevorkyan, a sign language researcher argues that the hand-kissing kinema, which symbolizes greetings and respect, originated in connection with the gesture of kissing mother's breasts, i.e., modified version of the hand-kissing kinematics. According to the researcher, in the beginning the kinema of breast-kissing expressed kindness and humility towards the mother's love. And later on, this gesture gradually turned into a hand-kissing kinema. And both have the same meaning, concludes Gevorkyan, 1991: 33).

Raising a hand has several meanings, concepts and symbols in the consciousness of our people (Momynova, Beisenbayeva, 2003: 71-72). The first meaning is "I have something to say". The second meaning is «Please stop, that's enough.»

In everyday life, when there is something urgent to say there are number of gestures that can be used to calm the audience without giving a word, instead of saying «Stop», «Calm down». Here, the communicator raises the palms of one or both hands to the recipients with the palms facing up to the level of the head (or may be slightly raised above the head), which is associated with «Be quiet», «Calm down». One can also raise a hand without saying a word. For example: (*raising her hand*) *Raya said: Wait! (People keep silent here. She moved forward quickly). Samat aga, where have you been? I was looking for you (M. Auezov).*

However, not all hand-raising gestures are equal to calming meaning, and in some cases they are used to determine the number of supporters and opponents during the voting. Such situations are often reflected during various meetings, elections, etc., in the society. Hand-raising and handshakes, hand squeezing gestures during voting are used in many countries, in particular by the CIS countries, Malaysian, the French, etc.

In communication instead of the using words «wonderful», «great», «perfect» can be used non-verbal technique as showing the big finger up, i.e., the thumbs up. For Example, *Hey, Zeynep. No one is against it, my dear!.. Russian living over there, Kazakh living over here – who would not marry you a daughter? (Giving his thumb's up.) You can even choose a daughter of an aristocratic one. Why not? You want to marry the daughter of a servant, what will happen if people hear about it? (M. Auezov).* This gesture is used only for the purpose of expressing the criticism, quality of a thing, an object. At the same time, the gesture can also be used instead of phrases and words. In response to the question «How are you?», one may show his/her thumbs up. Showing one's thumbs up is a gesture that means «all good», «perfect». This gesture is used instead of the word «very good» in most of the countries mentioned above, but in Greece the

sign thumbs up means «shut up!». But again, in response to “How do you like my dress?” the best way to reply is the thumbs up gesture, indicating that it is good looking. This gesture is also used instead of the words «wonderful», «great», «perfect», “all good” in the language, and the thumbs up gesture is similar in meaning among Uzbek, Kazakh, Russian, English, Chinese, and Korean. This type of gesture is considered to be a borrowed kinema to the CIS countries from the West.

A wave of the hand can mean to call a person, and this kinema is used in the same sense in many nations. A wave gesture with the right hand raised up at the level of the head or above is a type of gesture to draw attention, call and ask someone to come closer. From the gesture of waving our hands we can recognize that a person is calling the addressee. If this type of gesture is used as gently waving it means that the issue is not hurry, but if the waving is rushing and quick, then it can indicate that there is something very dense or something very important. Here the gesture can be distinguished not by a gentle wave, but by a quick wave of the hand. For example, *Hamit waved his hand to Tolebay as mentioned «be quick!»*. *Hamit looked around and came closer slowly* (M. Auezov). It is believed that this type of gesture entered to use among the Kazakh, Uzbek, and Russian people in the near future, roughly speaking, in the 60s and 70s. But among the English people the gesture of waving a hand or drawing attention means rudeness (Smirnova, 1977: 221).

One of the types of gestures that clarify and define the addressee’s thoughts in the course of communication are gestures in the sense of instruction. Gestures performed by hand, chin, eyebrow can be counted as the sense of instruction. Eyebrow-pointing, chin pointing or hand-pointing can also serve as an adjective or a noun (indicating factual and abstract objects). Specifically, a noun, an adjective or a verb can be replaced by a nonverbal approach. It means pointing out what you are asking for, as well as simply pointing out a person or thing. For example: *Moldeke!, called Mustafa the mullah who had a miserable look and pointing at me with his hand said, do you know this guy, don’t you?* (S. Mukanov) or *a young milkmaid caught with the corner of eyes Glasha setting herself in order* (I. Esenberlin). In our opinion, pointing with the chin is not that rude than pointing with the index finger in non-verbal communication. If the gesture is given without any aggressive movements, then this kinema is well-received. For example, *I was tired of waiting for an answer and asked «Hey, Sake, what do you say?»*, *but he without saying a word pulled out a bulky leather wallet from his pocket, scratched a thin piece of paper out and gave it to Samyrat pointing at me with his chin as saying, «pass it to him!»* (S. Mukanov). Waving the index finger to right and left at medium speed forbidden in English, Kazakh, Russian and Uzbek as well. This gesture in Russian is slightly different, as the index finger in the pointing position directed to someone is the gesture to mention a person. Frequent right-to-left waving with the left and right arms held below the chest is typical in all three languages. We can also convey the prohibition, ban by a head shake gesture. *Kaiz, realized that I was looking for a dombra gestured to his brother lying in the corner and shook his head quietly and bit his lip, as if saying he was “not allowed to bring a dombra”* (S. Mukanov). Shaking the head slightly from side to side is also used in communication between the English, Kazakh, Russian, and Uzbek people. A gesture with a clenched fist directed at the audience means intimidation among the Kazakh, Russian, English, Uzbek people. Clapping the back of the head is also used among Kazakh, Uzbek and Russian in the sense of intimidation, but doesn’t mean same and not in use among the English communication. For example, *At the top of the «Aulie peak» the Pishper falconer Alisher Dat and Orman Manap people clenched their fists as if saying «Wait for it! You have seen the last of me!»* (I. Esenberlin).

The gesture of nodding the head several times up and down means approval, consent. When using this gesture it is transmitted in Kazakh with the sound sign «ymm», in Russian with the diffuse sound «ugu», and in English with the sound «um-hum». Nodding the head up and down is a significant indicator of accepting the opinion or suggestion, wishes, conditions of the companions, and it shows the moment when the question is adapted to the positive side, stated R.O. Jakobson (Jakobson, 1970: 285). For example, *When the speaker looked at him, he was embarrassed as if saying you praised too much, but from time to time he shook his head approving as if saying right you are (I. Eisenberlin).*

According to R.O. Jakobson, both head movements are accompanied by mutually opposite movements of eyes, pupils, eyebrows: when the eye is lowered (closed) - means approval, consent, and when it is raised up - means disagreement, rejection. Shaking the head from side to side, that is, from right to left, means disagreement in Uzbek, Kazakh, English, and Russian. And in the Bulgarian people it means approval (Lipowska, 2000: 167-168).

According to A. N. Nurmanov and M. M. Saidkhanov who have studied nonverbal «agree and disagree» gestures among the Uzbek people, gestures expressing disagreement are conveyed by such body parts as hands, head and lips. For example, Uzbeks partially put their index finger to their lips as a disagreement with the listener's speech, which is considered the paralinguistic equivalent of the verbal «gapirma» (don't talk, keep silent) «zhim» (TSS) (Nurmanov and Saidkhanov, 1986: 65-66).

Gesturing with the forefinger on the lips means don't speak, to be quiet, no sound. This is a sign that another people around near not hear what they are talking about. In most of the CIS countries the call to be quiet is accompanied by the verbalization «tss, tshsh, yshsh» and touching the index finger of the right hand (left hand) to the lips. And in German communication, people touch the lips with four fingers. This is also a call to calm down, to be quiet. For example, *Gulya. Seitkerei has arrested my brother-in-law and Batyrsha just now. Abish (made a sign with his hand). Shh-sh-sh! Enough, stop that talking, be so kind (M. Auezov).*

In a certain era, sticking out tongue kinema was used to express fear in China, anger in India, and intelligence in the Maya people. And for many CIS countries this gesture is a mockery, ridicule. For example, *Well, Lyalechka, Lyalechka! (Lala stucked out her tongue, turned around, slammed the door and left. Muslim stayed there and only sighed) (M. Auezov).* Another type of kinema, which means sarcasm, mockery is the making a face with a lip. As if the lower lip stucked out down sharply and moved forward (Momynova, Beisenbayeva, 2003: 50). Sticking out tongue kinema is mostly used by children and women, while lip-making gesture finds use only in female relationships.

Twist a finger at a temple back and forth in Russia means “you are a fool”, in France means “you have a good idea”, and in the United States means “I know what I am doing”. And, in Korea the gesture «you're a fool» is shown as if you are drawing a circle with the index finger at the forehead. As for the specifics of these gestures, in the first case the hand is raised up and touched the forehead (a twist), in the second case the finger is only raised up around the forehead, but no touching, only circling around forehead. In Chinese the gesture «you're a fool» is indicated by pointing your thumb down and holding all other fingers in a bent position, and holding your hand firmly at shoulder level.

Nonentity (stick thumb between index and middle fingers) in Russia, Ukraine, Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan means «you don't get anything» or «you have nothing». For example, *Seeing a half-written unfinished poem that titled «Bread!» he turned to Yerkebulan: «Get your bread!» and he showed nonentity.*

«*You will see that?*» (*G. Musrepov*). But here named kinema means a gesture mentioning an intimacy in Japan. At the same time, in Japan, the gesture of holding four fingers bent and pointing out only the middle finger means an invitation to intimacy. And among Kazakhstan, Russia, and Uzbekistan people this gesture is associated with nonentity. In Portugal and Brazil this means a defensive gesture, in Turkey and the Arab countries it can mean sexual abuse. When the thumb is up too fast - it is abusive, but the same gesture in Greece means «shut up and shut your mouth.» If the forefinger and middle finger are raised upwards (vertically), in Jewish society, in Latin American immigrants it means «I swear», in Ethiopian Jews (Sephardic) indicates «alarm/fire» or «attention», which means people are based on their own sign language.

The «eye» is the main organ in human body and life. Through this organ people can see and admire the phenomena and things that are happening around them. In his work, A. Peese quotes Hess's opinion that «the eye can clearly and accurately convey signs in human communication» (Pease, 1981: 86). With this part of body you can also see the movements made by people. In addition the movements associated with this organ, that is, with the eyes, are also different and have different meanings. One of them is the look around, watch out kinema. It means «if no one here?» and means «where?» indicating the person looking for something. For example, *Alshynbek suddenly stopped. Where is Meruert? He looked around. His face turned gray (I. Esenberlin)*. And looking at the addressee from top to toe doesn't mean only pointing out the clothes the one is wearing or his/her physique, appearance, which means looking at someone with criticism, but also express admire for the such look. For example: *Hey, How are you? - she said to Khassen, who was staring in surprise to the white shoes on her bare feet and the red silk ribbon covered her hair, and smiled sweet continuing, «Didn't you recognize me?» (I. Esenberlin)*.

Screwing up the eyes also indicates teasing, cunning, and questioning the person being communicated. This kinema usually occurs as an unpleasant, negative sign. For example: *«By the way, I hope the department will allow to hear the report of your zootechnicians» said Bekov screwing his eyes up as if he was trying to tickle someone (I. Esenberlin)*. And staring at a person not only shows the absence of falsehood in the speech, but also shows that one is confident for his/her partner, a symbol of interest and passion for the person. For example, *On the first of May holiday Glasha did not want to believe in that, but noticed that the professor was staring at her; looking passionately... (I. Esenberlin)*.

In some CIS countries to count an object people bent their fingers into the palm of their hand, but Germans do it vise-verse, bent their fingers out.

Sternin stated that to count 1 to 10 people can use their fingers of the right and left hands, but people cannot show numbers more than 10 (Sternin, 2002: 29). And from the experience of everyday life we learn how many different numbers as 10, 20, 30 and more can be displayed by opening and closing fingers of your right and left hands. However, gestures to show numbers greater than 10 are rarely used.

In Germans, the thumb means the number 1. The number 2 is indicated by the thumb and index finger. The rest numbering among German does not differ from the numbering among Russian, Kazakh, Uzbek, etc.

In French, the index finger means the number 2. This is because the thumb indicates the number 1. That's why the forefinger after the thumb gives the number 2. The same goes for Italians. In China, crossing the forefingers of both hands (x-shaped) means the number 10. In addition, the fist-wielding kinema can mean the number 10. The number six is shown by bending the four fingers of the right hand and showing the thumb and little finger horizontally.

In Chinese showing the fingers of the right hand by joining and holding them vertically means the number 7.

In southern China, the kinematics of extending the thumb vertically and the index finger forward and bending the rest of the fingers in the palm make the number 7. And this gesture makes the number 8 in Northern China. We have already mentioned that there are dialectical movements in Chinese relations. Now, seeing these digital gestures facts we can be sure in that again. The number 11 is indicated by the index fingers of the right and left hands, while the rest of the fingers are bent. The index finger of the right hand plus the index finger and middle finger of the left hand makes the number 12.

Conclusion

There are similarities and differences between non-verbal techniques, gestures applicable to the communication of any population. However, a number of non-verbal techniques used and their meaning in context are different in communication. Non-verbal communication is performed by different parts of the body and carry a certain meaning. For example, to nodding one's head means to greet or say goodbye, and to shake one's head means to disagree, to be surprised, or to be amazed. In communication, such gestures are often used in everyday life. Of course, people cannot communicate without using gestures. This is because the nonverbal components clarifies the meaning of words, gives them additional meaning, and contributes to a more accurate and clear expression of thought.

Communication gestures are similar in terms of origin, but in terms of semantics these gestures have different meanings and in the same sense are transmitted through different nonverbal techniques, as well as nonverbal techniques used in communication of Kazakh, Russian and other nationalities, including hands, head, eyes, etc., gestures are not used in the same meaning among all nations.

Non-verbal techniques during communication, such as the relationship of kinesic elements in communication by language, the role of the body in performing movements in verbal description are universal and have some national and dialectical character.

Әдебиеттер

Birdwhistell R.L. Introduction to kinesics // University of Louisville Press, Louisville. – Kentucky, 1952. – P. 55-67.).

Геворкян К.У. Кинесический язык (Введение в кинесику): Автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Ереван, 1991. – 33 с.

Лабунская В.А. Психология экспрессивного поведения. – М.: Знание, 1989. – 62 с.

LaBarre W. The cultural basis of emotions and gestures // Journal of counseling personality: 1948. – P. 49-68.

Липовска А. Невербальные кинетические компоненты коммуникации в учебном русско-болгарском словаре и их место в процессе формирования вторичной языковой личности // Языковые сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 167-175.

Момынова Б.Қ., Бейсембаева С.Б. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.

Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі ым-ишараттар: қатысым мәдениеті мен сөйлеу этикетінде. – Алматы, 2016. – 300 б.

Нурманов А.Н., Сайдханов М.М. Паралингвистические средства выражения утверждения и отрицания: (на материале узбекского языка) // Советская психология. – 1986. – № 56. – С. 61-69.

Pease A. Body language. London, 1981. – 148 p.

Смирнова Н.И. Сопоставительное описание элементов русской и английской кинесической коммуникации // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 220-351.

Стернин И.А. Русская невербальная коммуникация (на фоне немецкой) // Русское и немецкое коммуникативное поведение. – Воронеж: Истоки, 2002. – Вып.1. – С. 24-33.

Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1982. – 193 с.

Hall J., Knapp M. Nonverbal communication. Boston, 2013. – 241 p.

Wundt W. The language of gestures. The Hague. – Mouton, 1973. – P. 47-59.

Якобсон Р.О. Да и нет в мимике // Язык и человек: Сб. статей памяти П.С. Кузнецова. – М.: Издательство МГУ, 1970. – С. 284-289.

References

Birdwhistell R.L. (1952) Introduction to kinesics // University of Louisville Press, Louisville, Kentucky, 1952, Pp. 55-67. (in English)

Gevorkjan K.U. (1991) Kinesicheskij jazyk (Vvedenie v kinesiku): Avtoref. dis. d-ra. filol. nauk. – Erevan, 1991. – 33 s. [Gevorkjan K.U. (1991) Kinesic Language (Introduction to Kinesics). Erevan, 1991, 33 p.] (in Russian)

Labunskaja V.A. (1989) Psihologija jekspressivnogo povedenija. – М.: Znanie, 1989. – 62 s. [Labunskaja V.A. (1989) Psychology of expressive behavior. Moscow, 1989, 62 p.] (in Russian)

LaBarre W. (1948) The cultural basis of emotions and gestures // Journal of counseling personality: 1948, Pp. 49-68. (in English)

Lipovska A. (2000) Neverbal'nye kineticheskie komponenty kommunikacii v uchebnom rusko-bolgarskom slovare i ih mesto v processe formirovanija vtorichnoj jazykovoj lichnosti // Jazykovye soznanie i obraz mira. – М., 2000. – S. 167-175. [Lipovska A. (2000) Nonverbal kinetic components of communication in the educational Russian-Bulgarian dictionary and their place in the process of forming a secondary linguistic personality. Moscow, 2000. Pp. 167-175.] (in Russian)

Momynova B., Bejsembaeva S.B. (2016) Qazaq tilindegi ym men isharattyn qazaqsharyssa tusindirme sozdigi. – Almaty, 2003. – 136 b. [Momynova B., Bejsembaeva S.B. (2003) Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of signs and gestures in the Kazakh language. Almaty, 2003, 136 p.] (in Kazakh)

Momynova B. (2016) Kazak tilindegi ym-isharattar: qatysym madenieti men sojleu etiketinde. Almaty, 2016. 300 p. [Momynova B. (2016) Gestures in the Kazakh language: in the culture of participation and speech etiquette. - Almaty, 2016. - 300 P.] (in Kazakh)

Nurmanov A.N., Sajdhanov M.M. (1986) Paralingvisticheckie srdestva vyrazhenija utverzhenija i otricanija: (na materiale uzbekskogo jazyka) // Sovetskaja tjurkologija. – 1986. – № 56. – S. 61-69. [Nurmanov A.N., Sajdhanov M.M. (1986) Paralinguistic means of expressing affirmation and negation: (based on the material of the Uzbek language). Moscow, 1986, № 56. Pp 61-69.] (in Russian)

Pease A. (1981) Body language. London, 1981, 148 p. (in English)

Smirnova N.I. Sopotavitel'noe opisanie jelementov russkoj i anglijskoj kinesicheskoi kommunikacii // Nacional'no-kul'turnaja specifika rechevogo povedenija. – М., 1977. – S.

220-351. [Smirnova N.I. (1977) Comparative description of elements of Russian and English kinesic communication. Moscow, 1977. – p.] (in Russian)

Sternin I.A. (2002) Russkaja neverbal'naja kommunikacija (na fone nemeckoj) // Russkoe i nemeckoe komunikativnoe povedenie. – Voronezh: Istoki, 2002. – Vyp.1. – S. 24- 33. [Sternin I.A. (2002) Russian nonverbal communication (against the background of German). Voronezh, 2002. Issue #1. Pp. 24-33.](in Russian)

Formanovskaja N.I. Upotreblenie russkogo rechevogo jetiketa. – M.: Russkij jazyk, 1982. – 193 s. [Formanovskaja N.I. (1982) The use of Russian speech etiquette]. Moscow, 1982, 193 p.] (in Russian)

Hall J., Knapp M. (2013) Nonverbal communication. Boston, 2013, 241 p. (in English)
Wundt W. (1973) The language of gestures. The Hague. Mouton, 1973, P. 47-59. (in English)

Jakobson R.O. Da i net v mimike // Jazyk i chelovek: Sb. statej pamjati P.S. Kuznecova. – M.: Izdatel'stvo MGU, 1970. – S. 284-289. [Jakobson R.O. (1970) Yes and no in facial expressions. Moscow, 1970, Pp. 284-289] (in Russian)

К. Жанабаев^{1*} , У. Ислямова² , А. Сейітбекова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

³Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

ЧАСТОТНЫЙ ПОЭТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ЯЗЫКА ЖЫРАУ XV-XVIII ВВ.

Аннотация. Настоящий «Частотный поэтический Словарь языка жырау XV-XVIII веков» – научно-энциклопедическое издание по систематизации лексических единиц и формульных сочетаний поэтической речи жырау XV-XVIII веков, а также приемов их устно-стилевой техники. Они замечательные создатели и хранители древней устной эпической культуры тюркоязычных народов Крыма, Северного Кавказа и Центральной Азии. Их имена широко известны в их эпосе и в их лиро-эпических произведениях. Словарь содержит богатый корпус устойчивых единиц, формул и формульных образований (*первичных трансформаций*). Вся эта могучая устно-стилевая техника ярко свидетельствует об истории развития поэтического искусства тюрков, об органической связи устной традиции с ее *начальными основаниями* – мифом, обрядом и ритуалом, – где главную роль играли ритмические заклинания, формульные повторы, суггестия и магия. Ценным духовным наследием эпической культуры тюркских народов становится сегодня «формульная грамматика», имеющая самые большие перспективы своего исследования. Казахские жырау, как и древнетюркские ырчы, сыграли основную роль в становлении и формировании национальной государственности и литературного языка. Ими созданы прекрасные устные произведения разных жанров, не уступающие по художественной ценности многим шедеврам письменной мировой литературы. В частотный словарь включено большое количество устаревших и не понятных сегодня терминов. Но все они сопровождаются необходимыми объяснениями, комментариями, ссылками на мнения известных ученых и т.д. Словарь предназначен специалистам-исследователям казахского и тюркского языков, фольклористам, эпосоведам, философам, культурологам, переводчикам поэтического искусства казахского народа, всем, кто интересуется эстетикой кочевников.

Ключевые слова: частотный словарь, формула, устная традиция, жырау.

К. Жанабаев^{1*}, У. Ислямова², А. Сейітбекова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

XV-XVIII ҒҒ. ЖЫРАУЛАР ТІЛІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЖИЛІК СӨЗДІГІ

Аннотация. Аталмыш «XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар тілінің поэтикалық жиілік сөздігі» – XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэтикалық тілінің лексикалық бірліктері мен формулалық үйлесімін, сондай-ақ олардың ауызша-стильдік техникасы тәсілдерін жүйелеу бойынша ғылыми-энциклопедиялық басылым. Олар Қырым, Солтүстік Кавказ және Орталық Азияның түркітілдес халықтарының ежелгі ауызша эпикалық мәдениетін құрушылар мен сақтаушылар. Олардың есімдері эпостарында және лиро-эпикалық шығармаларында кеңінен танымал. Сөздік тұрақты бірліктердің, формулалардың (бастапқы трансформацияның) корпусына бай. Ауызша-стиль техникасының түркі халықтарының поэтикалық өнерінің даму тарихын, ауызша дәстүрдің оның бастапқы негіздерімен, яғни ритмикалық, формульдік қайталаулар, жалбарыну, сиқыр сияқты негізгі рөл атқарған көздерімен (аңыздар, жоралар мен ырымдар) органикалық байланысы бар екендігін дәлелдейді. Қазіргі таңда түркі халықтарының эпикалық мәдениетінің рухани құнды мұрасы ретінде зерттеудің өзіндік болашағы бар «формульдік грамматика» болып есептеледі. Себебі қазақ жыраулары көне түркі жыршылары секілді әдеби тілдің қалыптасуына көп еңбек сіңірді. Олар көркемдік құндылығы жағынан әлем әдебиетінің көптеген жауһар шығармаларынан кем түспейтін түрлі жанрда ауызша керемет туындылар жасады. Жиілік сөздікке көптеген көне және бүгінгі тіл тұтынушыларына түсініксіз терминдер енді. Ондай сөздерге қажетті түсіндірмелер және белгілі ғалымдардың пікірлеріне сілтемелер берілді. Сөздік қазақ-түркі тілдерін зерттеуші ғалымдарға, фольклортанушыларға, эпостанушыларға, философтарға, мәдениеттанушыларға, қазақ халқының поэтикалық өнерінің аудармашыларына және көшпенділердің эстетикасына қызығушылық танытқан оқырмандарға арналған.

Тірек сөздер: жиілік сөздік, формула, ауызша дәстүр, жырау.

K. Zhanabayev^{1*}, U. Islyamova², A. Seitbekova³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

³Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

FREQUENCY POETIC DICTIONARY OF THE ZHYRAU LANGUAGE OF THE XV-XVIII CENTURIES

Abstract. The present «Frequency Poetic Dictionary of the Zhyrau language of the XV-XVIII centuries» is a scientific and encyclopedic publication on the systematization of lexical units and formulaic combinations of the poetic speech of Zhyrau of the XV-XVIII centuries, as well as the techniques of their oral-stylistic technique. They are wonderful creators and keepers of the ancient oral epic culture of the Turkic-speaking peoples of the Crimea, the North Caucasus and Central Asia. Their names are widely known in their epic and in their lyric-epic works. The dictionary contains a rich corpus of stable units, formulas and formulaic formations (primary transformations). All this powerful oral-stylistic technique vividly testifies to the history of the development of the poetic art of the Turks, about the organic connection of oral tradition with its initial foundations – myth, ritual and ritual, where rhythmic spells, formulaic repetitions, suggestion and magic played the main role. A valuable spiritual heritage

of the epic culture of the Turkic peoples is becoming today the «formula grammar», which has the greatest prospects for its research. Kazakh zhyrau, as well as ancient Turkic yrchi, played a major role in the formation and formation of national statehood and literary language. They have created wonderful oral works of various genres, which are not inferior in artistic value to many masterpieces of written world literature. The frequency dictionary includes a large number of outdated and incomprehensible terms today. But all of them are accompanied by the necessary explanations, comments, links to the opinions of famous scientists, etc. The dictionary is intended for specialists-researchers of the Kazakh and Turkic languages, folklorists, epicologists, philosophers, culturologists, translators of the poetic art of the Kazakh people, anyone interested in the aesthetics of nomads.

Keywords: frequency dictionary, formula, oral tradition, zhyrau.

Введение

«Частотный поэтический Словарь языка жырау XV-XVIII вв.» представляет собой фундаментальное исследование: систематизацию устойчивых лексических (формульных) единиц устной поэтической речи и устно-стилевых приемов выдающихся мастеров эпического искусства, жырау XV-XVIII веков, которая отражает своеобразие языка и стиля представителей конкретной культурно-исторической эпохи, их «грамматический мир». Хотя издание Словаря осуществлено по проекту «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной стилистики» и «формульной грамматики» поэзии жырау XV-XVIII веков. Частотный словарь» МОН Республики Казахстан», но в силу особого уникального значения этих певцов и большого объема Словарь должен быть продолжающимся изданием.

Словарь языка жырау призван дать максимально полную и точную информацию о «формульной грамматике» и стилистике древних и средневековых носителей казахской (тюркской) кочевой устно-поэтической культуры, о возникновении и функционировании поэтической речи, о технике устного исполнения и запоминания, законах и формах употребления слов и словосочетаний, их контекстуальной обусловленности, особенностях поэтического мышления, специфике «формульного стиля», который, как известно, тесно связан с начальными основаниями. Вместе с тем, он отражает особый политический и социальный статус певца в обществе времени образования казахской государственности.

Все богатство языка и поэтическое мастерство жырау XV-XVIII веков отразились в их лексике, и в приемах устно-стилевой техники. Именно лексическое богатство, художественно-определяющая система и «формульная стилистика» дают целостную объективную картину внешней и «внутренней» жизни художественного языка жырау (изобразительности и выразительности) как особо значимого общественного и культурно-языкового явления конкретной историко-литературной эпохи, а именно XV-XVIII веков. Лексика более всего свидетельствует о высоком социальном статусе жырау, о его отношении к природе, обществу, религии. Она демонстрирует уровень интеллектуально-эстетического развития певца, отражая как традиционный круг его представлений и понятий об окружающей действительности, так и удивительную широту и глубину его новых познаний.

Поэтическое искусство жырау как эпического импровизатора особого рода всецело зависит от уровня владения им традиционными средствами устно-стилевой техники. Устная традиция – самая удивительная сфера музыкально-поэтического искусства

казахов и многих тюркоязычных народов. Эта традиция в силу разных причин все еще не изучена, как не изучены до нашего времени язык, семиотика и устно-стилевая техника других, не менее ярких, носителей и хранителей казахской устно-поэтической культуры: акынов, салов, сэри, и в особенности – баксы и балгеров, язык которых, как первых ритуальных посредников, – ближе всего стоит к *начальным основаниям* поэтического мышления – мифу, обряду и ритуалу.

Структурно-семантический анализ выявил роль ведущих звеньев поэтической системы в организации жанра и стиля устной поэзии жырау. На первый план выходят их общественные, военные, политические и дипломатические функции. В истории казахской независимости они выступают законодателями и духовными учителями народа, советниками при ханах, полководцами и дипломатами. Вся эта многогранная деятельность отразилась в их богатой поэтической лексике.

Богатейшая лексика жырау XV-XVIII веков отразила материальный и духовный мир, реалии военно-кочевой действительности тюркских племен, населявших широкие просторы Центральной Азии, Северного Кавказа и Крыма: казахов, ногайцев, крымских татар и т.д. Такие авторы, как Асан Кайгы, Казтуган, Доспамбет жырау, Шалкииз жырау, Ер Шобан составляют гордость тюркоязычных литератур, а их замечательное наследие, как справедливо отмечал М. Мағауин, является общим культурным наследием всех тюркских народов (Мағауин М.). Такие исследования традиционной устной литературы и формульности языка прежде всего вскрывают общие глубинные связи древних тюркских народов, настойчиво напоминают нам о важности сохранения древних традиций и тюркских ценностей в условиях глобализации и модернизации общественного сознания.

Материалы и методы

Все это великое устное литературное музыкальное наследие в основной своей массе дошло до нашего времени, подтверждая мнение лингвистов о том, что все тюркские языки в действительности имеют одну древнейшую историю своего развития: лексика исследуемых текстов обнаруживает глубинные связи как с фольклорно-эпической традицией древних тюрков (көк түрк), так и с современной устной традицией многих ныне живущих тюркоязычных народов.

Весь материал «Поэтического Словаря жырау XV-XVIII веков» распределен нами по лексико-семантическим признакам и, будучи продолжающимся изданием, охватил несколько больших групп: термины родства, растительный мир, обозначения животных, формы этикета, образцы социальной лексики, религиозно-мифологические символы и представления, топонимику, ономастику и т.д. В конечном итоге Словарь языка жырау призван дать наиболее полную и максимально точную информацию о языке, стиле, жанре и формах функционирования устно-стилевой техники жырау.

Основной принцип составления Словаря – алфавитно-тематический и – частотный: то есть, когда один и тот термин или характеристика, встречаясь в устной речи разных жырау, подлежат обязательному фиксированию и счету. Безусловно, метод счета лексических единиц, художественно-языковых и устно-стилевых средств безошибочно выявляет отношение певца к той или иной теме, его «жанрово-стилевой» регистр, его стилистическое мастерство. Например: тема родины, любви и семьи наиболее ярко и красочно представлена в трагической лирике Доспамбета (XV), а совершенно новая тема для позднего кочевого средневековья тема – науки, философии познания, истории

– в поэзии Бухара жырау, певца XVIII века и т.д. Приемы устно-стилевой техники обоих певцов, творивших в совершенно разные эпохи, красноречиво подтверждают абсолютное и многовековое господство в кочевье традиционного Степного знания, о чем писал А. Кодар (*Кодар А.*).

«Частотный Словарь...» позволил выявить количественный и качественный состав «формульных слов» и устойчивых словосочетаний (формул) в поэтическом языке жырау, их богатое художественно-стилистическое разнообразие. Например, глагольные словоформы, частота их участия в эпическом стихе – или так называемая *глагольная* рифма, «вертикально» прошивающая весь текст, – свидетельствует о специфике мышления исполнителя, цикличности и «движении» темы, усиливает основной мотив произведения и способствует экспрессии, силе проявления чувств импровизатора. «Частотный Словарь языка жырау...» обеспечивает возможность сравнения его с другими поэтическими словарями, например, со «Словарем языка Абая». При сравнении двух поэтических систем легко выявляется самобытная лексика обоих авторов, жанрово-стилевой «регистр» их произведений, уникальное богатство их художественных миров и принципов художественного видения действительности, стилевые способы их исполнения. В конечном итоге, «Частотный Словарь языка жырау XV-XVIII веков» предстает как уникальный комплекс, как древний устойчивый пласт языка, сформировавший традиционный язык жырау, их поэтику и стилистику, и сыгравший ключевую роль в формировании языка и стиля Махамбета, Абая и современного поэтического языка. С другой стороны, метод устной теории позволил проследить и эволюцию мышления жырау, начиная от Асана Кайгы (XV век), с его абсолютным преобладанием дидактики, до Бухара жырау (XVIII век), с его более разветвленной тематикой и богатством жанров и большей свободой лирического самовыражения. Хотя он все так же использует древние назидательно-дидактические формулы и мотивы, все же в его авторской поэзии уже «торжествуют» лирико-романтические и просветительские идеи. Такое глубокое понимание художественного мира певца и образа движения «литературно-языковой эпохи» также дает используемый нами частотный метод.

Но поскольку Словарь поэтический, а не лингвистический, основное место в нем уделено формульности эпического текста жырау, то есть основному принципу распределения поэтических единиц в условиях национального метра эпического жыра (тюркского семи-, восьмисложника). Теорию «формульности» впервые обосновал в своих работах американский исследователь М. Парри и в дальнейшем развил его ученик А.Б. Лорд. В казахской фольклористике на эту теорию впервые обратили свое внимание исследователи Ж.Ж. Бектуров и Б.Ш. Абылкасимов (*Бектуров Ж. Ж, Абылкасимов Б.Ш*). Формульный стиль в казахских и древнетюркских эпосах успешно исследует Ш. Ибраев (*Ибраев Ш.*). Научно-теоретической базой устной поэзии также послужили исследовательские работы зарубежных ученых Arens W, Bascom W, Finnegan S.

Что такое формула и формульный стиль?

Согласно определению М. Парри, формула – это устойчивое сочетание или группа слов, регулярно воспроизводимая в одних и тех же метрических условиях «для выражения какого-либо необходимо понятия». По его мнению, формула – «основная структурная единица текста» (*Парри М.*). Самое основное в этом открытии – неизменное местоположение постоянных и устойчивых лексических единиц в общей

системе ритмической организации. Например, местоположение в тюркском семисложнике традиционных эпитетов, характеризующих слово, всегда известно. Оно стоит прежде определяемого слова. Но оно стоит и в самом начале жыра, поэтического размера. Повторяемость же его формирует тему, жанр, стиль, «грамматический облик» импровизатора. Это и есть формульность. В процессе частого употребления одних и тех же устойчивых словосочетаний (групп) возникает повтор, иллюзия магии (суггестия). Наблюдения показали, что постоянные эпитеты или количественные характеристики всегда «сильно тяготеют» к опорным словам-символам. Такая устойчивость способна породить формулу или формульное выражение. На наш взгляд, устойчивость этих сочетаний зиждется на так называемых первичных трансформациях, которые можно и нужно рассматривать на всех уровнях: фоносемантика, морфофонология, лексико-семантический уровень, синтаксический и вплоть до широко известных в мировой эпической практике *loci communes*. Формульность поэтического языка становится основным и важнейшим средством устно-стилевой техники жырау в процессе создания и исполнения им поэтического текста. Поэтому значительное место в Словаре уделено анализу приемов и способов устно-стилевой техники, описанию типов устойчивых сочетаний, выступающих в виде многообразных повторов: звуковых, лексических, синтаксических, – а также пословицам и поговоркам, крылатым словам и частым явлениям интонационно-синтаксической стереотипии. Здесь необходим комплексный подход, который в свое время применил Е.Д. Турсунов, исследуя основные типы носителей казахской устно-поэтической традиции. На этом этапе систематизации Словаря комплексный подход и «устная теория» Пэрри-Лорда (*Oral Tradition*) выявляют важные частотные «формульные подробности»: лексико-семантические, грамматические, жанрово-структурные, характеризующие разные грани действительности поэтического мира жырау, что, безусловно, обогатит Национальный корпус казахского языка, а «жанрово-стилевой «регистр» выявит язык и стиль как каждого, отдельно взятого певца, так и стиль всей культурно-исторической эпохи XV-XVIII веков, и особого художественного мира жырау – в сопоставлении его с устной традицией акына, сала и серэ, хотя мы и говорим об их общем древнем истоке – начальных основаниях (Лорд А).

Обзор литературы

Счет повторяющихся лексических единиц велся нами по изданным поэтическим произведениям Асана Кайгы (XV в.), Казтугана (XV в.), Доспамбета (XVI в.), Ер Шобана (XVI в.), Шалкииза жырау (XVI в.), Маргаски жырау (XVII в.), Жиембета жырау (XVII в.), Ахтамберды жырау (XVIII в.), Бухара жырау (XVIII в.), в основном взятыми из сборника «Бес ғасыр жырлайды» (составитель М. Магауин) и из интернета.

Уже начальный опыт составления Словаря жырау XV-XVIII веков раскрыл перед нами бездонные глубины их специфического языка и широту художественного мира, их символическую многослойность, отправляя нас к древнейшим магическим и ориентально-мифологическим структурным основаниям (к элементам астральной и солярной семантики древнего жыра). Мы не могли не обнаружить связь традиционных эпических повторов с начальными основаниями: архаическим мифом, обрядом и ритуалом, а затем и – горловым и челостным пением, о чем пишет профессор А. Жаксылыков, о связи их как с древнетюркской фольклорно-песенной традицией, так и с наидревнейшим тюркским аллитерированным стихом (*Жаксылыков А.*). Аллитерированный стих ярко

обнаруживает свое господство в древнетюркских историко-героических поэмах в честь каганов, поэтому, мы вовсе не считаем этот зачаточный формульный элемент рудиментом, напротив, он широко развился, и именно в силу устойчивости и повсеместного господства степной орально-аудиальной традиции, сохранял свои преобразующие функции на протяжении многовекового исторического развития поэтического искусства тюркоязычных народов. Аллитерированный тюркский стих – высший образец первичных трансформаций – стал связующим звеном между звукоподражанием природе (*мимесимом* – по Аристотелю) и классическим звуковым приемом-повтором в исполнительской практике эпических жырау. И, если частотный метод выявил тематическое пристрастие певца и особенность его художественно-определяющей системы, то формульный метод – его жанрово-стилевой «регистр» и особенности развития поэтической техники, языка и стиля конкретной эпохи, то есть XV-XVIII веков.

Актуальность исследования законов устной техники, «формульной грамматики», особенностей структуры, семантики, – всей поэтической системы произведений жырау XV-XVIII веков вполне очевидна. Такую комплексную задачу выполняет настоящий Словарь. Это востребованный материал для целого ряда наук и направлений, изучающих проблемы тюркского языка и мировоззрения, их связь с образом жизни, историей и традициями, со вкусами и привычками, с историей языка и мышления и т.д.

Это еще раз подтвердило актуальность и перспективы исследования культурного феномена жырау и его уникального художественного мира, – всей его поэтической системы. В процессе анализа устно-стилевой техники и формульной грамматики поэзии жырау постепенно выявились необходимость и перспективы комплексного, всестороннего ее исследования на междисциплинарном уровне: в лингвистике, фольклористике, педагогике, психологии, ораторском искусстве, художественном переводе и т.д.

Результаты и обсуждение

Авторы Словаря отдают себе отчет в том, что это необходимый, хотя и не лишенный недостатков и, возможно даже ошибок, опыт. Сложность сортировки и систематизации объясняется их архаичностью, символической многозначностью, смысловой затемненностью и терминологической неразработанностью многих теоретических понятий. Например, если певец Ақтамберды говорит «*Балаларыма өсиет*», то он обращается с заветом либо ко всему казахскому народу, либо к конкретным, слушающим его завет, потомкам, представителям своего рода. К какому разделу в этом случае мы отнесем термин-обращение «Балаларыма»? Тут уже надо исходить из исторического контекста, из конкретной ситуации.

Так, в консультациях с уважаемыми лингвистами мы согласились, что такие слова, как *ага*, *ата*, *ұл*, *қыз* в ряде случаев следует отнести не к терминам родства, а к социальной лексике, например, ага Ер Доспамбет. По их мнению, эти слова в процессе социальной практики получили свое семантическое расширение, более широкую надродовую и надплеменную значимость, приобрели особый социальный статус. С другой стороны, каким бы отдаленным символом не казалось, например, слово *ата*, если оно относится к конкретному имени конкретного рода, и если об этом говорит сам певец, то для данного рода этот *ата* всегда родственник. Например: «Атамыз біз-дің Сүйініш...».

И при всех сложностях авторы Словаря хотели бы подчеркнуть важность систематизации столь выдающегося материала, необходимого для целого ряда наук и

направлений, изучающих язык, мировоззрение, культуру, образ жизни, вкусы и привычки тюркских певцов. И самое основное – динамику развития казахского языка и особенности протекания литературного процесса XV-XVIII веков. Авторы поэтического словаря с признательностью примут Ваши предложения и конструктивную критику с целью дальнейшей работы над этим ценнейшим культурным наследием казахов.

«Поэтический Словарь языка жырау XV-XVIII веков» предназначен для всех, интересующихся историей развития тюркских литературных языков, поэтического мышления, мировоззрения средневековых казахов-кочевников.

Структура, содержание и цель Словаря

Настоящий Словарь охватывает практически всю лексику казахских жырау XV-XVIII веков. Эта лексика отобрана известными составителями и текстологами поэзии жырау: М.Магауин («Бес ғасыр жырлайды»), Е. Турсунов («Таза мінсіз асыл тас») и т.д.

Основная цель Словаря – провести комплексное исследование структур устно-стилевой техники и языковой картины мира в поэзии жырау XV-XVIII веков: проанализировать *ведущие звенья* поэтической системы произведений жырау, функции традиционных художественных средств; исследовать элементы устной техники, формирующие структуру, стиль и жанр устного текста жырау; выявить структурные особенности и функции *повтора* разного уровня: звукового, лексического, синтаксического; раскрыть роль повтора в формировании мотива, стиля, жанра устного текста, его связь с древними магическими повторами в обряде и ритуале; описать *формулы* (устойчивые слова, словосочетания), выявить их частотность и функции в поэтическом тексте; классифицировать анафорические *тематические* и *эпические формулы*; показать роль тематических анафорических блоков в порождении нового текста; исследовать *начальные основания* традиционного устного текста.

Все ключевые (опорные) слова представлены в строгом соответствии с современным казахским алфавитом. Все пояснения и пометы даны курсивом. Издание дополнено Приложениями. В них представлены:

- а) «Классификация уровней первичных трансформаций устной традиции жырау XV-XVIII веков»;
- б) «формульный стиль» каждого конкретного жырау, его «грамматический облик»;
- в) краткий анализ первичных трансформаций.

Первичные трансформации – средства и различные виды звукового повтора, формирующие структурно-стилевую организацию и архитектуру текста. Первичные трансформации имеют ключевое значение как для выяснения жанрового регистра каждого отдельного жырау, как для точного отграничения поэтики и стилистики жырау от других носителей поэтической культуры: акынов, салов и сэри, – так и для теории художественного перевода. В глубинных истоках первичных трансформаций (аллитерация, ассонанс) как суггестивного источника обнаруживается древняя магическая функция ритмических заклинаний, где эмбрионально «заявляет» о себе будущий жанр.

Что касается структуры и содержания самого Словаря, то он состоит из 18 разделов (термины родства, социальная лексика, обозначения животного мира, растительный мир, символы и понятия религиозно-мифологической действительности и т.д.). Каждый из тематических разделов имеет по пять рубрик и представлен следующим образом:

Таблица 1 – Частотный поэтический Словарь: языка жырау XV-XVIII вв. Термины родства.

Основной термин	Формула, а также формульное образование или признаки формульной устойчивости в речи разных жырау и частотность их употреблений	Источник традиционного устного поэтического высказывания	«Формульная стилистика: выразительность и изобразительность устной речи певца и ее художественно-определяющая система: эпитет, сравнение, метафора, гипербола и т.д., – количественные, качественные и иные характеристики поэтических образов.	Приемы повтора в устно-стилевой технике жырау, «строительный» материал, или «формульная грамматика»
Абысын, I	Бұқар жырау, I Абысынның аразы Ауыл сәнін кетіреді.	Бұқар жырау, «Жақын жерден шөп жесе...», Б.ғ.ж. – 93 бет	Тематическую анафору характеризует антитеза: а) ссоры невесток б) хрупкая красота аула Эти эпитеты качества. Тут основным приемом контраста выступает скрытая антитеза. Она формирует основную тему, идею, стиль и жанр поучения.	Тематическая анафора основана на твердых звуках, и на контрасте с мягкими ярко выходят основные образы, тема и жанр: Абысынның аразы Ауыл сәнін кетіреді. Анафорический повтор исполняет функцию поучения. Звуковая организация речи здесь обеспечена ассонансом

Заключение

1. Как видим, на первое место в словарной статье выходит основной термин, лексическая единица. В ходе счета устойчивых лексических единиц в соответствии с рубриками описывается языковая картина мира и устная техника жырау. Счет слов, словосочетаний, художественных средств, формальных компонентов выявляет качественные и количественные аспекты жанра и стиля.

2. Основная особенность метода «устной теории» Пэрри-Лорда состоит в том, что он рассматривает *формульность* или *тяготение к формульности* отдельных слов, группы слов в условиях метрической схемы стиха. С этим мнением, как это показал фольклорист Б.Ш. Абылкасимов не все исследователи согласны, но остается самое основное – особенность традиционной устно-стилевой техники жырау заключается именно в том, что большое количество слов в процессе различных повторов составляет

устойчивые звуковые сочетания, или стандартный костяк «формульной грамматики» поэтического языка. На также это обратил свое внимание Б.Ш. Абылкасимов.

3. Традиционную поэтическую систему жырау характеризуют самые разнообразные повторы внешне «окаменевших» слов и выражений, начиная с постоянного эпитета, традиционной метафоры, стандартного сравнения, гиперболы и т.д. (т.н. *художественно-определятельная* система) и заканчивая повтором-формулой самой широкой значимости, встречающейся у разных певцов, – тирадой большого объема, крылатым эпическим выражением, формулой «общих мест» (*loci communes*). Все это нашло отражение в Словаре и Приложениях.

Данная статья разработана на основе научно-исследовательского грантового проекта «Комплексное аналитическое исследование «художественно-определятельной системы», «формульной стилистики» и «формульной грамматики» поэзии жырау XV-XVIII вв.»

Литература

Arens W. The origin sin: Incest and its meaning. New York; Oxford, 1986.

Абылкасимов Б.Ш. Стилистические формы и средства в жанре толгау / В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 120 с.

Bascom W. Verbal art // JAF. 1955. N 269; Folklore, verbal art, and culture // JAF. 1973. Nbeschrieben. B., 1889.

Finnegan S. Oral poetry: Its nature, significance and social context. Cambridge Univ. Press. 1977.

Lord A.V. The Singer of tales. – Cambridge, Massachusetts, 1960 / Перевод с английского и комментарии У.А. Клейнера и Г.А. Левинтона. Послесловие. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 1994. – 368 с. – Исследования по фольклору и мифологии.

Parry M. Studies in the Epic Technique of oral Verse-Making. 1. Homer and Homeric style. – Harvard Studies in Classical Philology, V. XLI, 1930. – P. 80.

Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа / В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. – Караганда, 1999. – С. 28-37; К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVIII веков. – Караганда, 1999. – С. 37-44.

Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын жырауларының шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т.1. – 256 б.

Жаксылыков А.Ж. Поэзия жырау веков: ментальность и поэтика. Алматы, 2016. – 160 стр.

Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут» / В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. – Караганда, 1999. – 122 с.

Кодар А. Очерки истории казахской литературы. – А., 1999

Магауин М. Поэзия казахских степей. В кн.: Поэты Казахстана. М.-Л.: Советский писатель, 1978 г. стр.7 – 608 с.

Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, 1976. – 200 б.

References

Arens W. (1986) The origin sin: Incest and its meaning. New York; Oxford, 1986. (in English)

Abylkasimov B.SH. (1984) Stilisticheskie formy i sredstva v zhanre tolgau / V kn.: Zhanr tolgau v kazahskoj ustnoj poezii. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 120 s. [Abylkasimov B.S. Stylistic forms and means in the tolgau genre / In: Tolkau genre in Kazakh oral poetry. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 120 p.] (in Russian)

Bascom W. (1984) Verbal art // JAF. 1955. N 269; Folklore, verbal art, and culture // JAF. 1973. Nbeschrieben. B., 1889. (in English)

Bes gasyr zhyrlajdy: XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine dejingi qazaq aqyn zhyraularynyn shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1984. – T.I. – 256 b. [Five centuries sing: works of Kazakh poets from the XV century to the beginning of the XX century. - Almaty: writer, 1984. - Vol. 1 -- - 256 P.] (in Kazakh)

Finnegan S. (1977) Oral poetry: Its nature, significance and social context. Cambridge Univ. Press. 1977. (in English)

Parry M. (1930) Studies in the Epic Technique of oral Verse-Making. I. Homer and Homeric style. – Harvard Studies in Classical Philology, V. XLI, 1930. – P. 80. (in English)

Lord A.B. (1994) The Singer of tales. – Cambridge, Massachusetts, 1960 / Perevod s angliyskogo i kommentarii U.A. Kleynerei G.A. Levintona. Poslesloviye. – M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura», RAN, 1994. – 368 s. – Issledovaniya po fol'kloru i mifologii. (In Russian)

Parry M. (1932) Studies in the Epic Technique of the Oral Verse Making. II. The Homeric language and the Language of Oral Poetry. – Harvard Studies in Classical Philology. (in English)

Bekturov J.J. (1999) Problemy semantiki ustnoy individual'noy kul'tury kazakhskogo naroda / V kn.: Issledovaniya po istorii i semantike stikha. – Karaganda, 1999. – S. 28-37 [Bekturov Zh.Zh. Problems of semantics of oral individual culture of the Kazakh people / In: Studies on the History and Semantics of Verse. – Karaganda, 1999. – pp. 28-37; On the characteristics of the lexical and figurative-semantic fund of monuments of Kazakh poetry of the XV-XVIII centuries. – Karaganda, 1999. – pp. 37-44.] (in Russian)

Zhaksylykov A.ZH. (2016) Poeziya zhyrau vekov: mental'nost' i poetika. – Almaty, 2016. – 160 s. [Zhaksylykov A.J. Poetry of the Zhyrau centuries: mentality and poetics. Almaty, 2016. – 160 p.] (in Russian)

Ibrayev Sh. (1999) Epicheskiye formuly i poeticheskiye sredstva «Kitabi dedem Korkut» / V kn.: Issledovaniya po istorii i semantike stikha. – Karaganda, 1999. – 122 s. [Ibraev Sh . Epic formulas and poetic means “Kitabi dedem Korkut” / In: Studies on the History and Semantics of Verse. – Karaganda, 1999. – 122 p.] (in Russian)

Kodar A. (1999) Ocherki istorii kazakhskoy literatury. – Almaty, 1999. [Kodar A. Essays on the history of Kazakh literature. – A., 1999] (in Russian)

Magauin M.(1978) Poeziya kazakhskikh stepey. V kn.: Poety Kazakhstana. M. -L.: Sovetskiy pisatel', 1978 g. – 608 s. [Magauin M. Poetry of the Kazakh steppes. In the book: Poets of Kazakhstan. M.-L.: Soviet writer, 1978 p.7 – 608 p.] (in Russian)

Tursinov E.D. (1976) Qazaq auyz adebietin zhasaushylardyn bajyrqy okilderi. – Almaty, 1976. – 200 b. [Tursunov E. D. Indigenous representatives of the creators of Kazakh oral literature. Almaty, 1976. - 200 P.] (in Kazakh)

Б.Р. Құлжанова¹ , М.Ж. Мырас^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: myrasova0210@mail.ru

ТІЛІМІЗДЕГІ БАЙЫРҒЫ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. Сөз таптарының көшін бастап тұрған зат есім тіл білімі саласында қашан да зерттеуді қажет етті. Соның ішінде байырғы зат есімдердің жалпылама лексикалық сипатынан бастап, дыбыстық тек тамырын нақтылап, қазіргі тіліміздегі сөздердің дыбыстық яки фонетикалық, семантикалық ерекшеліктеріне фоносемантикалық және фоно-морфо семантикалық құбылыстың тигізер әсерін тану зерттеуді қажет етті. Бірқатар зат есімдер сыртқы түрін өзгерткенімен, қазақ тілінде ішкі семантикалық мазмұнын сақтап қалады. Керісінше, зат есімдердің тағы бір тобы сыртқы түрін өзгертпей, ішкі лексикалық құрамы өзгереді. Кейбіреулері ескі мағыналарын жоғалтып алса, енді біреулері жаңа лексикалық мағыналар қосады. Зерттеушілердің айтуынша, зат есім көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған. Орхон-Енисей ескерткіштерінің фонетикалық және морфологиялық, семантикалық ерекшеліктерінің өзіндік жүйесі бар. Жеке сөздерді дұрыс оқу және аудару үшін көптеген түзетулер жасайды. Ескерткіштегі дыбыстардың жазылу ерекшеліктеріне ғалымдар жан-жақты түсінік те берген. Фонетикалық және грамматикалық құрылымға тоқталады. Мақалада байырғы зат есімдердің фоно-морфо семантикалық сипаттары ортағасырлық жазба ескерткіштер тіліндегі зат есімдердің қазіргі қазақ тілі тұрғысынан айқындалуы қарастырылады. Сонымен қатар, байырғы сөздер туралы ғылыми тұжырымдамалар жинақталып, Мархабат Томанов, Берікбай Сағындықұлы, Жамал Манкеева, т.б. сынды қазақ тіл білімінің зерттеуші ғалымдарының пікірлері негізге алынды.

Тірек сөздер: зат есім, мағына, уәждеме, семантика, фонсемантика, ежелгі жазбалар, тіл, байырғы.

Б.Р. Кулжанова¹, М.Ж. Мырас^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: myrasova0210@mail.ru

ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИКА ИСКОННЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Существительные, которые являются ведущими группами слов, всегда нуждались в изучении в области лингвистики. В частности, необходимо было изучить влияние фоносемантических и фонеморфо-семантических явлений на фонетические или фонетические, семантические особенности слов в современном языке. Напротив, другая группа существительных не меняет своего внешнего вида, а меняет

свой внутренний лексический состав. Некоторые потеряли свои старые значения, а другие добавляют новые лексические значения. По мнению исследователей, существительное использовалось в древнетюркских надписях. Орхон-енисейские памятники имеют свою систему фонетических, морфологических и семантических признаков. Вносит множество настроек для правильного чтения и перевода отдельных слов. Ученые также подробно объяснили особенности записи звуков в памятнике. Ориентирован на фонетическую и грамматическую структуру. В статье рассмотрены фonomорфосемантические характеристики древних существительных и определение существительных в языке средневековых письменных памятников с точки зрения современного казахского языка. Кроме того, были обобщены научные концепции коренных слов, за основу взяты мнения ученых-исследователей казахского языкознания, таких как Мархабат Томанов, Берикбай Сагындыкулы, Жамал Манкеева и др.

Ключевые слова: существительное, значение, мотивация, семантика, фонсемантика, древние писания, язык, исконные.

B.R. Kulzhanova¹, M.Zh. Myras*¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: myrasova0210@mail.ru

PHONO-MORPHO-SEMANTICS OF THE ABORIGINAL NOUNS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Nouns, which are the leading groups of words, have always needed to be studied in the field of linguistics. In particular, it was necessary to study the influence of phonosemantic and phonomorphic-semantic phenomena on the phonetic or phonetic, semantic features of words in the modern language. On the contrary, another group of nouns does not change its appearance, but changes its internal lexical composition. Some have lost their old meanings, while others add new lexical meanings. According to researchers, the noun was used in ancient Turkic inscriptions. Orkhon-Yenisei monuments have their own system of phonetic, morphological and semantic features. Introduces many settings for correct reading and translation of individual words. Scientists also explained in detail the peculiarities of recording sounds in the monument. Focuses on phonetic and grammatical structure. The article discusses the phonomorphosemantic characteristics of ancient nouns and the definition of nouns in the language of medieval written monuments from the point of view of the modern Kazakh language. In addition, scientific concepts of indigenous words were generalized, the opinions of scientists-researchers of Kazakh linguistics, such as Marhabat Tomanov, Berikbai Sagyndykuly, Zhamal Mankeeva, etc. were taken as a basis.

Keywords: noun, meaning, motivation, semantics, phonosemantics, ancient writings, language, ancient.

Кіріспе

Зат есім деп жалпы грамматикалық мағынада зат есім ұғымын білдіретін сөздерден тұратын, олардың сандық, тәуелдік, себеп категориялары бар, баяндауыш қызметінде тұлға категориясының көрсеткіштеріне қарай түрленетін сөздер тобын атайды. Зат есім ұғымы – зат есімнің лексикалық мағыналарынан абстракцияланған барлық зат

есімдерге ортақ мағына. Лексикалық зат есімдерге байырғы зат есімдер, сонымен қатар басқа тілдерден енген зат есімдер, бастапқы мағыналық мағынасы немесе кеңеюі, қысқаруы немесе ауысуы бар жаңа есімдер, сондай-ақ басқа сөздік қорлардан субстанциялану арқылы жасалған зат есімдер жатады. Зат есім – зат, жаратылыс атауларын қамтитын, сөйлемде субъект және объект ретінде көрінетін сөздің мәнді (тәуелсіз) мүшесі.

Материал және әдістер

Зерттеуші ғалым М.Томанов «Диуану лұғат – ат түрк» сөздігінде зат есімдерге ерекше тоқталады. Е.Н. Наджибтің «XIV ғасырдағы түркі тілдес ескерткіш «Гүлстан», «С. Сарай және оның тілі» монографиясы 1975 жылы Алматыда жарық көрді. «Гүлстан бит – турки» ескерткіші тілінде кездесетін зат есімдердің барлық категорияларына назар аударылады. Олардың негізгі ерекшеліктерін ашып, өзінің ғылыми тұжырымдамасын ұсынған. Әр пікірін дәлелдей отырып, жәдігерлерден көптеген мысалдар келтіреді. 1980 жылы академик ғалым А.Кононовтың «Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілін жан-жақты талдауға қатысты» монографиясы жарық көрді. Сөзжасамға да, зат есімнің қосымшаларына да көп көңіл бөлінеді. Ол әрбір грамматикалық форманы зерттей отырып, оның этимологиясына ерекше мән береді. Ғалым өзінен бұрынғылардың барлық жаңалықтарын жан-жақты пайдаланғаны байқалады. Сонымен, ескерткіштер тілін зерттеудің қай саласы болмасын, олардың барлығы дерлік көне дәуірдің грамматикалық категорияларын анықтауға, әрқайсысының формалары мен мағынасын сипаттауға бағытталған. Бұрынғы зерттеулермен салыстырғанда бізде басқа бағыт – дәлірек айтсақ, көрнекті түркітанушы Е.Н.Наджиб белгілеген бағытты ұстанамыз. Қазіргі түркі тілдерінің барлығын, олардың диалектілерін әрбір ескерткіштің тілімен мұқият салыстыру қажет екенін айтып өткіміз келеді. Барлық ұлт өкілдерінің белсенді қатысуынсыз зерттеу нәтижелі болмайды. Осынау ұлы міндеттерді шешу үшін қазақ тілін ескерткіштер тілімен мұқият салыстырып, талдау керек. Әрбір тілдік категорияға жеке тоқталып, іргелі зерттеулер жүргізу маңызды. Уақыттың үздіксіз өтуіне байланысты тіл де үздіксіз даму үстінде болады. Оның фонетикасында, морфологиясында, синтаксисінде, семантикасында көптеген өзгерістер мен ерекшеліктер бары сөзсіз. Мұндай өзгерістер мен ерекшеліктерді көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі тілдерді салыстыру кезінде байқауға болады (Құлжанова, 2013: 10). Қазіргі тіл білімінде «көне сөздер», «тарихи сөздер» деген ұғым бар. Ежелгі, тарихи сөздерді бүгінгі күнгі адамдар түсіне бермейді, өйткені олар – көне заманның құбылысы. Бұл атаулардың біразы қазіргі тілдің сөздік қорынан мүлде жойылып кеткенімен, едәуір бөлігі белсенді сөздік құрамнан енжар сөздікке көшкен. Көбіне мұндай түсініксіз сөздер көне түркі жазбаларын оқу барысында кездеседі. Қазіргі тілдердегі байырғы сөздерге қарағанда, олар өз заманында жиі қолданылып, архаизмге айналмаған. Олай болса, ескерткіштер тіліндегі қазіргі оқырманға түсініксіз байырғы зат есімдер тек қазіргі заман аясында ғана архаикалық болып көрінетін лексикалық құрылымдар, Көне түркі жазба ескерткіштерінің сөздік қорында қазіргі қазақ тілінде азды-көпті кездесетін сөздерді «көне сөздер», «байырғы сөздер» деп атайды. Бұл орта ғасырларда «ескірген» деген сөздерді білдірмейді. Қазіргі қазақ тілі тұрғысынан алғанда байырғы зат есімдерді 1) қазақ тілінің сөздік құрамында кездесетін байырғы есімдер, 2) қазақ тілінің сөздік құрамынан мүлдем шығып кеткен байырғы зат есімдер деп бөлуге болады. Қазақ тілінде кездесетін байырғы зат есімдерді алты топқа

бөлік: 1) қазіргі тілдерде түбірі де, жұрнағы да жұмсалғанымен тіркесу қабілетінен айырылған атаулар; 2) фонетикалық өзгерістерге байланысты ескірген дыбыстық формасы бар сөздер; 3) қазақ тіліндегі көне түрік келбеті сақталғанымен, мағынасы сәйкес келмейтін (лексикаландырылған) сөздер; 4) тірі түбір мен өлі жұрнағы бар зат есімдер; 5) өлі түбір мен жұрнағы бар зат есімдер; 6) лексикалық мағынасы түсініксіз болғанымен, этимологиясын болжауға болатын зат есімдер.

Әдебиетке шолу

Лингвистикада барлық сөздерді лексикалық және грамматикалық топтарға бөлу дәстүрі бар екені мәлім. Грамматика теориясының мамандарының бірі О.П. Суник өзінің зерттеу еңбектерінде былай деп жазады: «Сөз таптарының жалпы теориясы таза практикалық мәселелерді шешу үшін және ең алдымен өмір сүріп отырған тілдердің толыққанды ғылыми грамматикаларды жасау үшін қолданылады». Ғылыми қоғамдастық мойындаған осындай қағидаларды басшылыққа ала отырып, біз де XI-XII ғасырлардағы түркі жазба мұралары тіліндегі байырғы немесе негізгі зат есімдерді – «Құтадғу билігі» және «Ғибат-ул хақайық» ескерткіштерінің, фонетикалық-морфологиялық, семантикалық жүйелерін қарастыруды жөн көрдік. Тілші-ғалым А.Ысқақов: «Материя ұғымына күнделікті өмірде болып жатқан қарапайым нәрселер ғана емес, сонымен қатар табиғатта, қоғамдық өмірде кездесетін көптеген құбылыстар мен оқиғалар, идеялар мен ұғымдар жатады». Тіл – лексикалық құрамы өте бай, грамматикалық құрылымы аса күрделі зат есім болып саналады. Ол атаулардың өзінде жеке дербес қолданылады. Қалған зат есімдер тек зат есімнің төңірегінде топтасып келіп, тек соған қатысты айтылады. Зат есімдер ерекше үлкен семантикалық категория болып табылатыны белгілі. Морфологиялық зерттеулердің алғашқы жетістіктерінің бірі – 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты жинақта жүйелі түрде тереңінен қарастырылған. Бұл академиялық грамматика кейіннен теориялық тұрғыдан айтарлықтай жаңартылып, қазіргі ғылым жетістіктерімен толықтырылып, 2002 жылы «Қазақ тілінің грамматикасы» деген атпен жарық көрді. Соңғы аталған еңбектердің барлығында зат есім категориясы туралы мәліметтер жеткілікті түрде қарастырылды. К.Ахановтың 1972 жылы жарық көрген «Грамматиканың теориялық негіздері» еңбегі құнды ғылыми зерттеу болып табылады. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі зат есімдер шетелде де, қазақ тіл білімінде де толық зерттелмеді дей аламыз. Көрнекті түркітанушы ғалым А.Щербак 1961 жылы «X-XIII ғасырлардағы түркі мәтіндерінің тіліндегі грамматикалық очерк» ғылыми зерттеуінде морфологияға бір тарауын арнаған болатын. Еңбекте түркі тілінің морфологиялық ерекшеліктері сан қырлы зерттеуден өткенін байқаймыз және автордың ұтымды ойлары да айтылған. Зерттеуге Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу билігі», Ахмед Йүгнекидің «Ғибат-ул хақайық», Махмұд Қашқаридің «Дивану лұғат-ит түркю», Рабғузидің «Қисас-ул-анбиясы», «Оғыз-наме» және т.б. Сонымен қатар, ескерткіштер нысан ретінде қабылданып көрініс тапқан.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің сөздік құрамынан мүлде шығып кеткен байырғы зат есімдер:

1) барлық түркі тілдерінің сөздік құрамына кірмейтін байырғы зат есімдер; 2) байырғы зат есімдер тілдің белгілі бір тобында ғана сақталған. Дегенмен бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Барлық түркі тілдерінен енген сөздерді немесе белгілі бір тілдер тобында ғана сақталған сөздерді анықтау оңай шаруа емес. Ғалым Б.

Сағындықұлы түркі тілдерінің белгілі бір тобында сақталған сөздерді үшке бөледі: 1) оғыз тобындағы тілдерге ғана тән сөздер. Мысалы, мыс (мыс), құл (құл), таңсұқ (тансық), үркі (үрку), сүңгу (көң) т.б. (Сағындықұлы, 1987: 12-13). Тілдердің үлкен тобына қатысты ұқсас сөздер «Құтадғу билиг» және «Ғибат-ул-хақайық» ескерткіштерінің тілінде де кездеседі. Енді осы ескерткіштер тіліндегі бірқатар байырғы сөздерді қазіргі қазақ тілі тұрғысынан талдауға да болады.

XI-XII ғасырлардағы түркі әдеби тілі ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліне ортақ зат есімдердің барлығы айырмашылықтарымен салыстырғанда фонетикалық жағынан әлдеқайда ұқсас екені анық. Сайып келгенде, атаулар арасындағы дыбыстық өзгерістер үлгілерге қарай топтастырылады. Біріншіден, орта ғасырларға дейін және одан кейін көптеген ғасырлар бойы африкаттардың ыдырауы нәтижесінде сөздің басында, ортасында және соңында көптеген дауыссыз дыбыстар қалыптасқан. Фонетикалық өзгерістерге байланысты байырғы зат есімдердің де өзіндік ерекшеліктері бар. Тарихи ескерткіштерде жоғарыда сипатталғандай бірқатар туынды сөздердің түбірі мен жұрнағы қазіргі тілдерде жиі қолданылғанымен, байланысу қасиетін жоғалтқандықтан байырғы зат есімдер қатарына енген. Қазір көптеген зат есімдер көне болып саналады, өйткені олардың сыртқы түрі танымастай өзгерді. Әйтпесе, олардың лексикалық мағыналары бұрынғы мен қазіргі заман тұрғысынан бірдей. Мұндай сөздерді ескірген деп атауға болады, бірақ олардың мағынасы сақталған (Керімұлы, 1999: 7). Мысалға алып қалар болсақ, ғалымның пікірі бойынша, шату зат есімін қазіргі оқырманға түсініксіз ететін жалғыз дыбыстар *-ш* және *с*, *у* және *ы* дыбыстарының сәйкестігі. Көне түркі және ортағасырлық ескерткіштерде екі, үш буынды және көп буынды сөздердің құрамында кездесетін *у* дауысты дыбысы сайып келгенде қазақ тілінде басым дауысты дыбысқа айналған. Осы үлгінің нәтижесінде ескі тіл мен жаңа тілдің айырмашылығын көрсететін шату сөзі кезең-кезеңімен пайда болды. Бірақ лексикалық мағынасы бірдей. Сөздердің мағыналары семантикалық тұрғыда уақыт өткен сайын өзгеріп отырады. «Әдетте қоғамның дамуы, әрине, болмыс, қоршаған орта, материя, құбылыс туралы түсініктердің жаңаруына, тереңдеуіне, өзгеруіне, сайып келгенде, кеңеюіне әкеледі. Сөз мағынасының кеңеюі мен өзгеруінің негізгі себептерінің бірі – сөз ұғымның өзгеруі екенін айта кеткен жөн» (Сағындықұлы, 2002: 95). XI-XII ғасырлардағы жазба ескерткіштер тілінде сөздердің қаншалықты өзгеріп, кеңейгенін қазіргі тілдермен салыстырғанда ғана байқауға болады. «Құтадғу білік» және «Ғибат-ул-хақайық» ескерткіштерінің тіліндегі зат есімдер тобының кеңею барысы әртүрлі зерттеу нәтижелерінен көрінеді. Тарихи ескерткіштер тіліндегі кейбір есімдердің ауыспалы мағыналары қазіргі қазақ тілінде де бар. Сонымен қатар тілімізге мынадай мағыналар қосылады:

1. Дыбыс мүшелерінің бірі, артикуляциялық аппарат. 2. Бір сөздің әртүрлі мағыналарының дамуы метафоралардың, метонимиялардың, синекдохалардың қатар қатысуы арқылы жүреді. Мысалы, тарихи ескерткіштерде ерін сөзі метонимия әдісімен, ал адам сөзі синекдоха әдісі арқылы түсініледі. Қалған мағыналар метафораға негізделген. Олардың мағыналары ежелгі дәуірде де, біздің заманымызда да кеңейді. Жарық: адамзат жарықты қараңғылықты жоятын физикалық құбылыс деп түсінеді. Бұл сөздің мағынасы тарих бойы білімнің өсуіне байланысты кеңейді. 1. Бір нәрсенің сәулесі мағынасында. 2. Ашық көрінетін табиғи болмыс мағынасында. Қараңғы түн жарық күнді дүниеге әкелді. 3. Бір нәрсенің нұры деген мағынада. Бұл мағыналардың барлығы қазіргі қазақ тілінде де бар. Метафоралық теңеу негізінде бұл сөзге кейіннен

үміт, қызығу, жақсылық деген жаңа мағына қосылып: «Алға қадам бассан, өмір бар, көретін нұр бар» Мағынасы кең, мағыналы сөздердің бірі. Мәтінмәндік мағыналар қай сөз қолданылғанына байланысты үнемі өзгеріп отырады. Белгі – қазақ тіліне ортақ бұл сөздің тура мағынасы есте қалатын дара ерекшелік. Белгілер – бұл жолда жиі есте қалатын табиғи нысандар немесе әртүрлі арнайы белгілер. Тарихи ескерткіштерде заттық мағынаға қарағанда сөздің идеялық-абстрактілі мағынасы дамыған. 1. Белгілі бір құбылыстың символы мағынасында. 2. Хабар, ишарат мағынасында.

Сонымен қатар қазақ тілінде өзіндік даму заңдылықтары негізінде пайда болған бірнеше мағыналар бар. 1. Танба. Белгіміз қызыл, – деп Мәмбет кеудесіндегі қызыл таспаны көрсетті. 2. Біреудің немесе тарихи маңызы бар оқиғаның құрметіне қойылған ескерткіш. 3. Естелік бұйымдар, көздер. Сол сапарында белгі ретінде өзімен бірге тақия мен шапан алып жүреті болдым. 4. Бір нәрсенің ізі, жұрнағы G. Өткеннің белгісі жоқ (мақал). Сөздің басқа да көптеген фразеологиялық, стильдік және коннотативтік мағыналары бар. Мәселен, қол сөзі адам денесінің бір нәрсені ұстап тұратын және оған жұмыс істейтін бөлігі. XI-XII ғасырлардағы ескерткіштер тілінде бұл ұғымның толық қалыптасып, қолданылғаны анық байқалады. 2. Бір нәрсенің бұтағы, қолтығы мағынасында. Орхон-Енисей ескерткіштерінде және басқа да ортағасырлық жазба ескерткіштерде бұл сөздің басқа ауыспалы мағыналары кездеспейді. Қазақ тіліндегі бүтіннің орнына бөлшекті ауыстыру тәсілі осы тұлғадан әскер, жасақ, жауынгер дегенді білдіретін жаңа сөз тудырған. Соңғы лексема омонимге айналған. Амангелді қолына қосылу үшін Торғайға қарай бет алды. Бұл сөздің одан әрі де мағынасы кеңейі мүмкін. Ал, күн сөзіне келер болсақ, ежелгі дәуірлерде ата-бабаларымыз күнді әлемге жарық, қыз беретін аспан денесі деп түсінсе, қазір де бұл ұғым-түсінік өзгеріске ұшыраған жоқ. Күндізгі мезгілді – тауық ату мен күннің батуы аралықғындағы уақытты да – күн деп атайды. Бұл – күннің планета мағынасымен жарысып жүрген туынды номинативті (тура) мағынасы. Мағына тарихы ескерткіштерде де, тілде де бірдей. 1. Күн тоғды қамуғ ұза яруқ болттар (Күн шықты, барлық дүние жарық болды); (Күнін кетіріп, қараңғы түн етеді). 2. Күн йема түн ем елу бардымыз ДТС 326 (Күн демей, түн демей зымырап өтіп бардық); Қазақ тілінде бұлдардан бөлек мынадай ауыспалы мағыналардағы зат есімдер бар. 1. 24 сағатқа тең уақыт, тәулік. Екі-үш күн тынықты, қандер атты, т.б. 2. Уақыт, мезгіл, кез, дәуір. Сен келетін күні, аралар күнін жеті алмай қалма (Өзекі сүйлеу тілінен). 3. Өмір, тіршілік. Өз күнін өзі көру, күні күн емес. Ал ендігі қалқан сөзі көне түркі жазба ескерткіштерінің барлығында бір ғана мағынада – тура мағынасында қолданылған: батырлардың, жауынгерлердің соққы, оқ дарытпау үшін ұстаған қорғаныс құралы. *Қықып атығ Қалқан кемшалым сүнүн чумшалым*. Тарихи сөз ретінде тарихи шығармаларда қана пайдаланылады. Десе де, осы сөздің семантикалық өрісінен туындаған мағыналарды көркем әдебиеттерден, әртүрлі ақпараттық құралдардан өте жиі кездестіруге болады. 1. Бөгет, тосқауыл деген мағынада. 2. Құлақтың қалқиған жері деген мағынада (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1985: 28). Көне сөзге айналғаны болмаса, бастапқы тура мағынасы жойылмаған. Оның негізгі семалық бөлшектері кейінгі туынды мағыналардан да айып көрінеді. Арқа-адамның жота, жауырынын арқа деп атайды. Бұл ұғым-түсінік көне жазба ескерткіштеріне де, қазіргі тілімізге де тән болып келеді. *Өңлуг саиы арқасынан йадылу тұруп*. (Оның от сияқты шашы арқасында жайлып тұр). «Құтадғу білік» ескерткішінде ауыспалы мағынадан туған.

Лексикалық жағынан зат есімдер – мағыналық дербестікке ие, заттық ұғымды

білдіретін сөздер. Табиғат пен қоғамдық өмірдің ерекшеліктері неғұрлым сан алуан болса, соғұрлым тілде зат есімдер іспеттес дерлік қолданылған сөздер де сан алуан. Зат есімдер сезім мүшелері арқылы тікелей тануға болатын дүниедегі нақты заттардан адамның ақыл-ой қабілеттерімен ғана түсінілетін әртүрлі дерексіз ұғымдарға дейін жетеді. Материя ұғымына күнделікті өмірде болып жатқан қарапайым нәрселер ғана емес, табиғатта, қоғамдық өмірде кездесетін түрлі құбылыстар мен оқиғалар, ұғымдар да жатады. Лексикалық-семантикалық өрісі кең сөз таптарының бірі – зат есімдер.

Қазақ тіл білімінде ерекше орын алатын ғалымдар бар, солардың бірі – Е.Жанпейісов. Ғалым «Зат есімнің сөзжасамы» атты ғылыми мақаласында сөздің мағынасы мен құрылымының өзара байланысты екенін айта келіп, сөздің шығу тегі – ұзақ өмір сүрудің «материалдық қабығы» деп жазады. Ол бүгінде сөйлеу құрылымы өзгергенімен, өзінің алғашқы іздерін азды-көпті сақтап қалғанын атап көрсетеді. Автор мақаласының мәні, өзі жазғандай, Фердинанд де Соссюрдің пікірімен сәйкес келеді: «Единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя», яғни «тілді тілдің өзі арқылы зерттеу».

Қорытынды

Түркі халықтары келешек ұрпаққа орасан зор тарихи-мәдени, ғылыми, әдеби мұра қалдырды. Олардың қатарында XI-XII ғасырлардағы әдеби ескерткіштер, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу билиг» дастаны мен Ахмед Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны бар. Ғалымдарымыздың еңбектерінде осы екі жәдігер тіліндегі зат есімдер қазақ тіліндегі зат есімнің түбірлері мен негізіне қарай салыстырылып, талдау жүргізілді. Осының нәтижесінде пайда болған тілдік ерекшеліктер қазіргі ғылым жетістіктері тұрғысынан түсіндірілді. Көне түркі жазба ескерткіштері түркі халықтарының ортақ меншігі екенін бүкіл ғалымдар қауымы мойындайды. Көне түркі әдеби тілінің қалыптасуына қазіргі халықтардың ата-бабаларының барлығы дерлік қатысты. Бірақ белгілі бір рулық одақтардың қатысу дәрежесі әрбір шығарманың қай аймақта жазылғанына қарай өзгеріп отырды. Бұл әрбір ескерткішке оғыз, қыпшақ, қарлұқ-үйғыр тіл топтарының үлесі қандай деген сұрақ туындайды. Әр нұсқаның ескерткіштеріне негіз болған түркі тілдерінің өзара байланысын анықтау оңай шаруа емес. Ол үшін әрбір тарихи мұра жеке-жеке қарастырылып, ескерткішпен – бүкіл түркілермен байланыстырылады. Ұқсастық пен айырмашылықты анықтау үшін тілдің барлық салаларындағы ерекшеліктерді толық салыстыру қажет. Тарихи жәдігерлерді бір-бірімен салыстырып, олардың әрқайсысының ерекшеліктерін анықтаудың да ғылыми мәні бар. Орталық Азия мен Қазақстанда пайда болған көне түркі жазба ескерткіштері тілімен өлкеде тұратын халықтар тілінің туыстық дәрежесін ғылыми тұрғыдан айқындау түркітанудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. XI-XII ғасырлардағы әдеби ескерткіштер тіліндегі зат есім мен қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің арақатынасын анықтаудағы мақсат осы іргелі міндеттердің талаптарынан туындайды. Бір буынды түбір және негізгі сөздерді Ә.Қайдар тұлғалық, мағыналық құрылымы тұрғысынан фонеморфосемантикалық табиғатын анықтау мақсатында танытады. Оның еңбегінде бір буынды байырғы зат есімдердің мағыналық дамуы фонетикалық және морфологиялық тұрғыдан сипатталған. Бұның алғашқы тамырларын жаңғыртуды ғалым Ж.Манкеева (Манкеева, 1991: 25) қолға алған. Сөздегі әрбір дыбыстың мағынасы бар. Оның семантикалық табиғаты лингвистикалық талдау арқылы анықталды. Әрбір дыбыстың барлық ерекшелік қасиеттерімен

қатар барлық құрылымдары болатынын даусыз. Демек, тілдегі фоносемантикалық құбылыстарды сөзжасам тұрғысынан зерттеудің тіл біліміне берері мол (Томанов, 1988: 17). Ғалым Қ.Хусейн ұлттық танымның сөзжасамдағы рөлін сөзге еліктеумен байланыстырады. Соның нәтижесінде тілдік фактілердің фонетикалық түбірі ашылып, жаңарып отырады. Тіліміздегі сөздердің дыбыстық, мағыналық ерекшеліктеріне фоносемантикалық құбылыстың әсерін жоғары. Ол үшін фоносемантика мәселесі қазақ тілінің материалы бойынша, сондай-ақ қажет болған жағдайда түркі тілдерінің материалдары бойынша бір және екі буынды түбір негіз деңгейінде зерттелді (Наджиб, 1979: 28). Ғалым түбірге мынадай анықтама бере отырып, түбір, негіз, сонымен бірге бір буынды сөздердің түбір сипатымен ұқсастығын да айта кетеді: «Тюркский корень есть наидревнейшая и историческая реальная единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянные фоно-морфосемантические изменения, происходящие в процессе агглютинативного развития строя тюркских языков. Он может структурно совпадать с первообразным словом, если оно не превышает одного слога. Во всех остальных случаях тюркский корень выступает как производная единица языка, где корень отражает в себе состояние статики, а слово – динамики». Осы көрсетілген анықтама түркі түбіріне берілген нақты түсіндірме деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер

Құлжанова Б. Байырғы зат есімдердің тарихи даму жолдары. – Алматы: Арыс, 2013. – 216 б.

Сағындықұлы Б. Алтын Орда ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 1987. – 48 б.

Керімұлы Ә. Түркі әдебиеті ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғ.). – Алматы: Б.І. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 1999. – 11 б.

Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хақайық» – XII ғасыр ескерткіші. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 184 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Б. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1985. – 8 т. – 91 б.

Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. – Алматы: Наука, 1991. – 52 с.

Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 26 б.

Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1979. – 48 с.

References

Kulzhanova B. (2013) *Bajyrғы zat esimderdin tarihi damu zholdary*. – Almaty: Arys, 2013. – 216 b. [Kulzhanova B. (2013) *Ways of historical development of aboriginal nouns*. – Almaty: Arys, 2013. – 216 p.] (in Kazakh)

Sagyndykuly B. (1987) *Altyn Orda eskertkishteriniң tili*. – Almaty: Қазақ universiteti, 1987. – 48 b. [Sagyndykuly B. (1987) *The language of the monuments of the Golden Horde*. – Almaty: Kazakh University, 1987. – 48 p.] (in Kazakh)

Kerimuly A. (1999) *Turki adebiyeti eskertkishteri tilindegi soz zhasajтын zhurnaktar (XIV*

р.). – Алматы: Y. Altynsarin atyndagy Qazaqtyn bilim akademijasynyn respublikalyq baspa kabineti, 1999. – 11 b. [Kerimuly A. (1999) Word-formation suffixes in the language of monuments of Turkic literature (19th c.). – Алматы: Republican Printing Office of the Kazakh Academy of Education named after I. Altynsarin, 1999. – 11 p.] (in Kazakh)

Sagyndykuly B. (2002) «Hibat-ul hakajik» – XII gasyr eskertkishi. – Алматы: Qazaq universiteti, 2002. – 184 b. [Sagyndykuly B. (2002) «Hibat-ul hakayik» – Monument of the XII century. – Алматы: Kazakh University, 2002. – 184 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi: 10 tomdyq / Zhalpy red. basq. A.Y. Ysraqov. – Алматы: Gylym, 1985. – 8 t. – 91 b. [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: in 10 volumes (1985) / general editor A.

Y. Iskakov. – Алматы: Gylym, 1985. – 8 v. – 91 p.] (in Kazakh)

Mankeeva Zh.A. (1991) Rekonstrukcija pervichnyh kornej glagol'nyh osnov kazahskogo jazyka. – Алматы: Nauka, 1991. – 52 s. [Mankeeva Zh.A. (1991) Reconstruction of the primary roots of the verbal foundations of the Kazakh language. – Алматы: Nauka, 1991. – 52 p.] (in Russian)

Tomanov M. (1988) Qazaq tilinin tarihi grammatikasy. – Алматы: Mektep, 1988. – 26 b. [Tomanov M. (1988) Historical grammar of the Kazakh language. – Алматы: Mektep, 1988. – 26 p.] (in Kazakh)

Nadzhip Je.N. (1979) Istoriko-sravnitel'nyj slovar' tjurkskih jazykov XIV veka. – M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1979. – 48 s. [Nadjip E.N. (1979) Historical and comparative dictionary of Turkic languages of the XIV century. – M.: The main editorial office of Oriental literature, 1979. – 48 p.] (in Russian)

Ж.А. Манкеева*

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail.ru: mankeeva1950@mail.ru

ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰН ЖӘНЕ СӨЗ СИНЕРГИЯСЫ

Аннотация. Мақалада «ғаламның тілдік бейнесінің» этномәдени мазмұнында айқындалатын қазақ сөзінің синергиясын антропоэзектік парадигма шегінде зерттеу мәселесі сөз болады.

Осымен байланысты тіл иесінің (тұлғаның) шындықты көркем бейнелеуінде басым болатын шығармашылық, жасампаздық болмысы, сезімдік танымы (поэтикалық) және түсіндірушілік (прагматикалық) сипатына ерекше назар аударылады. Мысалы В. Гумбольдттың тілді адамның ойы мен саналы мәдениетін оның рухани өмірімен тыңыз байланысты қарайтын «ұлттың өзіне тән, іштей дамиді рухын сөз байлығы мен көркем тілі арқылы сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беругі күш – тіл» деген лингвистикалық философиясына сай тұжырымы мен А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деген қағидасы сөз синергетикасының антропоэзектік ұстанымы ретінде түсіндіріледі. Соған сәйкес мақалада «ғаламның тілдік бейнесі» тіл иесінің рух қызметін, оны бейнелеудің тәсілі ретінде қарастырылса, ал сөз синергиясы рух қызметі деңгейі де айқындалады.

Бұл мәселені зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізі ғылым мен техника дамуының жоғары деңгейі мен адам әрекетінің интеграциялық сипатына сай жаһандану заманында қалыптасқан транспәндік (пәнаралық) әдіснама ретіндегі лингвосинергетика парадигмасына сүйенетіні әлемдік тіл білімінде айқындалып отыр. Сондықтан жаратылыстану ілімдері саласынан ауысқан синергетика термині (гр. *synergikos* – «біріккен әрекет», «ықпал», «әсер») компоненттер мен кіші жүйелердің құрылымындағы бір-бірімен күрделі түрде әрекеттесуі нәтижесінде ұйымдасуға әкелетін ортақ жүйені анықтайтын пәнаралық бағытқа қатысты лингвистика да қолданылады.

Тірек сөздер: этномәдени мазмұн, ғаламның тілдік бейнесі, синергия, хаос, бифуркация, диссипация т.б.

Ж.А. Манкеева*

Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail.ru: mankeeva1950@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СИНЕРГИЯ СЛОВА

Аннотация. Статья посвящена проблеме антропоцентрического исследования синергии казахского слова на основе этнокультурного содержания в «языковой картине мира». В этой связи особое внимание уделяется следующим свойствам носителя языка (языковой личности) как его творческая и созидательная сущность, чувственное восприятие (поэтическое) и интерпретирующий (прагматический) характер, обосновывающие художественное изображение в языке. Художественное слово,

выражающее внутренний дух народа т.е. лингвофилософской идеи В.фон Гумбольдта и суждения А.Байтурсынова о том, что «если исчезнет язык, исчезнет и его носитель (этнос)» заложили основу принципов характеризующих антропоцентрическое направление в определении синергии слова. В соответствии с этим, если «языковая картина мира» рассматривается как способ отражения духа носителя языка, а синергия слова определяется на уровне деятельности духа.

В статье «языковая картина мира» рассматривается как живая деятельность духа, способ его выражения, а синергия языка определяет уровень проявления деятельности духа. Научно-методическая основа исследования данной проблемы опирается на трансдисциплинарную методологию в рамках лингвосинергетической парадигмы, которая развивается в лингвистике в эпоху-глобализации. Она характеризует высокий уровень развития науки и техники и интеграции человеческой деятельности. Поэтому термин синергетика (гр. Synergitikos – «совместная деятельность», «влияние») трансформированный из сферы естествознания, выражает компоненты и подсистемы в структуре общей системы, которые сформировались в результате внутренней организации сложных взаимоотношений. Это явление в соответствии меж-дисциплинарной тенденции применяется и в исследовании языка.

Ключевые слова: этнокультурное содержание, языковая картина мира, синергия, хаос, бифуркация, диссипация и др.

ZH.A. Mankeeva*

A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty Kazakhstan

*e-mail.ru: mankeeva1950@mail.ru

ETHNO-CULTURAL CONTENT AND SYNERGY OF THE WORD

Abstract. The article is devoted to the problem of anthropocentric research of the synergy of the Kazakh word on the basis of ethno-cultural content in the «linguistic picture of the world». In this regard, special attention is paid to the following characteristics of a native speaker (linguistic personality) as its creative and creative essence, sensory perception (poetic) and interpretive (pragmatic) character, substantiating artistic representation in language. An artistic word expressing the inner collapse of the people, i.e. the linguophilosophical ideas of V.von Humboldt and the judgments of A.Baitursynov that «if the language disappears, its carrier (ethnos) will disappear» laid the foundation for the principles characterizing the anthropocentric direction in determining the synergy of the word. In accordance with this, if the «linguistic picture of the world» is considered as a way of reflecting the spirit of a native speaker, and the synergy of the word is determined at the level of the activity of the spirit.

In the article «the linguistic picture of the world» is considered as the living activity of the spirit, the way of its expression, and the synergy of language determines the level of manifestation of the activity of the spirit. The scientific and methodological basis for the study of this problem is based on a transdisciplinary methodology within the framework of the linguosynergetic paradigm, which is developing in linguistics in the era of globalization. It characterizes the high level of development of science and technology and the integration of human activity. Therefore, the term synergetics (gr. Synergitikos – «joint activity», «influence») transformed from the sphere of natural science, expresses components and subsystems in the structure of a common system that were formed as a result of the internal organization of

complex relationships. This phenomenon, in accordance with the interdisciplinary trend, is also applied in the study of language.

Keywords: ethnocultural content, linguistic picture of the world, synergy, chaos, bifurcation, dissipation, etc.

Кіріспе

Ұлттық болмыстың рухтануына сәйкес игерілген тіл иесінің білімі мен этномәдени тәжірибесі, соның негізінде қалыптасқан, этномәдени мазмұны сіндірілген дүниетанымы «ғаламның тілдік бейнесі» туғызады. Бір нәрсенің я құбылыстың атауы болған лексикалық бірліктер, сөз тіркестері (фразеологизмдер, метафоралық қолданыстар т.б.) сөйлеуші санасында тек денотаттық түрде таңбаланып қана қоймай, ғалам бейнесінің бір бөлшегі ретінде тілдік санада коннотаттық та бейнесін құрады (Алефиренко, 2013).

Ақпаратты қабылдау, тілі арқылы сақтау, тасымалдау, негізінен, тұрақты жүйе арқылы жүзеге асатыны туралы тұжырым берік қалыптасқан. Бірақ құнды ақпаратты туғызу тілдік жүйенің тек тұрақсыздық жағдайында болатыны тілдік жүйе синергиясының ерекшелігін белгілейді. Сондықтан синергетик-ғалымдардың пікірінше, бізді қоршаған дүниенің барлық үдерісіне динамикалық сипат тән болса, онымен тығыз байланыстағы тіл де тұрақты даму үстіндегі қозғалыста болады. Осындай динамикалық мәннің адамнан және жалпы әлемнен тыс, сананың қызметінен тыс болуы мүмкін емес. Бұл хаос тіл мен сөйлеудің қарым-қатынасында, яғни жалғастырушы, күшейтуші көз бен (диссипацияның) қарым-қатынасында туады.

Қазақстан тіл білімінде синергетикаға байланысты хаос құбылысын профессор А.Қайыржанов былайша анықтайды: «Хаос – это диссипация, которую невозможно устранить, она разлита в самой природе и в то же время находится в нас самих. Она структурирована особым образом, без нее нет синергии (совокупности противоречивых движений), в этом случае нет развития, приводящее к накоплению и энергии в том или ином отрезке развития, приводящее к такому скачку, позволяющее переструктурировать всю систему на новом уровне эволюции» (Қайыржанов а, 2012).

Олай болса, ғылым мен техника дамуының жоғары деңгейі адам әрекетімен интеграциялық сипатқа ие болған жаһандану заманында транспәндік (пәнаралық) әдіснама ретінде лингвосинергетика парадигмасының пайда болуы кездейсоқ емес.

Жаратылыстану ілімдері саласынан ауысқан синергетика термині (гр. *synergikos* – «біріккен әрекет», «ықпал», «әсер») компоненттер мен кіші жүйелердің құрылымындағы бір-бірімен күрделі түрде әрекеттесуі нәтижесінде іштей ұйымдасуға әкелетін ортақ жүйені анықтайтын пәнаралық бағытқа қатысты лингвистикада да қолданылады.

Нақты айтқанда, XX ғасырдың 70-ші жылдарында ғылымның жаратылыстану саласында күрделі физикалық жүйедегі динамикалық бейсызықтық (нелинейный), тепе-теңсіз (неравновесный) үдерістер зерттеле бастады.

Жүйе дамуының көпвекторлық сипатына сай бейсызықтың тәртіптен тыс (нелинейность) сипаты тұрақты даму өлшемдерінің жүйесінде шектен тыс мағына тудырып, «қызып кеткен» (бифуркация) күйге түсуі нәтижесінде ерекше құрылымдаушы күшке ие болады. Себебі бұл жағдайда жүйенің дамуы флуктуацияның (тербелістің) ықпалымен атқатордың жаңа нүктесіне көтеріледі. Соның нәтижесінде, А.Қайыржановтың пікірінше, қайтымсыз сипатқа ие энтропиялық үдерістерді бұзып, жүйенің іштей өзін-өзі құрылуының, ұйымдастыруының басқа үрдісі туындайды (Қайыржанов а, 2012; 55-56).

Ал, тілдік жүйенің синергиясы бір-бірімен тығыз байланысты екі бастаудан жасампаздық (генерация) және диссипация (шашырау, тарау) тұрып, яғни тілдік-ақпараттық кеңістіктің ұлғайтушы және таратушы көзі ретінде танылады. Осы екі көздің диалектикалық бірлік және қарама-қарсылықтар күресі заңдылықтарына сай күйі тілдің және оның жүйесінің *қалыптан тыс, ашық, динамикалық* сипатын көрсетеді.

Тілдік жүйенің жасампаздық үдерісіне, негізінен, тұрақтылық тән болса, ал диссипацияның хаустық сипатына сай тілде жаңару құбылысы орын алады. Соның нәтижесінде тілдің даму үдерісі туғызған флукуация (тербеліс, ауу, ауысу) кезеңі тілдік жүйені «қыздырып», *жаңа тартылыс (аттрактор)* нүктесінде тілдің жаңа деңгейге көтерілуі басталады.

Демек, тілдік жүйенің жасампаздығы оның даму барысында тұрақсыз күйдің қалыптасып, яғни тілдік бірліктердің семантикалық қозғалысында *хаос* туғанда ғана мүмкін болады. Д.С. Чернавский синергияның мұндай үдерісін түсіндірме сөздіктердегі көпмағыналылық құбылысы және белгілі бір дискурстағы тілдік бірліктердің коннотативтік қолданысы негізінде түсіндіреді (Чернавский, 78).

Осыған орай М.М. Копыленко мен З.Д. Попованың лексемалар мен олардың тіркестеріндегі семантикалық қозғалысын (идиомальғын) денотативтік (D) және коннотативтік (K) тіркесте қарастырған теориясы бейнелі сөздің синергиясын түсіндіруде аса тиімді (Каиржанов б, 2007).

Материал және әдістер

Сөз мағынасының антропогенді мәдени даму жүйесін анықтауда синергетикалық зерттеулер семантикалық өрістің ортақ өзегі және оның айналасындағы жақын/алыс аймақтары арқылы түсіндірілген, қалыптасқан тұжырымды жоққа шығарады.

Қазақ тіліндегі этномәдени мазмұн сіңірілген фразеологизмдердің синергетикасын ашудағы ғылыми-әдіснамалық негіз ретінде М.М. Копыленконың мына пікірі маңызды: «...Нужно учитывать «семантический спектр» слова, который под влиянием лингвистических и внеязыковых факторов в центральном (ядерном) и латеральном (во время апогеи или перигеи) ареалах подвергают лексемы дисперсии или происходит банальное отторжение их из языка» (Копыленко, 1995:46).

Белгілі бір жүйені тану мақсатында жаратылыстану ғылымында қалыптасқан синергетикалық бағыттың соңғы кезде гуманитарлық ілімдерде де интеграция үрдісінің күшеюіне сай синергетика идеясының «ашықтық», «динамикалық», «қалыптан тыс» сипаты сияқты тәсілдері қолданыла бастады. Философиядағы синергетикалық дүниетаным «тұтас», «қалыптан тыс», «эволюциялық сипатта» түсіндірілсе, лингвистикада да ол тұтас, бірқалыпты емес, эволюциялық өзгермелі сипатта танылады. Осымен байланысты тілдің семиотикалық-синергетикалық сипаты «тілдің жаңа метафорасы» деп анықталады (Базилев, 1999).

Тіл де – іштей дамып, өзі ұйымдаса алатын динамикалық күрделі жүйе. Сондықтан іштей ұйымдасуға қатысты синергетика теориясы сипаттайтын пәнаралық салада анықталған заңдылықтар тіл мен коммуникация аясына да дендей бастады. Себебі лингвосинергетика тұрғысынан «қарым-қатынас» (коммуникация) ұғымын тек құрал ретінде немесе функционалдық сипатта ғана емес, сонымен бірге онтологиялық тұрғыдан түсіндіру оны социосинергетикалық мәнмен толықтырады.

Осымен байланысты тіл білімінде «синергетикалық қозғалыс» немесе коммуникативті жүйедегі тілдің өзін-өзі ұйымдастыру үдерістерімен байланысты лингвоси-

нергетика бағыты қалыптасуда. (Аршинов В.И., Свирский Я.И. Синергетическое движение в языке // Философия и синергетика. – М., 1994; Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980; Герман И.А. Лингвосинергетика. – Барнаул, 2000 т.б.).

Бірақ құрылымдық парадигманың жүйелілік әдіснамасына сай статикалық күйде жүргізілген тілдің коммуникативтік, әлеуметтік болмысынан туындайтын жүйелілік сипатына негізделген бұл зерттеулерді синергиялық бағыттың бастау көздері деп санауға болады. (Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М., 1962; Мельников Г.П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной // Проблемы языкознания. – М., 1967; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977 т.б.).

Ал қазіргі қарым-қатынас теориясының әлеуметтік сипаты тереңірек танылып, «ғаламның тілдік бейнесін» мәтіндік, дискурстық кеңістікте ашу үрдісі олардың өз ішіндегі, мазмұнындағы сан алуан, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты үдерістерінің ашық, динамикалық жүйесіне сүйеніп, ішкі дамуын анықтайтын лингвосинергетика бағытын туғызды.

Сонымен, синергетикаға қатысты жаратылыстанушы ғалымдардың ұсынатын негізгі іргелі ұғымдары – *диссипация* («таралу», «шашырау»), *флуктуация* («тербеліс»), *тәртіптен тыс* («нелинейность»), *айнымалылық*, *әркелкілік* («неравновесность»), *аттрактор* («өзіне тарту») т.б. Осы қатардағы диссипативті жүйенің негізгі белгісі – *ашықтық*.

Мысалы, зат алмасу үдерісі – тірі жүйенің (ағзаның) өмір сүруінің маңызды белгісінің бірі. Яғни жүйенің динамикалық тепе-теңдігі оның өзін қоршаған ортамен тұрақты түрде зат, қуат, ақпаратпен алмасып, оларды таратып тұруы арқылы сақталады. Ал жүйе жаңа сападағы күйге ену үшін ол түрлі кездейсоқ (мысалы, экстралингвистикалық) тербелістердің (флуктуацияның) нәтижесінде тұрақтылығын жоғалтып, хаос тууы мүмкін. Бірақ сол хаос пайда болған жүйеде құрылымдарды ретке келтіретін іштей ұйымдасқан жүйе сақталады. Осындай жүйелердің әдістемесін зерттеген Б.Г.Юдин оны (хаосты) былай деп түсіндіреді: «Өздігінен бірігіп, ұйымдасқан жүйе сыртқы ортаның белсенді ықпалымен өзінің құрылымын өзгертіп, бірақ айналасына тән заңдылықтар шегінен шықпай тұтастығын сақтайтын, мүмкін болған бір тәртіпті таңдайтын жүйе» (Юдин, 1970: 360-361).

Бұл бағыттың ғылыми-әдіснамалық тереңіне бойлауға бүгінгі таңда мүмкіншілігіміз бен біліктілігіміз шектеулі болғанымен, қазіргі таңдағы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай коммуникативтік қызметінің кеңеюі (саяси, әлеуметтік, құқықтық, ақпараттық т.б.) мен, ең бастысы, қазақ тіл білімінде тілдің танымдық өзегі мен өміршеңдік, жасампаздық қабілетін дәлелдейтін антропоөзектік парадигманың кешенді кеңістігі зерттеушіден жүйелілік қағиданы талап етеді.

Әдебиетке шолу

Жоғарыда аталған тұжырымдарға жалғасқан синергетиканың ғылыми-әдіснамалық қағидаларын жаратылыстануда И.Р. Пригожин, И. Стенгерс (Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М., 1972); Г.Хакен (Синергетика. – М.: Мир, 1980.); Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов (У истоков синергетического видения мира. – М., 1994.) т.с.с. ғалымдар анықтаса, филологияда – Н.Ф. Алефиренко (Лингвокультурология (ценностно-смысловое пространство языка). – М., 2013.); Д.С.Чернавский (Синергетика и информация: динамическая теория информации. –

М., 2004.); А.Қайыржанов (Синергия языка. – Астана, 2007.) т.б. жалғастыруда.

Ал бұл терминнің авторы – Штутгард университетінің профессоры Герман Хакен.

Сайып келгенде, синергетиканың қағидасына сай кез келген жүйе (табиғи, гуманитарлық т.б.) тұрақсыз, тепе-теңсіз, ашық, динамикалық, бейсызықтық өзін-өзі ұйымдастырушы сипатта дамиды.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, тіл дамуының жасампаздық (генерация), ауыспалылық (трансформация) сияқты негізгі қасиеттері мен диссипацияның (таралудың, шашыраудың) қарым-қатынасы барысында дәйек болатын ерекше құрылым – тіл жүйесінің синергиясы. Бұл арадағы тілдік кеңістік – ақпаратқа байланысты, бір жағынан, жасампаздық көз болса, екінші жағынан, шашыратушы, таратушы (диссипациялық) көз.

Сонымен, *диссипация* – кез келген жүйенің өзіндік дамуының объективті бейнесі, бөлшегі. Бұл үдеріссіз тілдің бірігіп түзілуі де мүмкін емес. Егер диссипация қозғаушы көзден басым болса, жаңа диссипаттық құрылымдар пайда болмайды, ал тілдік жүйе өзінің ұзақ тұрақсыз дамуында хаосқа ұшырайды. Мұндай өзара әрекет флуктуация арқылы аттрактордың жаңа нүктесінде жаңа жүйенің құрылымын туғызады. Демек, жасампаздық пен диссипацияның қарама-қарсылығының негізінде тілдің тұрақты да, өзгермелі де сипаты адамның, ақпарат иесінің еркінен тыс объективті құбылыс ретінде көрініс табады.

Сондықтан диссипацияның заңдылықтары ескерілмеген жағдайда тіл жүйесінің дамуы тұйыққа тіреледі.

Нәтижелер және талқылау

Тіл иесін рухтандырған сөз қуатының коммуникативтік қызметіне ықпалын тану қазақ тіл білімінде Қ.Жұбановтың (танымдық), А.Байтұрсынұлының (коммуникативтік-функционалдық) т.б. тұлғаларымыздың ғылыми мұрасынан бастау алған бұл бағыт кейінгі заманда Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Н.Уәли т.б. аға ғалымдар еңбектерінде жалғасын тапты. Ал қазіргі тіл біліміндегі этнолингвистика, лингвомәдениеттану, мәтінтану, дискурс, когнитивтік зерттеулерінің деңгейі мен нәтижелері ендігі кезеңде тілді тұтас жүйе ретінде қарастыруымен ерекшеленіп, тіл біліміндегі «жүйе» мен «жүйелілік қасиет» (қызметі) туралы ұғымды антропоэзеттік кеңістікте жаңғыртуды қажет ететіні айқындалып отыр. Соның нәтижесінде *ұлт пен тіл*, *ұлт пен мәдениет*, *ұлт пен қоғам* т.б. сабақтастықты тіл иесінің санасынан «тараған» күш арқылы іштей тығыз байланысқан жүйелер тоғысы деп дәлелдеуге болады.

Соған сәйкес бейімделіп, қиялы дамып, тәжірибесінің жинақталуы материалдық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру барысындағы адамның өзін қоршаған ортамен саналы, шығармашылық, мақсатты қарым-қатынасын Э.Маркарян т.б. мәдениеттанушы-ғалымдар «тірлікті қамтамасыз ету мәдениеті» («культура жизнеобеспечения») деп атайды. Себебі ұжымдасқан ортада тірлік ететін тұлғаның этномәдени тұрғыдан әлеуметтенуінің негізі – оның коммуникативтік қызметінде. Ал қарым-қатынастың (коммуникацияның) негізгі құралы тіл екені белгілі (Маркарян, 1983).

В. Гумбольдттың лингвофилософиялық іліміне сай тіл – адам рухын бейнелеудің тәсілі, ал сөйлеу қызметі – адам рухы көрінуінің формасы. Бірақ ол тікелей сурет емес. Сондықтан тілдің айырмашылығы мен коммуникативтік қызмет ету ерекшеліктерін этномәдени таным бейнелейді. Осымен байланысты ойлау жүйесі жалпыадамзаттық феномен болғанмен, әр халықтың ұлттық дүниетанымын жинақтап, этномәдени ұжымның ерекшелігін сипаттайтын ойлау бейнесі әртүрлі болуы заңдылық.

Мысалы, қазақ сөзінің қазынасындағы этномазмұнды сөздердің сөйлеу барысында тиімді қолданысының мәні тек сөйлеушінің сөз мәдениетін ғана көрсетпейді, сөйлеушінің таным дүниесіне сай сөз синергетикасын да бейнелейтінін зерделі ғалым Н.Уәли сөз жүйесінің іштей тығыз байланыстағы ашық жүйесінің экспрессивті-коммуникативтік қызметі арқылы айшықты көрсетеді: «Сондай сөздердің бірі – *қан: қансонар* – «нағыз сонар»; *қан сәске* – «ұлы сәске», «түске таяу шақ»; *қансорпа* – «қызыл май болу»; *қан қаза* – «ауыр қаза»; *қан қазына* – «зор», «үлкен қазына»; *қан базар* – «қайнаған базар» т.б.». Осы соңғы тіркес ақын-жазушы, өзге де қалам иелерінің сөзқолданысында «у-шу», «қызық-думан» деген мағынада жұмсалады. «*Абай да бұрынғы жылдары осы Көлқайнардан сонау Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпейтін қан базардың көшкеніндей көретін*» (М.Әуезов)... Бұдан кейінгі кез – *қан жайлау*. Бұл шақта жайлауға көшетін жұрттың бәрі келіп болып, бас-аяғы түгел жиналады. Той-думан, ас-су, қонақ кәде, ат жарыс, өнер жарыс т.б. қызықтардың өткізілетін шағы да осы тұс. Сондықтан да жайлаудың нағыз қызып қайнаған дер кезі *қан жайлау* деп аталса керек» (Уәлиев, 1984; 42-43). Бұл дәйек қазіргі ұрпаққа этномәдениетті танып, рухты жаңғыртудағы қазақ сөзінің синергетикасын танытудың үлгісін көрсетеді. Бұл арадағы синергетикалық арқау – қан сөзінің тіл иесінің санасындағы тілдің ашық жүйе және іштей тығыз байланыстылық заңдылығына сүйеніп, жаңғырып жалғасқан архетиптік семасы.

Демек, халық рухы қызметінің дамып, жалғасуы, ой түзіліміне әсер етуі, тілді жетілдіріп, байыта түсетіні әр халықтың өзіндік руханиятын тілден тыс қарауға болмайтынын көрсетеді. Сондықтан В. Гумбольдттың түсіндіруіне сай адам жанын, өмір салты мен мәдениетін білу арқылы тіл үйрену әрбір халықтың айналасында «рух шеңберін» орнатады. Сондықтан қазіргі заманда басқа тілдің өкілдеріне тіл үйретіп, оқыту тәжірибесін былай қойғанда, тіл иесінің өзіне ұлт болмысы мен рухын жаңғыртуда тіл мен мәдениет сабақтастығында жүргізілетін лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық, лингвомәдени, социоллингвистикалық, психоллингвистикалық зерттеулердің сөз синергиясын түсіндіруде маңызды ерекше.

Осыған сәйкес профессор Қ.Жұбановтың түсінігінде тілде қалыптасқан мәдени атаулар – шындық өмірде қолданылатын материалдық туындыны ғана атамайды, күнделікті өмір тәжірибесі негізінде қалыптасқан этнотанымның тілдік санадағы ассоциативтік-вербалды көрінісі (Жұбанов; 1999; 325).

Осы тұрғыдан *күн көру, күн байыды, күн батты, Ұмай ана, безгегі ұстады* т.б. сөздердің «ғаламның тілдік бейнесі» ретінде этномәдени лексика қатары қалыптасуының тек филогенетикалық, онтологиялық сипаты ғана емес, санадағы уәждік негізі, уақыт пен кеңістік контексіндегі тіл иесінің этнотанымдық табиғатының да синергиясы ашылған. Біздің ойымызша, бұл бағыттағы зерттеулерде «тіл мен таным» сабақтастығының тілдік санада дүниенің концептуалдануын ұжымның өмірлік тәжірибесі, дәстүрі мен перцептивті-сезімдік қабылдауы негізінде іске асатынын «дүниенің аңғал суреті» немесе «дүниенің аңғал моделі» («наивная картина мира», «наивная модель мира») деп аталатын кезеңімен байланыстыруға болады. Бірақ бұл кезеңде социумның дүниені, табиғатты қабылдау деңгейіне сай жасалған «ғаламның тілдік бейнесі» – этноұжымның көп ғасырлық, танымдық қызметінің нәтижесі. Мысалы, Қ. Жұбанов зерттеулеріндегі *безгегі ұстады, жыны қозды, арқасы ұстады* т.б. тіркестердің мәнін талдауға мифтік таным деңгейіне сәйкес «аурудың иесі бар» деген түсінік негіз болады.

Мысалы, қазақ тілінің фразеологиялық жүйесіне енетін *Айдарынан жел ескен* тір-

кесі – қазіргі қолданыста адамның мінез-құлқын экспрессивті реңкте синергиялық күшін сипаттайтын бейнелі тіркес. Шын мәнінде академик Ә.Қайдардың түсіндіруінде – ерте заманда басқа да көптеген шығыс халықтарындағы тәрізді қазақтарда да күш-қуаттың белгісі ретінде ер адамдардың төбесіне шаш қою салты болған. Оны тарихи көздерді былай қойғанда тілімізде де сақтаған. Мыс., «Айдарлысын құл, тұлымдысын түл ету». Ал айдарынан жел ескен деген тіркестің тура мағынасы – «жел оңынан туып, көсіліп шауып келе жатқан салт аттының айдарының ескен желден желпіуі» деген ұғымның ауыспалы мағынада – алдына ешкім шыға алмайтын, төрт құбыласы тең, асқақтап дәурен сүретін, дегенін істейтін күш-қуаты мол адам (Қайдар, 2009; 89).

Сөз синергиясын танудың тіл иесінің танымына ықпал етуші жаңғыртушы құрал ретіндегі айшықты үлгісін *мәңгірт* сөзінің қазақ БАҚ-да өзектеліп, этномәдени мәнінің ашылуынан көреміз. Ә.Кекілбаевтың шығармасында астарланып қолданылған *мәңгірт* сөзінің архетиптік мазмұнының «туған ел-жұртын, ата-тегін, халқының ділін, тілін, салт-дәстүрін ұмытқан» ұғымына ұласып, қоғамдық-әлеуметтік терминге айналуы қазақ санасындағы семалық уәжді тиімді байланыстырған синергиялық үлгіні көрсетеді.

Сол сияқты қазақ көркем дискурсының антропоөзектік уәжділігімен сипатталатын этномәдени мазмұнды, мысалы, Ж. Нәжімеденов поэтикасындағы *қоңыр*, *тұлым* т.б. қолданыстарды да қазақ сөзінің синергиялық жүйесінде қарауға болады.

Ал, Махамбеттің жырындағы *қызғыш құс* қолданысын көрнекті ғалым Қ. Өмірәлиевтің тарихи-халықтық танымнан алынған символ ретінде түсіндіріп, оған уәж болған – халық танымындағы қызғыш құстың қамқоршы, «көл қорғаны» ретіндегі қасиетін «ел қорғаны» мәнін сабақтастырған тұжырымын да синергиялық жүйеде түсініп тану қазақ кестелі сөзін сипаттайтын лингвосинергетикалық маркерлер арқылы жүзеге асады.

Махамбет сөзінің тегеурінді көркем күші мен құдіретін (өзіндік метафора, теңеу т.б.) оның өлендерінің ерекше қоғамдық, әлеуметтік, саяси мазмұнын әрі көркемдік деңгейін күшейтіп, Махамбет сөзінің қуатын дәйектейтін ақындық болмысын көрсетеді:

Мен бір шарға ұстаған қара балта,

Шабуын таппай кетілдім,

Қайраса тағы жетілдім (Муратова, 2012; 55).

Осы үдерістің Тәуелсіздік кезеңдегі «рухани жаңғыру» бағдары аясында егеменді еліміздің өсіп-өнген тамырын тіл бойындағы ғаламат қуаты арқылы біртұтас етіп біріктіріп, түпқазығын бекіткен рухани қазынасын – ұлттық сананың заманауи даму деңгейіне сай туындатып, жаһандану заманына бейімделген тоғысқан қазіргі қоғамның күрделі мәселелерін айшықтайтын БАҚ тілінің прагматикасынан көреміз. Мысалы, *көкек ана*, *құрықтау* т.б.

Қазіргі қоғамдағы ұлттық сананы жаңа сапалық деңгейге көтеру үдерісімен сабақтас «рухани жаңғыру» бағдарын жүзеге асырудың бір құралы, этномәдени кодтың бір қазығы – тілдегі ономастикалық жүйенің синергиясын тану.

Жалпы халықтардың ат қоюы, я таңбаны таңдауы өзіндік тұрмыс салтының әдет-ғұрпының, көзқарастарының дүниетанымының әсерінен деп түсіндірілетіні белгілі. Осы тұрғыдан синергиялық жүйеде түсіндірілетін қазақ тілінің ономастикалық жүйесіндегі жаңғыру үрдісін де «ғаламның тілдік бейнесі» ретінде мифтік-танымнан поэтикалық ойға дейін жетілген ой мазмұнын, тілдік модельдердің сандық және сапалық қатынастарын бойына сіңіретін үздіксіз даму үстіндегі ашық жүйе деп қарауға

болады (*жерұйық, атамекен* т.б.).

Сайып келгенде, тіл және оның құдіретін танытатын сөз қазынасы – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар адамзат ақыл-ойының (оның ішінде қазақ та бар) қайнар көзі, оның танымына сай толығып отыратын үзілмес қоры. Атап айтқанда, тіл қасиетінің қазақ дүниетанымындағы құндылықтық мәні мен күнделікті тұрмысындағы коммуникативтік мәнін күшейтіп, рухтандыратын ана тілінің әлемінде қазақ болмысын тіл арқылы танытатын тіл біліміндегі антропоэлектік үрдістің негізін дәйектеудің кешенді жүйесі қазақ сөзінің құдіреті арқылы жан-жақты дәлелденеді. Ол қазақ дүниетанымында тұжырымдалған тілдің қасиетіне, рухани-әлеуметтік қызметіне қатысты тіркестер арқылы айшықталады: *бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ; басқа пәле тілден; жыланның уы тісінде, жаманның уы тілінде; тіл тас жарарды, таяқ бас жарарды; тілі ащы; тілі байлану; тілі қысқа; тілі майда; тілінен бал тамған; тілінен табу; тілін табу; тілін тарту/тартпау; тілі тәтті т.б. және сөз жайын табады, су сайын табады; таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді; сөз бағу; сөз тізгінін бермеу; сөзі салмақты; алым-қашты сөз; астарлы сөз; басылқы сөз; аталы сөз; ауыр сөз; жақсы сөз – жарым ырыс; жаман сөз; жылы сөз; қаңқу сөз т.б. және абайлап сөйлеу; бетімен сөйлеу; мадақтап сөйлеу; тұспалдап сөйлеу* т.б.

Қорытынды

Жалпы В. Гумбольдттың қолданысындағы «рух» сөзінің ұғымы табиғатқа, адамға әсері бар сырттан келетін тылсым күш емес, тіл иесінің (адамның) жан дүниесіндегі ішкі қуаты мен ақыл-ойымен байланысты. Бұл пікірдің дұрыстығын қазіргі дүниенің пайда болуы туралы ілімнің биосфера, ноосфера салаларының ғылыми нәтижелері дәлелдеп отыр. В. Гумбольдттың «рух» туралы ілімінің ішіне адамға, жануарларға, нақты заттарға қатысты барлық білім, таным, бейнелер, наным-сенім, қиял т.б. жүйесі енеді. Сондықтан халық рухы тарихи даму барысында биологиялық тұрғыдан емес, рухани-әлеуметтік тұрғыдан дамып, өзгеріп отырады. Қазіргі күнде ол адамның ішкі жан дүниесі, психикасы, санасы деп түсініліп, ал оның тілдік бейнесі психоллингвистика саласында қарастырылуда. Осымен байланысты адамның рухани дүниесі оның бейнелеушілік қабілетінің дамуына, тілде бекітіліп, таңбалануына ықпал ететін сөз синергиясына сүйеніп, тіл адамның рухани қызметін күшейтеді. Мұны қазіргі тіл білімінің психоллингвистика саласы айқындап отыр. Сондықтан В. Гумбольдттың лингвофилософиясы тіл мен рухтың тіркесін адамның сөйлеу қызметімен байланыстырып, тілді әрекет («энергия») деп анықтайды.

Адамның өмір сүретін шынайы ортасын қоршаған заттар мен құбылыстар туралы жинақталған білімінен тұратын түсініктер жүйесі тіл иесінің санасында бейнеленіп, жеке адамдардың тәжірибесі мен түйсінуі ұжымдық тәжірибемен ұласуы «ғалам бейнесі» түрінде көрініс табады. Осылайша қалыптасатын ғалам бейнесі – белгілі бір ұлттық ұжымда қалыптасқан адамның танымдық қызметінің нәтижесі синергиялық жүйедегі ақыл-парасатының өнімі.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық сан салалы әрекеттеріндегі тілдің қызметіне байланысты рухани күштің арқауы – тіл құдіреті мен сөз байлығы. Оның бойындағы ұлттық құндылық ретіндегі сөз өнерінің өзіне тән болмысы мен табиғатын сөз иесінің болмысымен тығыз байланыста, кешенді сипатта ашудың негізгі қозғаушы тетігі – қоғамдық сананың жаңғыруымен байланысты айшықталған сөз қуаты. Басқаша айтқанда, кез келген коммуникативтік акт (көркем мәтін, мақала,

медиакеңістіктегі сөз т.б.) кезіндегі тілдік тұлғаның тиімді сөзқолданысы, ықпалды күші оның жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихымен, мәдениетімен тұтастықта қабылданғанда ғана бағалы.

Соған орай қазақ сөзінің рухани-танымдық, жасампаздық тетік қызметіндегі тіл мен рух сабақтастығы біртұтас ұғым ретінде қарастырылады. Тілдің шығуы мен рухани күштердің дамуына түрлі себептер әсер етіп, дамығанмен ұлттық рухтың әрекеті тілде рухтың көрініс табуына жағдай жасаушы болып қалады.

Мақалада В. Гумбольдттың тілді адамның ойы мен саналы мәдениетін оның рухани өмірімен тығыз байланысты қарайтын «ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухын сөз байлығы мен көркем тілі арқылы сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл» деген лингвистикалық философиясына сай тұжырымы мен А. Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалтқан жұрттың өзі де жоғалады» деген қағидасы сөз синергетикасының антропоэзектік ұстанымы ретінде түсіндіріледі.

Әдебиеттер

Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – М.: «Наука», 2013. – 288 с.

Каиржанов А.К. Византизм и ментальность Киевской Руси. – Киев: «Изд. дом Д.Бураго», 2012. – 312 с.

Чернавский Д.С. Синергетика и информация: динамическая теория информации. – М., 2004. – 304 с.

Каиржанов А.К. Синергия языка: моног., –Астана. – КУЭФиМТ: ИПЦ, 2007 –240 с.

Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Евразия», 1995. – 180 с.

Базилев В.Н. Новая метафора языка (семиотико-синергетический аспект): автореф. ... д.филол.н. – М., 1999. – 53 с.

Юдин Б.Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования. – М.: «Мысль», 1970. – 455 с.

Маркарян Э.С. Культура жизнеобеспечения и этнос. – Ереван, 1983. – 319 с.

Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. – 117 б.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I том. Алматы: «Дайк-Пресс», 2009. – 784 б.

Муратова Е.Ю. Синергетический анализ поэтического текста // Вестник РУДН. Серия Теория языка. Семиотика. Семантика. – №2. 2012.

References

Alefirenko N.F. (2013) Lingvokul'turologija: cennostno-smyslovoe prostranstvo jazyka. – М.: «Nauka», 2013. – 288 s. [Alefirenko N.F. (2013) Linguoculturology: the value-semantic space of language. – М.: «Science», 2013. – 288 p.] (in Russian)

Kairzhanov A.K. (2012) Vizantizm i mental'nost' Kievskoj Rusi. – Kiev: «Izd. dom D.Burago», 2012. – 312 s. [Kairzhanov A.K. (2012) Byzantism and the mentality of Kievan Rus. – Kiev: «Publishing house of D.Burago», 2012. – 312 p.] (in Russian)

Chernavskij D.S. (2004) Sinergetika i informacija: dinamicheskaja teorija informacii. – M., 2004. – 304 s [Chernavsky D.S. (2004) Synergetics and information: dynamic theory of information. – M., 2004. – 304 p.] (in Russian)

Kairzhanov A.K. (2007) Sinergija jazyka: monog, –Astana. – KUJeFiMT: IPC, 2007 –240 s. [Kairzhanov A.K. (2007) Synergy of language: monog, –Astana. – KUEFiMT: CPI, 2007–240 p.] (in Russian)

Kopylenko M.M. (1995) Osnovy jetnolingvistiki. – Almaty: «Evracija», 1995. – 180 s. [Kopylenko M.M. (1995) Fundamentals of ethnolinguistics. – Almaty: «Eurasia», 1995. – 180 p.] (in Russian)

Bazilev V.N. (1999) Novaja metafora jazyka (semiotiko-sinergeticheskij aspekt): avto-ref... d.filol.n. – M., 1999. – 53 s. [Bazilev V.N. (1999) A new metaphor of language (semiotic-synergetic aspect): abstract ...D.philol.n. – M., 1999. – 53 p.] (in Russian)

Judin B.G. (1970) Metodologicheskie problemy issledovanija samoorganizujushhhsja sistem // Problemy motodologii sistemnogo issledovanija. – M.: «Mysl'», 1970. –455 s. [Judin B.G. (1970) Methodological problems of research of self-organizing systems // Problems of motodology of system research. – M.: «Thought», 1970. – 455 p.] (in Russian)

Markarjan Je.S.(1983) Kul'tura zhizneobespechenija i jetnos. – Erevan, 1983. – 319 s. [Markaryan E.S. (1983) Culture of life support and ethnicity. – Yerevan, 1983. – 319 p.] (in Russian)

Ualiev N. (1984) Soz madenieti. – Almaty: «Mektep», 1984. – 117 b. [Valiev N. (1984) Culture of words. – Almaty: “Mektep”, 1984. - 117 P. (in Kazakh)

Zhubanov K. (1999) Kazak tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: «Gylym», 1999. – 581 b. [Zhubanov K. (1999) Research on the Kazakh language. Almaty: “Science”, 1999. – 581 p.] (in Kazakh)

Kaidar A. (2009) Kazaktar ana tili aleminde (ethnolingvisticalyk sozdik). I vol. Almaty: «Dyke-Press», 2009. – 784 b. [Kaidar A. (2009) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Volume I. Almaty: Dyke-Press, 2009. - 784 p.] (in Kazakh)

Muratova E.Ju. (2012) Sinergeticheskij analiz pojeticheskogo teksta // Vestnik RUDN. Serija Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. – №2. 2012. [Muratova E.Y. (2012) Synergetic analysis of the poetic text // Bulletin of the RUDN. The Theory of Language series. Semiotics. Semantics. – №2. 2012.] (in Russian)

Д.М. Пашан*

«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

БІР БУЫНДЫ КӨПМАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Аннотация. Соңғы жылдары қазақ лингвистикасында тіл бірліктерін танымдық тұрғыдан зерделеу мәселесінің жандана бастауына орай мазмұн мен мағынаға ерекше мән берілуде. Ғылымда көпмағыналыққа қатысты материалдар бар, сонда да аталған тілдік құбылыс көкейтесті болып қала бермек. Себебі тіл жанды құбылыс болғандықтан, өседі, дамиды. Тілдің дамуы дегеніміз сөз мағынасының кеңеюі, жаңа сипат алуы. Сөздердің қазіргі кезеңде мағынасының көбеюінің басты себебі заттың, құбылыстардың, олардың қасиетінің, қызметінің кеңеюі, сондай-ақ кең танылумен байланысты. Кейбір сөздер тұрақсыз түрде дами беруі мүмкін. Сыртқы факторлар сөздер мен олардың мағыналарына әсер етеді. Осының есебінен көпмағыналы сөздер пайда болуда. Көпмағыналы сөздердің пайда болуы да – көптеген уақыт жүретін процесс.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – бір буынды көпмағыналы сөздерді лексика-семантикалық тұрғыдан зерттей отырып, қолданыс ерекшелігіне тоқталып, ғылыми негізде талдау жасау. Аталған мақсатқа жету үшін бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымы, жасалу жолдары анықталды; бір буынды көпмағыналы сөздердің сөзжасамдық ерекшелігі анықталды; ескерткіштер тіліндегі бір буынды көпмағыналы сөздер айқындалды, оларды қазіргі қазақ тілі фактілерімен салыстыра қарау көзделген болатын. Осы нәтижелерге қол жеткізілді. Зерттеудің тіл тарихы мен тарихи семантикасы үшін маңызы бар.

Тірек сөздер: бір буынды сөздер, көпмағыналық, көпмағыналы сөздер, полисемия, семантика, танымдық лингвистика.

Д.М. Пашан*

Университет «Туран», Алматы, Қазақстан

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

ПРИРОДА ОДНОСЛОЖНЫХ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ

Аннотация. В последние годы в казахской лингвистике особое значение придается содержанию и смыслу в связи с активизацией проблемы когнитивного изучения языковых единиц. В науке есть материалы, касающиеся многозначности, и все же данное языковое явление остается актуальным. Дело в том, что язык, будучи живым явлением, растет, развивается. Развитие языка означает расширение значения слова, обретение нового характера. Основная причина увеличения значения слов на современном этапе связана с расширением предмета, явлений, их свойств, функций, а также широким познанием. Некоторые слова могут продолжать развиваться нестабильно. В последнее время внешние факторы влияют на слова и их значения. За счет этого появляются многозначные слова. Появление многозначных слов также является процессом, который занимает много времени.

Основная цель нашей исследовательской работы-анализ односложных многозначных слов с лексико-семантической точки зрения, с акцентом на специфику употребления. Для достижения данной цели определены структура, способы создания односложных многозначных слов; выявлены словообразовательные особенности односложных многозначных слов; определены односложные многозначные слова в языке памятников, которые предполагалось сравнить с фактами современного казахского языка. Эти результаты были достигнуты. Исследование имеет значение для истории языка и исторической семантики.

Ключевые слова: односложные слова, многозначные, многозначные слова, полисемия, семантика, когнитивная лингвистика.

D.M. Pashan*

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

THE NATURE OF MONOSYLLABIC POLYSEMOUS WORDS

Abstract. In recent years, in Kazakh linguistics, special importance has been attached to the content and meaning in connection with the activation of the problem of cognitive study of language units. There are materials in science concerning polysemy, and yet this linguistic phenomenon remains relevant. The fact is that language, being a living phenomenon, grows and develops. The development of language means the expansion of the meaning of the word, the acquisition of a new character. The main reason for the increase in the meaning of words at the present stage is associated with the expansion of the subject, phenomena, their properties, functions, as well as broad cognition. Some words may continue to develop unstably. Recently, external factors have been influencing words and their meanings. Due to this, polysemous words appear. The appearance of polysemous words is also a time-consuming process.

The main purpose of our research work is the analysis of monosyllabic polysemous words from a lexico-semantic point of view, with an emphasis on the specifics of use. To achieve this goal, the structure and methods of creating monosyllabic polysemous words are defined; the word-formation features of monosyllabic polysemous words were revealed; monosyllabic polysemous words in the language of monuments were identified, which were supposed to be compared with the facts of the modern Kazakh language. These results have been achieved. The research is important for the history of language and historical semantics.

Keywords: monosyllabic words, polysemous, polysemous words, semantics, cognitive linguistics.

Кіріспе

Елбасының қолдауымен Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы қолға алын-ып, қазақ халықының тарихы мен мәдениеті қайтадан жаңғырды. Еліміздің жарқын болашағы өткен тарихты құрметтеп, мәдени жәдігерлерді тани түсуде жатқанын ескерсек, сол тарихи мұралардың заман талабына сай жаңаша зерттелуі – бүгінгі күн-нің өзекті мәселесінің бірі.

Жалпытүркілік тектілден бастау алып, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысы-мен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де жалпытүркілік таби-ғатын сақтап келе жатқан қазіргі қазақ тілінің қалыптасу ерекшеліктерін, өзара

туыстық деңгейін анықтауға арқау болып отырған құнды тілдік дерек – орта ғасыр ескерткіштері. Қазақ тілінің сөздік қоры сонау көне замандарда қалыптасып, қазіргі күнге дейін оның құрамы, сөз мағыналары мен тұрпаты қаншама өзгеріске түсті.

Материал және әдістер

Түркологиядағы түбіртану өзіндік тарихы бар, жан-жақты талданған сала болғанымен, бір буынды түбір сөздердің полисемиясын ескерткіштер тілін саралай отырып анықтау және оның қазіргі тіл біліміндегі маңыздылығын көрсету зерттеудің өзектілігін танытады.

Зерттеуде лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрі пайдаланылды. Олардың негізгілері – дәстүрлі сипаттама әдісі, тарихи-салыстырмалы, диахронды-синхрондық, тарихи-семантикалық, этимологиялық, компонентті талдау әдістері.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері ретінде Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі (К. Каримовтың аудармасы, Ташкент, 1971; ары қарай – QBN), М. Қашқаридың «Түрік сөздігі»; ары қарай (А. Егеубайдың аудармасы, үш томдық: Алматы, 2006), Э.Н. Наджиттің «XIV ғасырдағы түркі тілдерінің тарихи салыстырмалы сөздігі (төрт томдық: 1979), Көне түркі сөздігі; ары қарай ДТС (1969), Э.В. Севортянның «Этимологиялық сөздігі»; ары қарай ЭСТЯ (төрт томдық: 1974-2000), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі; ары қарай ҚТТС (он томдық: 1974-1986), Қазақ әдеби тілінің сөздігі; ары қарай ҚӘТС (он бес томдық, тоғыз томы: 2006-2009) алынды.

Тіл білімінің тарихында тілдік мағына теориясы әрбір кезеңдерде зерттеуші ғалымдардың назарында болды. Өйткені тілдік семантиканың жалпы теориялық сипаты осы тұрғыдан ғылыми негізделе алатыны айқын болды да, жалпы грамматикалық семантикалық қыр-сырын аша түсу қазіргі тіл білімінің өзекті мәселесіне айналды.

Сөз мағынасына байланысты өзекті мәселенің бірі – көпмағыналылық. Бастапқы жеке мағынаның дами келе ұлғайып, көпмағыналыққа ұласуы зерттеуді қажет ететін қызықты да, күрделі сала. Көпмағыналыққа қатысты ой-тұжырымдар Л.В. Шерба, В.А. Звегинцев, Н.Н. Амосова, А.А. Уфимцева, О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, Ю.Д. Апресян, Ф.А. Литвин, А. В. Филиппов, Н. Н. Романов, Н. М. Шанский т.б. ғалымдардың зерттеулерінен көрініс тапты.

Қазақ тілі білімінде көпмағыналылық мәселесі турасында Н. Сауранбаев, К. Аханов, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ә. Болғанбаев, Б. Хасанов, Ш. Мұхаметжанов, З. Ахметжанова, М. Оразов, Ә. Нұрмағамбетов, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов, С. Исаев, А.Айғабылов, Б. Сағындықұлы, Ә. Ибатов, М. Серғалиев, М. Белбаева, Р. Барлыбаев, Ш. Нұрғожина, Г. Смағұлова, Б. Момынова, А. Салқынбай, Ғ. Сүлейменова, М. Таева, К. Дүйсенова, Қ. Рысбергенова, Б. Тамаева т.б. ғалымдарымыз ой тұжырымдаған.

«Сөздің көпмағыналылығы немесе полисемия, (латынның *poly* – «көп» + *seta* – «белгі») – бұл тілдік бірліктің бір мағынадан көп мағынасының болуы, бұл мағыналардың арасында өзара семантикалық байланыс сақталуы шарт немесе бір денотаттан екінші денотатқа функцияның немесе жалпылама, я болмаса аралық белгілердің алмасуы сақталуы тиіс. Лексикалық полисемияға «бір сөздің әртүрлі заттар мен құбылыстарды белгілеу үшін қызмет етуі» деп анықтама берсек болады. Еуропа тілдері жүйесінде полисемия тілдік универсалий болып табылады. Ол тілдік

бірліктердің асимметриясына негізделген және мағыналық салмақты барынша толық, жоғары деңгейде жеткізуде үнемдеу принципін көрсетеді» (Елисеева, 2003).

В.А. Звегинцев: «Сөз баршаға танымал мағыналық қарым-қатынаспен байланысты болатын, синонимдердің жиынтығын еске салып тұратын, бірнеше мағынаны иемдене алмайды. Себебі, лексикалық мағынада нақты жалпылау нәтижесі бар және бұл жалпылау процесі тіл өмір сүріп, дамып жатқан уақытта тоқтамайды» – деп, өз еңбегінде айтып өтеді (Звегинцева, 1957: 222). Бұл жерде, В.А. Звегинцевтің полисемияны басқа тұрғыдан қарастырғанын көреміз. Ол сөзде лексикалық мағына біреу ғана болады, алайда ол мағына бірнеше лексика-семантикалық варианттардың жиынтығынан құралады дегенді сөз етеді.

Тілші ғалымымыз Р. Садықбеков академик А.В. Шербаның: «сөздің көпмағыналы болып келуі оның формасы мен ішкі мазмұнының бірлігіне нұқсан келтіреді» деген ойын айтады. Мәселені бұл тұрғыдан түсіну оның көпмағыналылықты жоққа шығаруына әкеп соғады. Шербаның бұл ойын қолдамайды. Ол: «полисемия сөздің сыртқы формасы мен ішкі мазмұнының арасындағы бірлікті бұзбайды. Форма, әдетте, ілгері дамып отыратын мазмұнмен тығыз байланыста болады» – деп, тұжырымдайды (Садықбеков, 1973: 17).

Шерба сөздің көпмағыналылығы мәселесін тереңнен зерттемек болды. Қазіргі таңдағы кез-келген мыңдаған ғасырлық тарихы мен бай әдеби дәстүрі бар тірі тілдің сөздері көпмағыналылығымен ерекшеленеді. Ресейлік сайттардың бірінде «...Щерба стремился глубже осмыслить проблему многозначности слова. Известно, что подавляющее большинство слов любого современного живого языка, имеющего многовековую историю и богатую литературную традицию, отличается многозначностью. Вместе с тем многозначность слова осложняет проблему соотношения между словами и понятиями. Опыт практической работы над лексиконами разных языков помог Льву Владимировичу глубже подойти к самой проблеме многозначности (полисемии). Он считал, что слово – это сложное единство материального (звуки, формы) и идеального (значения)» (Теория языка, 2006) – деген Л.В.Щербаның көпмағыналылықты тереңнен зерттеген, көпмағыналылық сөз бен ұғымның ара қатысында қиындық туғызатынын айтады.

Сондай – ақ «Екі мағына бар жерде – екі сөз бар» – деген А.А. Потебня да сөзде жаңа мағына пайда болуы, жаңа сөздің пайда болуы деп, яғни бір сөзде бір мағынадан артық мағына болуы мүмкін емес деген ойын айтады (Горского, 1997: 42).

Ғалымның бұндай көзқарасы неге байланысты туғанын талдай келе А.А. Уфимцева былай деп жазады: «Признавая и даже переоценивая влияние языка на мысль, А.А.Потебня в силу своих субъективно идеалистических убеждений отрицал способность слова обладать, хранить и передавать от поколения к поколению закрепленные за словом результате общественного познания и опыта, определенные понятия и идеи. Потому, видя в слове каждый раз лишь индивидуально-психический акт, А.А.Потебня не признавал теоретический полисемий слов» (Уфимцева, 1986: 147). А.Потебняның идеалистік тұрғыда қоғамдық таным-түсінік тұрғысынан туған сөз мағынасының дамып, ұрпақтан-ұрпаққа кете беретінін жоққа шығаруын А.А. Уфимцева қолдамайды.

Сөздердің әуелі пайда болған мағынасы біреу ғана болғанымен де, бертін келе мағыналары көбейген. Ол туралы Ә. Болғанбаевтан мына сөздерді оқуымызға болады: «Ең алғаш пайда болған сөздер аз мағыналы болған. Кейін талай замандар өткен

соң, сөздік қордағы сөздердің бұрынғы мағыналарына тағы да бірнеше мағыналар жамалып, семантикалық шеңберін ұлғайта берген, содан көп мағыналы сөз пайда болды» (Болғанбаев, 1963: 47). Полисемияның барынша жақсы зерттелген аспектісі жеке лексемалардың жеті мағынадан көп мағынасының болуы, яғни кең жайылған диахронды семантикалық дамуы болып табылады.

Сөздердің қазіргі кезеңде мағынасының көбеюінің басты себебі заттың, құбылыстардың, олардың қасиетінің, қызметінің кеңеюі, сондай-ақ кең танылумен байланысты. Кейбір сөздер тұрақсыз түрде дами беруі мүмкін. Сыртқы факторлар сөздер мен олардың мағыналарына әсер етеді.

Нәтижелер және талқылау

Тілдің дамуы барысында сөздің мағынасында әр түрлі өзгерістер болып жатады. Көптеген ғалымдардың сөздің көпмағыналығы туралы пікірлерін салыстырып, сөз мағынасының көпмағыналылығының орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде алатын орны қандай екендігін, олардың мағыналық қасиеттерін қалай тануға болатындығын көрдік. Жалпы сөздің көпмағыналығын оның буын құрамынан, мағыналарының жақындығынан көруге болады екен. Мысалы,

Аз 1. аз, көп емес; 2. сирек; 3. кішкене;

Ал 1. алқызыл; 2. қуану;

Ұқ (ақылды) 1. парасатты; 2. білімді; 3. алғыр;

Кең 1. кең; 2. жомарт; 3. кеңпейілділік.

Бұл сөздерге қарап, көпмағыналылық арқылы сөз мағыналарының кеңеюі, әсіресе сөздің ауыспалы мағынасына қарағанда, лексикалық жағынан тұрақталған, дербес мағыналы түбір сөздерден болатындығын және ол сөздердің қазіргі тілімізде кейбір мағыналары әлі де қолданылатындығын байқауымызға болады.

Орта ғасыр ескерткіштерінің бірі «Құтты білік» тілінде бір буынды төмендегідей сөздерді кездестіруге болады: *аз* – аз; *айт* – айт, де; *ай* – ай (одағай); *ал* – қызыл, ал қызыл; *ал* – ал (етістік); *ар* – шарша, жалық; *аш* – ас, тамақ; *аш* – аш; *бу* – бұл, осы; *де* – де, айт; *ел* – қол, жұрт; *ем* – ем, дәрі; *ие* – же; *жу* – жу; *ма* – тағы, солай; *сы* – сындыр; *не* – не; *му* – ма, ме, бе, бе (сұрау есімдігі) т.б. Бұлардың көпшілігі қазақ тілімізде еш өзгеріссіз қолданылады. *Ай*, *ма*, *сы*, *ар*, *ел* (қол), *ал* деген сияқты кейбір жеке сөздер лексикалық мағынасы өзгерген немесе жойылған.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымы. Көпмағыналы сөз бірден көпмағыналыққа ие болмағандығы белгілі. Оның да пайда болу, даму, қалыптасу жолдары бар. «Көпмағыналы сөздің мағыналары өзара нақты қатынасқа байланысты болғандықтан, белгілі бір құрылым түзеді. Эпидигматикалық аспект деп, узуальды мағыналар арасындағы сөздің ішкі мағыналық қатынасын атаса, бұл аспекттегі тілдің лексика-семантикалық құрылымы эпидигматика деп аталады» (Кобозева, 2004: 169).

Ю.Д. Апресян көпмағыналы сөздердің құрылымын былайша топтастырады: «Если все значения многозначного слова связаны с одним и тем же – центральным – значением, то такая многозначность называется *радиальной*. Если каждое из значений слова связано только с одним из остальных значений, то такая многозначность называется *цепочечной*. Чаще всего приходится встречаться с *радиально-цепочечной* полисемией. Указанные типы связанности узуальных значений в структуре семемы называются типологическими типами многозначности» (Апресян, 1974: 182).

Бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымын анықтауда жоғарыда келтірілген

Ю.Д. Апресянның құрылымдық топтастыруын қолданамыз: сабақтасқан (цепочечная), тарамдалған (радиальная), сабақтаса-тарамдалған (радиально-цепочечной).

Сабақтасқан көпмағыналы сөзде бір X сөздің А, Ә және Б мағыналары негізгі мағынамен сабақтасқан. Мұнда А мағынасының Ә мағынасымен өзіндік мағыналық жақындығы бар, Ә мағынасынан Б мағынасы туындайды. Міне осылай мағыналар бір-біріне сабақтаса туындай береді. Айта кететін жайт, А мағынасы мен Б мағынасының арасында байланыс болмауы да мүмкін.

Тілдің көпмағыналығының қыр-сырын аша түсу үшін, мысал ретінде бұрыннан сөз қолданысымызды бар сөзді алғанымыз дұрысырақ. Мысалы: «тіл» сөзінің беретін 1. анатомиялық атау; 2. қарым-қатынас құралы; 3. ауыс. тұтқын (пленный). Бұнымен қатар сыртқы формалық ұқсастықтан туған сағаттың тілі, қоңыраудың тілі мағыналары бар. Алғашқыда адамның сөйлегенде тілі қозғалғандығын байқап, тіл дыбыс, сөз шығарады, яғни қарым-қатынасты атқарады деген ұғымнан екінші мағынасы туған. Бұл жерде «тіл» ең алғашқы мағынасынан сабақтас мағыналық даму арқылы кеңейіп, көпмағыналы бола білді. (1-суретті қараңыз).

1-сурет – «Тіл» сөзінің мағыналары

Ал көпмағыналы сөздің мағыналарының байланысуының екінші жолы *тарамдала байланысу*. Мұнда бір X сөздің негізгі А және Ә, А және Б, А және В мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс әр түрлі белгілер негізінде болады. В, С, Д және мағыналарының ешбір байланысы жоқ. Бірақ, бұл мағыналарды жүйелі түрде қарағанда, біз бұл сөздерді омоним деуге асықпай, X сөзінің мағыналары деп қарағанымыз дұрыс.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымын анықтаудың үшінші жолы *тарамдала-сабақтаса байланысу*. Бұл түр алдыңғы екі түрдің қосындысынан шыққан.

Жалпылама семантикалық белгілерді пайдалануда берілген лексикалық бірліктің адекватты және үнемді сипатталуы үшін, оның семантикалық құрылымын жалпылама негізге алу керектігі қиындық туғызуда.

С.И. Ожеговтың «Түсіндірме сөздігінде» «бас» сөзінің алты мағынасы берілген: 1) часть тела человека или животного; 2) ум, рассудок (Он человек с головой); 3) человек как носитель идей (Он голова!); 4) передняя часть чего-либо (голова колонны, поезда); 5) единица счета скота (стадо в 100 голов); 6) пищевой продукт в форме шара, конуса (голова сыра, сахара) (Ожегов, 1987)

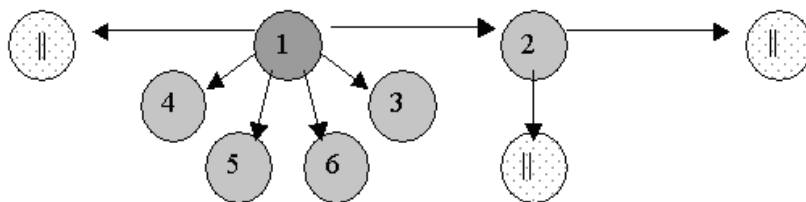
Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бас» сөзінің төмендегідей мағыналары берілген:

БАС 1. Адам мен жан-жануарлардың дене мүшесі; 2. Кісі, адам, жан; 3. Малдың саны, тұяқ; 4. Өсімдіктердің жоғарғы жағы, ұшы; 5. Таудың ең биік жері, шыңы, төбесі; 6. Өзеннің, бұлақтың басталған жері; 7. Таяқтың, сойылдың бір жақ шеті, ұшы; 8. Аяқ киімнің қоныштан төмен жағы; 9. Балта, шот, пышақ сияқты құрал-саймандардың саптан төменгі жүзі бар жағы; 10. Бір оқиғаның басталған мерзімі; 11.

Мамандық атауымен тіркесіп келіп лауазымды білдіреді; 12. Ауысп. Бастық, жетекші (Жанұзақов, 2008: 110-111).

Екі тілдегі *бас* сөзінің мағыналары толықтай тура келіп тұр. Бірақ орыс тілінде «Он голова!» тіркесін қолдансақ, қазақ тілінде тура сол күйінде айтпаймыз, оны «Ол бас!» деп емес, «Басы істейтін адам, басы бар адам» деп қолданамыз. Сонда бір тілдегі сөздің мағыналары екінші тілде де дәл солай болуы міндет емес.

Бас сөзінің негізгі тура номинатив мағынасы (адамның денесінің жоғарғы жағы) «негізгі», «маңызды», «ақыл орны», «алдыңғы жақта тұратын, бастапқы», «домалақ формада» сияқты мағыналарды береді. Бұл мағыналар метонимиялық, метафоралық жолдармен ауыспалы мағынаға негіз болып тұр. Мағыналардың иерархиялық байланысы мен реңкін төмендегі суретпен көрсетуге болады (2-суретті қараңыз).

2-сурет – Бас сөзінің мағыналық иерархиясы

|| – мағына реңкі

Сызба тарамдала байланысқан мағына мен сабақтаса байланысқан реңктерді көрсетеді, сондықтан бұл мысалымыз әр түрлі байланыс үлгісі болады.

- 1 тура номинативті мағынасы, қалғаны басшы, бастық, басқарма,
- логикалық ой - басы істейді, ақылды, башкатый, басыз неме
- пішіні, домалықтығы – пияздың басы, сарымсақтың басы
- мал басы
- басын тік ұстау – мойымау
- басымен еніп кету, басы салбырап – қиындық көру туынды мағыналар.

Бас сөзінің өлшем бірлік ретіндегі мағынасы фразеологиялық тіркестерде байқалады. Мысалы: басынан аяғына дейін – түгелдей қарау, мал санын санамалағанда да бас сөзі қолданылады. Жалпылама семантикалық белгілерді пайдалануда берілген лексикалық бірліктің адекватты және үнемді сипатталуы үшін, оның семантикалық құрылымын жалпылама негізге алу керектігі қиындық туғызуда.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің жасалу жолдары. Тілдегі сөздердің көпмағыналы, синоним не антоним болуы тіл дамуының кепілі демекші, көпмағыналық тіл дамуымен біріге жүзеге асады. Тілімізде жүргізіліп жатқан теориялық және практикалық жұмыстың арасында көпмағыналылыққа соқпай кетпейтін, жеке мәселенің шешілуіне мүдделі, соған тікелей қатысты болып келетін тіл білімінің мәселелері әлі де жеткілікті.

Сөздің ескі немесе алдыңғы мағынасын қайта орнына келтіру әрекеті, яғни семантикалық қайта құру тілдің жалпы алғанда фонетикалық формасы мен сөзжасамдық-лексикалық өзгеруіне байланысты. Өмірде даму заңдылығы бар екенін білеміз, сондықтан да сөздің мағынасының дамып, кеңеюін де заңдылық деп қабылдауымыз керек.

Көпмағыналы сөздің барлық мағыналары бір-бірімен байланысты. Мұнда негізгі мағына мен одан туындаған сөздер анықталады. Заттарға ат беруде ұқсастық негізге алынады. Полисемия тілде төмендегідей себептерден пайда болады:

1. Қоршаған ортаның өзгеруі мен дамуы, адам танымы мен сөздің беретін мағынасының кеңеюінің негізінде сөз мағынасы кеңейеді. Тіл қаншама бай дегенмен де, әрбір мағынаға атау тану оңай емес. Мысалы, ай сөзі аспан денесі деген мәннен «жылдағы 30 күн» мәнін алған, себебі әрбір отыз күнде ай жаңарып отырады.

2. Сөздің жиі және көп қолданылуының әсерінен. Мысалы, бас деген сөзіміз күнделікті қолданыста жиі қолданылады, соның себебінен мағына шегі кең (*адамның басы, пияз немесе сарымсақ басы, мақаланың басы, ақыл (басы жақсы істейді), жанұя басы, басы, мал басы, судың басы* және тағы басқа мағыналары бар.

3. Абстракты ойдың дамуы. Адамдар айналасындағыларды аңмен, жануармен салыстыру негізінде қу адам – түлкі; жуас – қой; түсінбейтін адам – сиыр; қопал – аю; арам, зиянды адамды – жылан; мазасыз – ешкі сияқты теңеулер қолданады. Қазағымызға жақын жылқы мінез, қой мінез, қой көз, ат жақты тағы басқаларын жиі еститініміз рас. Адам ой арқылы тек жанды затқа емес, сонымен қатар жансыз затқа да теңеу табуда: тас жүрек, қара тастай түнеру т.б.

Көпмағыналы сөздердің ішінде әр мағынасы әр түрлі сөз табына қатысты болып келетіндері бар. Әсіресе сын есім мен етістіктен болған көпмағыналы сөздердің мағыналары жиі ұшырасады.

Сөздің мағыналық дамуы өте күрделі құбылыс. Ол бірден жүзеге аса салмайтын процесс. Көптеген уақытты қажет етеді. Сөздің ішкі мағыналық құрылымын анықтау арқылы сөздің мағыналық дамуын көрсете аламыз. Профессор А. Салқынбай сөздің мағыналық даму жолының құрылымын былайша көрсетеді: *архисема* – ең көне тұлғаның макросемасы. Туынды сөздің мағыналық құрылымындағы архисема әр түрлі деңгейде сақталады. Архисеманың сақталу дәрежесі арқылы сөздің дамуын шамамен бағалауға болады; *өзек сема* – туынды сөз құрамында болатын негізгі семаның бірі. Өзек сема туынды сөз мағынасының жалпы семантикалық құрылымын құрап, негізгі мағынасын айқындайды; *ортақ сема* – басқа түбірлес сөздермен тарихи генетикалық бірлігін көрсете алатын тұрақты сема. Ортақ сема арқылы туынды сөздер тізбегін анықтауға болады. Бұл тек бір ғана сөзжасамдық үлгіге қатысты емес, мағынасы жақын, ортақ болатын туынды сөздерді анықтауға мүмкіндік береді; *ауыспалы сема* – сөзжасамдық қалып негізінде номинативтік заңдылықтар: ассоциация, аналогия, абстракциялау арқылы жаңа сөзжасамдық мағына туындағанда пайда болатын сема. Ауыспалы семаның болуы – адам танымының тереңдеуімен, ұғымдық (сигнификаттық) мағынасының кеңеюімен сабақтасады; *айырушы сема* – туынды сөздің семантикалық құрылымындағы ең соңғы жасалған, өзіне ғана тән ерекше мағынасын көрсететін сема. Айырушы сема арқылы заттың не құбылыстың белгісі, сапасы, әрекеті белгіленіп, айқындалады. Басқа тілдік бірліктерден өзіндік ерекше белгісі танылады (Салқынбай, 1999: 44).

Көпмағыналы сөздердің мағыналық құрамы, олардың бір-бірімен ұқсастығы, айырмашылығы белгілі бір жүйеге бағынады. Мағыналық құрамына жасалған компонентік талдау көпмағыналы сөздердің мәселесін шешудің жолы. Көпмағыналы сөздердің мағыналарында өзара байланыс бар десек те, олардың *интегралсемасы* (ортақ мағына) мен *дифференсемасы* (айырым мағына) бар. Мысал ретінде *сөз* лексемасының ортақ мағыналары мен айырым мағыналарын төмендегі кестеден байқауға болады (1-кесте):

1-кесте – «Сөз» лексемасының мағыналары

Көпмағыналы сөз	Мағыналары	Тұрақты тіркестер
<i>Сөз (мағына байланысы, ортақтығы-өткірлігі, формасы)</i>	1. Заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін, белгілі бір мағынасы бар тілдің негізгі бірлігі	Сөзбен қамал тұрғызған (бос сөз)
	2. Жиналыста көпшілікке қаратып айтылатын пікір, мәлімдеме, деректі ақпар, әнге арналған өлең-текст	Аузынан сөзі, қойнынан бөзі (бос, пысық емес)
		Сөзі маржандай (анық, әдемі)
		Сөзі түйеден түскендей (дөрекі, ауыр сөз)
		Сөзі мірдің оғындай (өткір, нақты)

Бір буынды көпмағыналы сөздердің мағыналық дамуы. Жаңадан номинативті бірліктердің пайда болуы қазіргі лингвистикада сөзжасам және номинация теориясында қарастырылады. Бұл екеуінің міндеттерінің тоғысар жері, бір жағынан олардың оқшаулануы болса, екінші жағынан семантикалық номинативті деривациямен байланысты сұрақтардың әр түрлі анықтама алуында. Номинация теориясы бойынша семантика-деривациялық процесстердің нәтижесі ретінде көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық варианты, жаңа номинативті бірліктердің пайда болуы саналады. Кей жағдайда семантикалық байланыс үзіліп, омонимдер пайда болады, бірақ оларды семантика-деривациялық процестің жемісі ретінде қарастырмаймыз, жай ғана сөздің мағынасының өзгеруі деп (деэтимологизация) қабылдаймыз.

Сөздердің көпмағыналығы туралы айтқан кезде негіздеме теориясын басшылыққа аламыз. Көпмағыналы сөздің бойында осы теория негізінде төмендегі заңдылықтар сақталғанын көреміз:

1. Затқа атау беруде бұрыннан белгілі затқа ұқсастығына қарай атау танамыз;
2. Құрылымдық өзгешелігі болмайды;
3. Мағына дәлме-дәл берілмейді;
4. Мағына бір заттың, не құбылыстың әр түрлі реңк, болмысын береді, мағына көпқырлы;
5. Мағыналар арасында міндетті түрде ортақ сема болады, яғни өзек сема бір;
6. Сөзжасамдық қатар түзеді.

Көпмағыналы сөзді анықтау арқылы жаңаша мағыналық байланысы бар деген сөздердің негізін табуға болады.

Әрбір тілдегі толық мағынаның атаулы функциясы бар, атаулы сөздер иемденеді. Мысалы, «үй», «ағаш» деген не десек, жауап алу оңай. Ал, «мен», «бұл» дегендеріміз не десек, жауап алу қиындау. Себебі, атаулы сөз объективті болса, диетикалық сөздердің мағыналарын түсіндіру қиын.

Сөз жалпылама ұғым бергендіктен, кеңістік пен уақытқа жайылғандықтан, бұрынғы мен қазіргіге тікелей қатысты екенін айтады. Шындығында, сөз өз бойына көптеген ұғымдарды, мағынаны жинайды, бір шетінен әрбір жеке затқа тікелей қатысты болса да, жалпылама мағына береді. Мысалы, «бас» сөзі жалпы барлық заттың жоғарғы жағы, бөлігі деген ұғым берсе де, әрбір затқа тікелей қатысты. «Бас» дегеннен гөрі «судың басы» десек, жеке бір ұғымды береді.

Философ Дж. Локктың тұжырымдауынша, сөзді қолдану мен оның мағынасы идея мен дыбыстың байланысына тәуелді, затқа атау бергенде, адамның әр затқа жеке

идеясы бар болып, оны есте сақтау керек. Сондай-ақ, адам әрбір затты есінде ұстау мүмкін емес. Біз кездестіретін құс, жануар, ағаш, өсімдіктердің бәрі де ақыл кеңістігінде орын таба бермейді. Адамдардың әрбір қойға немесе қарғаға, әрбір жапырақ пен жердегі құмның әр талына атау бермегенін түсінуіміз керектігін айтады (Локк, 1998: 403-404).

Сөз мағынасы мен атауы тығыз байланыста, атау бермес бұрын санамызға ұғым қалыптасады. Әрбір затқа атау беру мүмкін емес, бұл дегеніміз адам ақылынан жоғары тұрғандай. Сондықтан да, тілде ұқсастығы бар заттарды бір ұғыммен беріп, біріндегі атауды екіншісіне таңамыз. Дж. Локк айтқандай, әрбір құмға, тасқа атау бере алмаймыз. «Көз» сөзі бастапқыда «адамның көзі» ретінде, уақыт өте келе «бұлақтың көзі», «иненің көзі» т.б. мағыналары қалыптасты. Мәселен, «Иненің көзі» дегеннің орнына «иненің тесігі, ойығы, жіп өтетін жері» деп айту – айтқанға қолайсыз, естігенге жағымсыздау.

Бір буынды көпмағыналы сөздер мен омонимдердің өзара байланысы. Көпмағыналы сөздермен тығыз байланысты тілдік құбылыстардың бірі – омонимдер. Әлі күнге дейін екеуінің ара жігін ақ пен қарадай етіп, ажырата алмауда. Көпмағыналы сөз бен омонимдерді ажырату үшін олардың мағыналарының арасындағы семантикалық байланыстардың бар-жоқтығы негізгі критерий ретінде алынып келеді. Бірақ кей жағдайда бұл жеткіліксіз, себебі көпмағыналы сөздің алшақтап кеткен мағынасы біреулер үшін әлі де байланысы сезілетіндей көрінсе, біреулер мұны жоққа шығарады.

Басты критерийіміз – көпмағыналы сөздер мағыналық байланысты сақтайды, ал омоним сөздер арасында ешбір мағыналық байланыс жоқ. Полисемиялы сөздердің семантикалық құрылымы семалардың ішкі ұқсастығы мен мағына байланысы түрлерінің ұқсастығына тәуелді түрде жіктеледі. Бұл дегеніміз, мысалы, әр түрлі X1, X1, X3... Xn семаларының арасымен X бірлексемасының арасында уақытқа және кеңістікке тәуелді байланыс бар, семалардың дифференциация процесі кезінде бөлінетін мағына ұқсастығы бар. X1 және X2 арасындағы мағыналық жақындық барынша жақын, ал X1 мен соңғы Xn мен мағына арасы алшақ, кей-кезде көпмағыналылық бар екенін де анықтау қиынырақ болып жатады. Осыдан келіп көпмағыналы сөз бе, омоним бе деген күдік те туындап жатады, зерттеушіні адасушылыққа әкеледі.

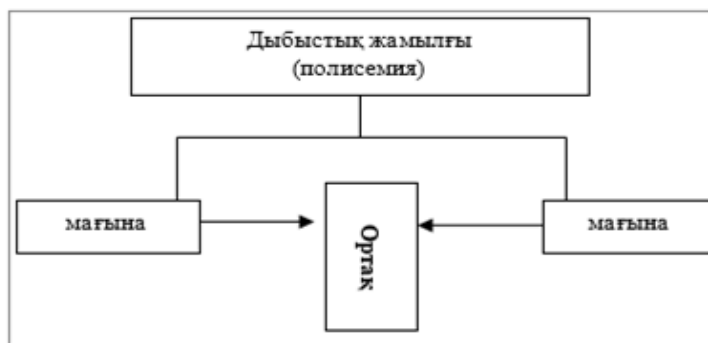
Көпмағыналылық туралы «сөздің көпмағыналылығы – негізінде сөздік қордағы сөздерге тән қасиет. Неге десеңіз, бұлар ұзақ жылдар бойы өмір сүріп, тілде жаңа сөз, тың мағыналар жасауға ұйытқы болып келе жатқан байырғы тума сөздер. Соның нәтижесінде сөздік қордағы сөздер сан жағынан да, сапа жағынан да қарыштап дамыған, тұрақтанып әбден қалыптасқан. Сондықтан да бұлар көпмағыналы болып кездесе-ді» – деп, А. Б. Салқынбай тұжырымдайды (Салқынбай, 1999: 38). Бұдан түйеріміз – көпмағыналылық тілде көнеден келе жатқан құбылыс, омоним сөздерге қарағанда тамыры тереңнен бастау алады.

Полисемияның ыдырауынан омоним туындады делік, сол жағдайдың өзінде төмендегідей процестер сақталып қалады:

– негізгі мағына мен туынды мағынаның арасында семантикалық байланыс сақталып қалады;

– туынды мағынада негізгі мағынадан өзгешелік болады, бірақ негізі мағына бір.

Көпмағыналы сөздердегі мағыналардың сипатын төмендегі суреттер арқылы көрсетуге болады.

3-сурет – Көпмағыналы сөздің мағыналарының сипаты

3-суретте көпмағыналы сөздердің дыбыстық жамылғысы бірдей, еш өзгешелік жоқ, мағыналарының арасында ортақтық сақталады. Мысалы, төмендегі 6-суреттегі «көз» сөзінің мағыналарының арасында форма, түр ұқсастығы бар, соның салдарынан екі сөзге берілген атау да бірдей. Алғашында «көз» тек қана адамның дене мүшесіне қатысты қолданылған болса, уақыт өте келе «адам көзіне» ұқсас, формасы, пішіні ұқсас заттарды да осы сөзбен атаған. Адамның көру мүшесі қызметімен бір болғандықтан жан-жануарлардың да көру мүшесі «көз» деп аталған. Одан «иненің көзі» деген атау форма ұқсастығынан пайда болған. «Адамның көзі-ішкі жан-дүниесінің айнасы» демекші, адамның бүкіл ойын, ішкі сырын беріп тұратын «көз», бүкіл ақпараттың шығар орны, яғни қызмет ұқсастығынан «бір нәрсенің шығар жері, қойнауы» мәніне ие болған.

Мысалы, мектеп оқулығында омоним тарауында берілетін «ара» сөзі қайдан шықты? *Ара* 1. бал жинайтын жәндік; 2. ағаш кесетін құрал. Ағаш кесетін құралды іске қоссаңыз ызыңдаған, құлды араның дауысындай дауыс шығады. Араны ойлап тапқаннан кейін, араның дауысына ұқсас екен, ара деп, атау берген болар. Мүмкін ара ағаш, темір болсын, әйтеуір бүтінді бөлшектеу үшін пайдаланатын құрал. Бүтінді бөлшектеу барысында ара құралы, екі аралықта тұрады. Яғни, екіге бөліп, аралық жасайтын, ажырататын, бөлетін құрал болғандықтан *ара* деп атаған болар.

Көпмағыналы сөзден туындаған туынды сөз мағынасы себепші негіз мағынасы арқылы негізделеді, екеуінің арасындағы байланыс сақталады.

Архисема мен арнайы сема арасындағы байланысты семантикалық код арқылы тауып, сөздердің мағыналық бірлігін анықтауға болады. Және де араларында аз да болса, мағыналық тектестік болса омонимдік қатар түзе алмайды. Мағыналық байланыс мүлде үзілген жағдайда омоним түзеді.

Қазақ тілінде де кейбір сөздіктерде омоним деп берілген сөз, енді бірінде көпмағыналы деп танылып жүр. «М. Белбаеваның омонимдер сөздігінде: *аз-аз, ай-ай, азу-азу, азар-азар, айбын-айбын, айқас-айқас, айналма-айналма, аққу-аққу, ақтық-ақтық* т.б. көптеген жұптарды омоним деп тануы сөздің ішкі семантикалық құрылымына мән бермеуден туындаған жағдай деп бағамдаймыз» (Салқынбай, 1999: 197) деп, біраз сөздердің омоним еместігін дәлелдейді.

Омонимдер сөздігінде «аз» сөзі де омоним деп берілген:

Аз I. сын. Көп емес, шағын, азғантай; II. ет. Арықтау, жүдеу.

Көне түркі тілі сөздігінде:

AZ 1) мало, немного; 2) редко; 3) немногочисленный, небольшой (в. знач. малое количество);

AZ 1) сбиваться с пути, заблуждаться, терять дорогу; 2) перен. заблуждаться, совращаться, ошибаться.

М. Қашқари сөздігінде:

AZ 1. аз; 2. сусар тон; 3. киімдік жібек не басқа тоқыма маға; 4. адасу. азғындау.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде:

Az 1. Аз ғана, көп емес:

Biliglig ebi az biligsir ukus

Білімділер өте аз, білімсіз көп (QBN) .

2. Аз бөлігі:

Этиглиг аз эдгү өкүштә көрү

Тәлим түшти артақ өкүш сү билә 2304

(Аз бөлігі жақсы болса, барлық әскерден тәртіп күшті болса сол жақсы мағынасында)

3. Жолдан таю:

Азыб йүгрүр эрдим айу бәрди йол

Күйәр эрдим отқа көдәзмәсә ул 378

Адасып жүрген едім, жол көрсетті,

Асырамаса отқа күйер едім

Аз етістігінің мағынасы «артық заттардан ажырап, шағын, таза қалпына келу» деген мағына береді. Бір қарағаннан ортақ мағына бірлігі байқалып тұрады. Бұлардан барып, азып-тозу, азушылық, аздырғыш, аздыру, аздық т.б. туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алғаны байқалады.

«Азу» (азып кету) мағынасы да алғашқы «көп емес», «шағын» мағынасы арқылы мотивацияланған, яғни ортақ заттардан ажырап, шағын, таза қалпына келу деген номинативтік белгі арқылы негізделген сема. Бұдан азып-тозу, азушылық, аздырғыш, аздыру, аздық т.б. номинативтік туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алып қалыптасқан.

«Азу» туынды сөзінің «азып-тозу», «аздыру» т.б. мағынасының абстракцияланып, ауыспалы мағынада жұмсалуды негізінде – азғын, азғында, азғындау, азғындық, азғыру, азғырушы, аздық т.б. сияқты туынды сөз жасалады. Бұл мағынадағы туынды сөздер де алғашқы «адасу» мағынасынан алшақтамайды (Салқынбай, 1999:125).

Толықтай омонимдер деп төмендегідей сөздерді айтсақ болады:

– бір сөз табынан болған;

– дыбысталуда барлық грамматикалық формалары бірдей;

– жазуда барлық грамматикалық формалары бірдей;

– мағыналары барынша әр түрлі;

– әр түрлі синоним топтарын құратын мүмкіндігі бар.

Сонымен, көп мағыналы сөздер мен омонимдердің арасындағы ерекшеліктер деп төмендегі белгілерді атағанымыз дұрыс:

– Көпмағыналы сөздердің тарихы омонимдерге қарағанда ертеден бастау алады.

– Көпмағыналы сөздердің мағыналары арасында ортақ мағына болады.

– Көпмағыналы сөздер омоним жасай алады.

– Көпмағыналы сөздер үнемі даму үстінде болатын құбылыс.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің конверсиялық және синкретті жолмен жаса-

луы. Түркі тілдерінде синкретизм деп танылып жүрген көптеген түбірлерге қарасаң, арасында мағыналық жақындық бар. Бұл туралы А.Н. Кононовтың еңбегінен байқауымызға болады «... мне представляется более убедительным считать глагольно-именную омонимию результатом конверсии, разумея под последней совпадение в единой звуковой форме разных по происхождению основ...» – деген ой айтады (Кононов, 1980:82).

Түбір синкреттілігін қолдаушы ғалым А.Т. Қайдар да конверсияны жоққа шығара алмайтындығымызды айтады: «...полностью отрицать возможность образования синкретических пар или глагольно-именных омонимов на основе конверсии нельзя» (Қайдар, 2005: 147). Қазіргі кезде лингвистикада конверсияны былай түсіндіреді: «способ словообразования без использования специальных словообразовательных аффиксов; разновидность транспозиции, при которой переход слова из одной части речи в другую происходит так, что назывная форма слова одной части речи используется без всякого материального изменения в качестве представителя другой части речи» (Линг. словарь, 1990: 235).

Конверсия кезінде негізгі және туынды сөз арасында мынандай өзгерістерді байқауға болады:

– негізі сөзге қарағанда туынды сөздің мағынасында аздап өзгешелік болады, себебі зат есімге көшкен сын есім өзінің сындық қасиетінен заттық атауға көшеді;

– туынды сөздердің сөйлемде қолданылу реті өзгереді. Зат есім былайғы уақытта сөйлемнің кез-келген жерінде қолданылса, ал сын есімге өткенде зат есімнің алдынан қолданылады.

– сөздердің парадигмасы өзгереді. Себебі, басқа сөз табына ауысқан сөз сол сөз табының барлық грамматикалық белгілерін игереді. Зат есімнен сын есімге ауысқан сөз септелмейді, тәуелденбейді т.б.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымын бай сөзі арқылы этимологиялық принципті басшылыққа ала отырып, көрсетіп көрелік. Көне түркі тілі сөздігінің көмегі мен жазба ескерткіштер тілі арқылы, алғашқы мағынаны айқындауға болады.

Бай лексемасына сөздіктерде берілген анықтамалар әрқалай болғанымен, сөздің негізгі мағынасы қатты өзгеріске ұшырамағанын байқаймыз.

Көне түркі тілдеріндегі мағынасы: 1. богатый; 2. перен. богатый, мудрый.

В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде:

Бай кир. 1) богатый бір бай кіші (каш.) богатый человек; бана чөрә байда бір гәдә да – мне все равно, богат он или беден; чығай будунуғ бай қыптым – бедный народ я сделал богатым; ул ақылға бай – он богат умом; бай шешәк (кир.) тюльпан; 2) (кир, каш) хозяин, муж. Байың қайда? Где твой муж; 3) «кир» герой, предводитель (105, т IV. Ч 2, с., 1421-1431).

Қазақ әдеби тілі сөздігінде:

Бай I зат. 1. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәулетті әлеуметтік жік өкілі; II сын. 1. Көп, мол, жеткілікті; 2. Толыққан, жетілген, дамыған; 3. Дәулеті тасыған, әл-ауқатты, табысты; 4. Кен, ауқымды, үлкен; III зат. сөйл. Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, ері (ҚӘТС, II, 598-599 бб.).

М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» *бай* сөзі – бай, молшылық мағынасында қолданылған.

BAI «богатый» Қазіргі түркі тілдерінде сын есім мәнімен қатар «*бай* (адам)», «*күйеу*», «*байлық*», «*баю*» ұғымдарын береді (ЭСТЯ II, с. 28-29).

Е. Қажыбек жалпы түркілік *бай/рай/рәй* лексемасын синкретизмдер қатарына жатқызады (Қажыбеков, 1986:134).

Міне бұлар «бай» сөзінің мағыналары. Синкретті түбір саналып жүрген «бай» түбірі конверсиялық жолмен жасалғандай көрінеді. Ойымызды дәлелдеп көрелік.

Бақ, бай, бар сөздер «ба» түбірі арқылы жасалған, ортақ бір архисемадан жіктеледі. Бай сөзінің интегралды, өзексемасы – белгілі объектінің, нәрсенің көптігі, молдығы. Осы өзексема арқылы бірнеше нақтылы номинативті семалар жіктеліп пайда болады. Көпмағыналылықтың нәтижесінде әр түрлі номинативтік белгілері бар сөздер жасалады: сөзге бай, сырға бай, өнерге бай, сезімге бай, жері бай, тілі бай т.б.

Бай сөзінің жеке номинативті мағыналарға ауысуы функциональдық семантикалық қызметімен байланысты. Нәрсенің, заттың бір адамда көп болуына байланысты, «бай» сөзі субъектілік «бай адам» мағынасына жіктелген. Яғни адъективация процесі арқылы сын есімге ауысқан. Осы мағынада жұмсала жүріп, даму нәтижесінде «бай адам» тіркесіндегі «бай» сөзі конверсиялық сөзжасам негізінде арнайы мағынаға ие болған.

Анықтауыштық қатынаста қолданған сөз заттық денотатқа алмасып, «иелігінде көп малы бар, үстем тап, феодал» мағынасын иеленген. «Бай-бай» сөздеріндегі өзек, ортақ сема біреу – заттың не нәрсенің молдығы. Арнайы семалары әр түрлі: бай (лық), - жалпылық сема басым, заттың не құбылыстың көптігі, молдығы. Бай – көп, мол заттың, нәрсенің иесі, субъект. Арнайы сема дәрежесінің әртүрлі болуына сәйкес сөздер жеке номинативті атау ретінде денотатты білдіретін мағына болып ұғынылады.

Генетика-семантикалық байланыс ортақ сема арқылы айқын көрінеді. «Бай» түлғасының «әйелдің некеленіп қосылған ері» түрінде жұмсалуы, екінші мағынадан мотивация нәтижесінде жасалған үшінші номинациялық мағына. «Күйеу, ер» мағынасының пайда болуы, бар болуы, ие болуы семасының бір қырының жіктелуі. Мұндағы «бай» сөзіне ие болу, бас ие болу семасы арнайы сема болып тұр. Демек:

1 Бай – бай болу, бар болу.

2 Бай – бай адам, феодал.

3 Бай - әйелдің күйеуі, ері (Салқынбай, 1999: 207).

От 1. түрлі материалдардың: ағаш, көмір, газ, мұнай т.б. жарық пен қызу шығарып жануы. Мыс.: Барма отқа йавуқ ҚБ 33. *Отқа жақын барма.*

От 2. малға азық боларлық шөп. Мыс.: Атқа от бергіл ДТС 373. *Атқа шөп таста.*

От 3. дәрі-дәрмек, ем. Мыс.: Бу игка еми йоқ тилама оты ҚБ 47. *Бұл ауруға ем жоқ, дәрі сұрама.*

«Құтты білік» тілінде *от*→*отағи* «емші», қазіргі қазақ тілінде «сынықшы» мәнін беретін *оташы* сөзінің түбірі *от* «от, өсімдік». А.Салқынбай «Көне түркі тіліндегі «от» - «дәрі» екіншілік номинация, бұл «от» — «шөп» мағынасы арқылы негізделген. Себебі негіз – *от*, мағынасы *шөп*. Яғни түрлі дәрі-дәрмекті шөптен жасау мәні арқылы негізделіп, ассоциациялық, аналогиялық тәсіл арқылы жаңа ұғымды атайтын сөз пайда болған» деп көрсетеді (Салқынбай, 1999: 136).

«Құтты білікте» *синекдоха* тәсілі де қатысқан деп тіл сөзінің мағыналары арқылы айта аламыз:

Tilin asyag el bol kudazgil (QBN 88 11) – *Тілің жұмсақ болсын, өзіңді бақыла*

Тилиң бекта тутғыл, тишиң сынмасун – *Тіліңді тарт, тісің сынбасын* (131).

Йетар башқа бир кун бу тил башлығы – *Тіліңнің жүгенсіздігі бір күні басыңа жетеді* (136).

Еңбекте бір ғана тіл туралы көптеген метафоралық қолданыстарды қолдана отырып, тіл өнері жайында көптеген нақылдар айта білген.

М. Қашқари сөздігінде де *тіл* сөзінің: 1. тіл; 2. сөз; 3. диалектілік ерекшелік; 4. тұтқын; 5. тіл (анатомиялық атау) мағыналары бар.

Сонымен «тіл» сөзінің орта ғасырда екінші «сөз» мағынасы кеңінен қанат жайып, көпмағыналылыққа ие болып, сөзбен қатар қолданыста болған. Оны «тіл» сөзінің мағыналарының молынан және де еңбекте көп қолданылуынан байқауға болады. Сол кезеңде «тіл» мағыналары дамып, қолданыста актив сөз болған дей аламыз. Бұл сөздің кең қолданыста болғандығының дәлелі төмендегі «жаудың адамы, ұсталған тіл, тыңшы» мағынасында қолданылуы, еңбектен бірнеше мысал алып отырмыз. Осындағы мағына синекдоха тәсілімен жасалған көпмағына.

«Құтты білік» пен М. Қашқаридің «Түркі сөздігінде» кездесетін сөздер уақыттың өтуімен біраз өзгерістерге ұшыраған: бір жағдайда мағынасы кеңейген, екінші жағдайда керісінше мағына тарылған немесе ауысқан.

Орта ғасыр ескерткіштерінде көпмағыналы болмағанымен де қазіргі кезде қызмет бірлігі арқылы кеңейіп көпмағыналылыққа жеткен сөздердің бірі *қол* сөзі: el→el (ig) «рука, часть руки» (ДТС, с.169)

«Құтты білікте»: Kozum sen tilim sen *elim* sen mena (QBN 88 230)

Көріп отырғанымыздай, «қол» сөзінің орта ғасыр ескерткіштерінде «адамның қол мен қол бөлігі қолтық» мәнінде жұмсалғаны белгілі болды.

М. Қашқари сөздігінде *қол* сөзі: 1. қол; 2. бөктер, баурай; 3. пышақ, қылыш жүзіне салынатын ою; 4. сұрау – мағыналары берілген. Мұндағы бірінші «қол» мағынасының «қол бөлігі, қолтық мәнінен «бөктер, баурай» мағыналары туындаса керек, себебі қазіргі тілде де «тау баурайы, тау қолтығында, тау қойнауы» деп жатамыз.

Ескерткіш тілі мен қазіргі тілдегі «қол «сөзінің мағыналарын салыстыру арқылы сөз мағынасын даму немесе өзгеру барысын байқаймыз.

ҚОЛ I 1. Адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін дене мүшесі; 2. ауысп. қолтаңба, жазу, почерк; 3. Жұмыс күші, адам; II көне. Әскер, жасақ, жауынгер; III Жөн, ыңғай, лайық. Бұл жұмыс саған қол емес. Қол көрді – дұрыс деп тапты, мақұл көрді. (ҚТТС, 5 Т, 402-403 бб.).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, сөздің негізгі мағынасы, шындық болмыстың тек бір ғана бөлшегін білдіреді. Егер де сөз көпмағыналы болып келсе, онда оның қосымша туынды мағыналары ортақ ұқсастығы бар бірнеше заттарды білдіреді. Полисемия құбылысы осындай әр басқа заттардың ортақ, ұқсас белгілерін ашады, өзара байланысын айқындайды.

Сөздің номинативті, бірінші лексикалық мағынасы тарихи тұрғыда танылады. Бірақ, бұл мағына өзгеріссіз қала алмайды. Сөздің қоғам дамуында туындаған мағыналары көпмағыналылыққа әкеліп соғады. Сөздің көпмағыналылығы қолданғанда қиындық тудыруы мүмкін, бірақ әр сөз өз орнымен қолданыс тауып жатқандығы айтылады.

Көпмағыналы сөз бірден көпмағыналыққа ие болмағандығын білеміз. Оның да пайда болу, даму, қалыптасу жолдары бар. Зерттеу барысында көпмағыналы сөздің бойында төмендегі заңдылықтар сақталатынын көрдік:

1. Затқа атау беруде бұрыннан белгілі затқа ұқсастығына қарай атау танымыз;
2. Құрылымдық өзгешелігі болмайды;

3. Мағына дәлме-дәл берілмейді;
4. Мағына бір заттың, не құбылыстың әр түрлі реңк, болмысын береді, мағына көпқырлы;
5. Мағыналар арасында міндетті түрде ортақ сема болады, яғни өзек сема бір;
6. Сөзжасамдық қатар түзеді.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымы біркелкі емес, онда сөздің мағынасын қосымша, ассоциативті мағыналарынан ажырату қиын. Негізгі мағына ретінде сол уақыт аралығындағы, тілді қолданушылардың санасында сөздің дыбыстық жамылғысымен ассоциация тудыратын мағына танылады. Сөз мағыналарының әр түрлі типінде көрінетін көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымы әртүрлі. Ең алдымен сөздің негізгі мағынасын табу керек. Дәл осы мағына басқа лексика-семантикалық варианттардың кілті болып, баршасын өз айналасында ұстап тұрады.

Сонымен, бір буынды сөздердің көпмағыналылығын мағыналар арасында байланыстар үзілмеген, түрлі мағыналардың бірлігін бойына жинақтаған, тілдің дамуы барысында пайда болатын тілдік құбылыс деп білеміз.

Әдебиеттер

Елисева В.В. Лексикология английского языка // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_angliyskogo_yazyka/intro.htm

Звегинцева В.А. Семасиология.- М., 1957. – С.222.

Садықбеков Р. Проблемы многозначности слова в казахском языке: автореф. ... канд. фил. наук: 10.02.03. – А., 1973.- С. 17.

Развитие отечественного языкознания в 20-40е и 50-70-е гг. XXв. // https://referatwork.ru/teoriya_yazyka/section-25.html

Мышление и язык / Под редакцией Д.П. Горского.- М.: Государственное издательство Политической литературы, 1997 // https://pedlib.ru/Books/1/0176/1_0176-318.shtml

Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. –239 с

Болғанбаев Ә. Көпмағыналы сөз және оның жасалу жолдары // Қазақ және ұйғыр тіл білімінің мәселелері. – А., 1963. – Б. 47.

Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 2-е – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с. (Новый лингвистический учебник.)

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. –366 с

Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – 820 с.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. Басқарған Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 965 б.

Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. – А.: Қазақ университеті, 1999. – 310 б.

Дж. Локк. Опыт о человеческом разуме. Перевод А.И. Савина. – М., 1998.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв.) – Л.: Наука, 1980. – 254 с.

Кайдар. А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке . – А.: Арыс, 2005. – 304 с.

Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 235.

Кажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. –270 с.

References

Apresjan Ju. D. (1974) Leksicheseskaja semantika. – M.: Nauka, 1974. –366 s. [Apresyan Yu. D. (1974) Lexical semantics. – M.: Nauka, 1974. -366 p.] (in Russian)

Bolganbaev A. (1963) Kopmagynaly soz zhane onyn zhasalu zholdary // Qazaq zhane uıǵyr til biliminiń maseleleri. – A., 1963. – B. 47. [Bolganbayev A. (1963) Kopmagynaly soz zhane onyn zhasalu zholdary // Kazak zhane uıǵyr til biliminin maseleri – A., 1963. – B. 47.] (in Kazakh)

Eliseeva V.V. (2014) Leksikologija anglijskogo jazyka // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_anglijskogo_jazyka/intro.htm [Eliseeva V.V. (2014) Lexicology of the English language // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_anglijskogo_jazyka/intro.htm] (in Russian)

Lokk Dzh. (1998) Opyt o chelovecheskom razume. Perevod A.I. Savina. – M., 1998. [Locke J. (1998) An experience about the human mind. Translated by A.I. Savin. – M., 1998.] (in Russian)

Kajdar A.T. (2005) Struktura odnoslozhnyh kornej i osnov v kazahskom jazyke . – A.: Arys, 2005. – 304 s. [Kaidar. A.T. (2005) The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language. – A.: Arys, 2005. – 304 p.] (in Russian)

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi (2008) / Zhalpy red. Baskargan T. Zhanuzakov. – A.: Dajk- Press, 2008. – 965 b. [Kazak tilinin tusindirme sozdigi (2008) / Zhalpy ed . Baskargan T. Zhanuzakov – A.: Dyke-Press, 2008 – 965 b.] (in Kazakh)

Kazhybekov E.Z. (1986) Glagol’no-imennaja korreljacija gomogennyh kornej v tjurkskih jazykah. – Alma-Ata: Nauka, 1986. –270 s. [Kazhybekov E.Z. (1986) Verb-nominal correlation of homogeneous roots in Turkic languages. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 270 p.]

Kobozeva I.M. (2004) Lingvisticheskaja semantika: Uchebnik. Izd. 2-e – M.: Editorial URSS, 2004. – 352 s. (Novyj lingvisticheskij uchebnik.) [Kobozeva I.M. (2004) Linguistic semantics: Textbook. Ed. 2nd – M.: Editorial URSS, 2004. – 352 p. (New linguistic textbook.)]

Kononov A.N. (1980) Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov (VII-Ixvv.) – L.: Nauka, 1980. – 254 s. [Kononov A.N. (1980) Grammar of the language of Turkic runic monuments (VII-IX centuries) – L.: Nauka, 1980. – 254 p.]

Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar’. (1990) – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1990. – S. 235. [Linguistic encyclopedic dictionary. (1990) – M.: Soviet Encyclopedia, 1990. – p. 235.]

Ozhegov S.I. (1987) Slovar’ russkogo jazyka. – M.: Russkij jazyk, 1987. – 820 s. [Ozhegov S.I. Russian Dictionary (1987), Moscow: Russkij jazyk, 1987. – 820 p.]

Sadykbekov R. (1973) Problemy mnogoznachnosti slova v kazahskom jazyke: avtoref. ...kand. fil. nauk: 10.02.03. – A., 1973.- S. 17. [Sadykbekov R. (1973) Problems of polysemy of the word in the Kazakh language: abstract. Candidate of Phil. Sciences: 10.02.03. – A., 1973. – p. 17.]

Salkynbay A.B. (1990) Tarihi sozzhasam (semantikalık aspekt). Monografija. – A.: Qazaq universiteti, 1999. – 310 b. [Salkynbay A.B. (1999) Tarikhi sozzhasam (semantikalık aspekt). Monograph. – A.: Kazakh University, 1999. –310 B.] [in Kazakh]

Razvitie otechestvennogo jazykoznanija v 20-40e i 50-70-e gg. HHv. // <https://referatwork>.

ru/teoriya_yazika/section-25.html [The development of Russian linguistics in the 20-40s and 50-70s of the XX century. // https://referatwork.ru/teoriya_yazika/section-25.html]

Myshlenie i jazyk (1997) / Pod redakciej D.P. Gorskogo - M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Politicheskoy literatury, 1997 [Thinking and language (1997) / Edited by D. P. Gorsky - M.: State Publishing House of Political Literature, 1997]

Ufimceva A. A. (1986) Leksicheskoe znachenie. Principy semiologicheskogo opisanija leksiki. – M.: Nauka, 1986. – 239 s [Ufimtseva A. A. (1986) Lexical meaning. Principles of semiological description of vocabulary. – M.: Nauka, 1986. – 239 p. [Zveginceva V.A. (1957) Semasiologija.- M., 1957. – S.222. [Zvegintseva V.A. (1957) Semasiology. – M., 1957. – p.222.]

М. Сабыр*

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аннотация. Мақалада Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштер біртұтас тілдік мұра ретінде қарастырылған. Жазба мұралар тілі кешенді түрде зерттеліп, қазақ рухани мәдениетімен сабақтастығы көрсетілген. «Тіл мен этнос бір тұтас» қағидасымен көне қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы, әлемнің тілдік бейнесін тілдік деректер арқылы ашуға ұмтылған. Осы мақсат-міндетті орындау үшін әлемнің тілдік бейнесін бойына сақтаушы, алып жүруші фразеологизмдерге этномәдени тұрғыдан талдау жасалған. Жазба жәдігерліктер тіліндегі тұрақты тіркестер ұлттық менталитеттен мәдени ақпарат беретіндігі нақты деректермен айтылған. Бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады.

Көне қыпшақтық жазба мұралардың тіліндегі тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық, этномәдени талдау жасау арқылы Ұлы Дала мәдениетінің ғасырлар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқан әлемнің ұлттық тілдік бейнесі көрінеді.

Тірек сөздер: жазба ескерткіштер, Алтын Орда, әлемнің тілдік бейнесі, фразеологизмдер, қыпшақтар, рухани мәдениет.

М. Сабыр*

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА НА ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация. В статье письменные памятники периода Золотой орды рассматриваются как целостное языковое наследие, на основе комплексного изучения языка письменных памятников показана их созвучие с духовной культурой казахов. Сделана попытка раскрытия языковой картины мира через языковые явления на основе мировоззренческой общности древней культуры кипчаков и современной казахской культуры, отождествляя язык и этнос как единое целое. Для достижения данной цели сделан этнокультурный анализ фразеологизмов как хранителей и носителей языковой картины мира.

Конкретными данными обоснована способность устойчивых словосочетаний в языке письменных памятников передавать культурную информацию о национальном

менталитете, что свидетельствует ее единство, общность и целостность с мировоззрением и миропониманием, культурной традицией казахов, которая берет свое начало у истоков времен.

Ключевые слова: письменные памятники, Золотая Орда, языковая картина мира, фразеологизмы, кипчаки, духовная культура.

M. Sabyr*

West Kazakhstan Innovative and Technological university.

Uralsk, Kazakhstan

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN THE LANGUAGE OF THE GOLDEN HORDE MONUMENTS

Abstract. In the article, written monuments of the Golden Horde period are considered as an integral linguistic heritage, on the basis of a comprehensive study of the language of written monuments, their consonance with the spiritual culture of the Kazakhs is shown. An attempt is made to reveal the linguistic picture of the world through linguistic phenomena based on the ideological community of the ancient culture of the Kipchaks and modern Kazakh culture, identifying language and ethnicity as a single whole. To achieve this goal, an ethnocultural analysis of phraseological units as keepers and carriers of the linguistic picture of the world is made.

Concrete data substantiates the ability of stable phrases in the language of written monuments to convey cultural information about the national mentality, which testifies to its unity, community and integrity with the worldview and understanding of the world, the cultural tradition of the Kazakhs, which originates from the origins of time.

Key words: monuments of writing, Golden Horde, linguistic picture of the world, phraseology, Kipchaks, spiritual culture.

Кіріспе

Рухани жаңғыру бағдарламасы ұлтымыздың салт-санасы мен дүниетанымын қозғаушы күш ретінде игі бастамалар көтерді. Соның бірегейі тарихты таразылап, Алтын Орда мемлекетінің 750 жылдығын атап өту болды. Қазақ мемлекеттілігінің тарихында Ұлық Ұлыс Алтын Орданың маңызы зор. Алтын Орданың дәуірі қазақ ұлты мен қазақ тілінің қалыптасуында ерекше тарихи белес. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс» (Тоқаев, 2020) деген ойына арқа сүйей отырып, Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерін лингвомәдени, этномәдени деңгейде зерттеу қазақ тілі лексикасының қалыптасу жолын, ұлттық танымның қалыптасу үдерістерін айқындай түседі.

Алтын Орда тұсында жазылған жазба мұралар оғыз-қыпшақ не қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылды. Дегенмен поляк түркітанушысы А.Зайончковскийдің «ХІІІ ғасырда біртұтас түркі тілі қалыптасты» деген сөзінің маңызы зор. Осы кезеңдегі жазба мұралар аралас тілді болса да қыпшақ элементі басым екені көптеген зерттеулерді

айтылып жүр. Өйткені Алтын Орданың негізгі халық қыпшақтар болды да, қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде күллі Еуразияның бар қиырынан естіліп тұрды. Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлттаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді» (Назарбаев, 2017) деген пікірі де осыған саяды.

Материал және әдістер

Ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын орта түркі дәуіріндегі (X-XVғ.) тілдік деректер негізінде саралап тану-қазіргі тіл білімінде аса өзекті. Алтын Орда тұсында, XIII-XIV ғасырларда көне қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер сөзсіз біздің рухани мұрамыз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазіргі таңдағы ұлттық сананы жаңғырту мәселелеріне назар аудара келе: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» (Назарбаев, 2017) деп атап көрсеткен болатын. Шын мәнінде бабалар үні, сарыны осы мұраларда жатыр. Себебі олар байырғы қыпшақтардың көркемдік таным әлемін бойына сақтап, ұлттық мәдениетіміздің тарихи арнасы ретінде ұлттық танымның ғасырлар қойнауынан тартылып жатқан терең тамырларын көрсетеді. Осы бағытта этностың, ұлттың мәдени-танымдық жүйесін зерттеу барысында теориялық-әдістемелік негіз ретінде антропоцентристік және когнитивтік лингвистиканың «әлемнің тілдік бейнесі» теориясының қағидалары басшылыққа алынады. Ал әлемнің тілдік бейнесін В.Н.Манакин былай түсіндіреді: «Языковая картина мира – это отражённый средствами языка образ сознания – реальности, модель интегрального знания о концептуальной системе представлений, репрезентируемых языком» (Манакин, 46).

Қазақ тілі лексикасы бай, грамматикалық құрылысы жетілген, орамды әдеби тілге бірден айналған жоқ. Тіліміздің қазіргі күйі, оның бойындағы әлемнің тілдік бейнесі – ұзақ замандар бойғы өсудің, шындалудың жемісі. Ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын көне қыпшақтық тілдік деректер негізінде саралап тану – қазіргі тіл білімінде аса өзекті. Себебі ол тіліміздің көркемдік таным әлемін ғана емес, ұлттық мәдениетіміздің арқауларын анықтап, ұлттық танымның ғасырлар қойнауындағы терең тамырларымен байланыстырады. Өрбір тіл белгілі әлеуметтік топтың қажеттілігін өтей отырып, этностың мәдениетінің бейнесі, көрсеткіші болады. В.Гумбольдттың айтуынша: «Тіл халық рухының сыртқа шығуы сияқты: халықтың тілі – оның рухы, халықтың рухы – оның тілі және осыдан асқан сәйкестікті елестету қиын». Қазіргі таңда ұлттық дүниетаным мен мәдениетті, этностың ойлау жүйесін сол ұлттың тіліне сүйеніп зерделеу, тіл арқылы қалыптасқан мәдениетті таразылау өзекті болып отырғаны сөзсіз. Әлемнің тілдік бейнесі әлемді көру мен оны тіл құралдарымен бейнелеудің тілдік және мәдени өзгешелігін бекітуге мүмкіндік туғыза отырып, тіл мәнін біртекті түзеді.

Тіл мен мәдениетті сабақтастыра зерттеудің тиімді саласы – когнитивтік лингвистика. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кенейе түсуде. Оның себебі: әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын

тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениет сабақтастығын, атап айтқанда, тілдің бойындағы ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген когнитивтік лингвистика, оның лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. салалары өріс алып отыр. Осы ғылым салаларының қисындары жазба ескерткіштер арқылы қыпшақтық және қазақтық мәдениетті, таным-түсінікті сабақтастыра зерделеп, әлемнің тілдік бейнесін ашуға мүмкіндік береді.

Көптеген құбылыстардың тарихи қалыптасуын ең алдымен көне дәуірден бері сақталып келе жатқан жазба әдеби ескерткіштердің тілдік деректерін жан-жақты зерттеу арқылы ғана анықтауға болады. Ортағасырлық жазба ескерткіштердің кешенді түрде зерттелуі – әдебиет және тіл тарихындағы көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады.

Қыпшақ тілінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихына көз жүгірткенде Алтын Орда, XIV ғасыр жазба жәдігерліктерінің тіліне сүйенеміз. Атап айтсақ Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сейф Сарайидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд бин – Алидің «Нахдж әл – Фарадис» атты шығармаларында кездесетін фразеологиялық бірліктерді саралау, олардың этномәдени сипатын анықтай отырып, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі ретінде зерттеу аса өзекті мәселе болмақ. Әлемнің тілдік бейнесін тудыруда фразеологизмдер үлкен рөл ойнайды. «Әртүрлі тілдік құралдармен (лексикалық, грамматикалық, стилистикалық) қалыптасатын әлемнің фразеологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрылымдық бөлігі болып саналады» (Хайруллина, 2008: 12). Жазба ескерткіштердің тіліндегі тұрақты тіркестерді қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырсақ, бір тұтас күрделі ойды бір деңгейде беруімен бір ұлттың мұрасы екені аңғарылады. Осы тұрақты тіркестердің әлемнің ұлттық тілдік бейнесі анық көрінеді. Әлемнің тілдік бейнесі тіл иесінің дүниетанымындағы ұлттық-мәдени реңкті бейнелейді. Бұл тұрғыда О.А.Корниловтың «Национальная языковая картина мира является результатом отражения коллективным сознанием этноса внешнего мира в процессе своего исторического развития, включающего познание этого мира. Внешний мир и сознание – вот два фактора, которые порождают языковую картину мира любого национального языка» (Корнилов, 2003: 140) деген тұжырымы өте дұрыс.

Әдебиетке шолу

Қазақы, ұлттық мәдениетіміздің қалыптасу тамыры, түп-төркіні Дешті-қыпшақ даласында өмір сүрген, туырлықты киіз үйінің шаңырағынан жұлдыздармен тілдескен, көк дауылды ат еткен, жауларымен жандасқан, достарымен андасқан, көк найзалы қыпшақ ру-тайпаларының тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрінде жатыр. Жазба мұрағаттар тіліндегі фразеологизмдер бойында қазақы, мәдени деректер бар ма деген сұрақ туады. Әрине, образды, бейнелі фразеологизмдер халықтың көз-қарасынан, тіпті күнелікті тұрмыс-тіршілікте қолданған құрал-жабдық, мінген ат, ішкен-жеген тағамдарынан да хабар береді. Академик Ә.Т. Қайдаров мынадай келелі пікір білдірді: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты

т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» (Қайдаров, 1988: 34). Яғни тіл арқылы халықты танимыз. В.Фон Гумбольдтің «тіл халық рухының, оның танымы мен менталитетінің көрінісі» деген концепциясына сүйенген антропологиялық тіл білімі қазақ топырағында да даму үстінде. Тіл мен мәдениетті сабақтастырған этнолингвистиканың негізін қалаған академик Ә.Т. Қайдаров болса, бұл сала Р.Ф. Сыздықова, Е. Жанпейісов еңбектерінде жалғасын тапты.

Біздің ата-балаларымыз қалдырып кеткен, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тұрмыс-салт, ұлттық таным-түсінік, этика, өнер, өлең, толғауы тоқсан қызыл тіл, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бәрі-бәрі жиналып рухани мәдениетті құрайды. Рухани мәдениет-рухани өмір. Тұтас ұлттың инсандық (адами) келбеті тілінде, фразеологизмдерінде, ділінде жатыр. Діл мен тілді бір-біріне түсіндіру мүмкін емес. Тілдің ішкі формасы мен мазмұнын, халқымызға тән рухани қазынасын бойына сіңіріп, сақтап бүгінгі ұрпаққа жеткізетін ана тіліміздің құдіреті – оның кумулятивтік қызметімен байланысты.

Жазба мұрағаттардағы әлемнің тілдік бейнесі бірінші кезекте тұрақты тіркестер арқылы көрінеді. Тұрақты тіркестер ұлттық дүниетанымды бойына жинақтаған тілдік құралдар. Ғалымдардың мына тұжырымдамасы дәлел бола алады: Языкова картина мира создается функциональными средствами языка – отбором лексики и фразеологии для общения, составом наиболее частотных, то есть коммуникативно релевантных языковых средств народа на фоне всего корпуса языковых единиц языковой системы (Попова, 2007: 64). Фразеологизмдер тек екіншілік бейнелі атау емес, ұлттық танымның, мәдениеттің көрінісі. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымын зерттеуші В.Н.Маслова былай дейді: «эксплицировать культурную значимость языковой единицы (т.е. «культурные знания») на основе соотнесения прототипной ситуации фразеологизма или другой языковой единицы, его символического прочтения с теми «кодами» культуры, которые известны или могут быть предложены носителю языка лингвистом» (Маслова, 1997:10). Қазіргі уақытта тіл мен мәдениеттің, тіл мен ұлттық таным-түсініктің арақатынасын синхрондық тұрғыдан ғана емес, диахрондық тұрғыдан зерттеу маңызды. Мотивациялық және танымдық фактілерге сүйене отырып қазақ халқының ұлттық ерекшелігін бүгінгі тілдік деректермен қоса бұрынғы тілдік деректерге, жазба ескерткіштер тіліндегі мәдени ақпараттарға табан тірей зерттеп, мәдени, рухани жалғастық тінін табу өте қажет. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі болғандықтан орта ғасырдағы қыпшақ тайпалары мәдениетінің қазіргі қазақтар өміріндегі із-сілемдерін тіл ғана көрсете алады. Халық мәдениетінің ұлттық ерекшелігінің тілде көрініс тауып жататындығы туралы В.В.Виноградов былай дейді: «Социокультурный уклад определенной национальной общности имеет свои особенности, отличающие его от других национальных укладов. Эти особенности отражаются в лексике и составляют в ней фоновую информацию, передающую сведения о национальных формах, видах и проявлениях духовной и материальной культуры» (Виноградов, 1978: 41).

Нәтижелер және талқылау

Орта ғасыр жазба жәдігерліктері өз дәуірінің бүкіл тілдік сипатын қамти алмаса да, тұрақты тіркестер арқылы көптеген қазаққа ортақ мәдени, танымдық ақпараттар бере алады. Мәселен, Біліг қамчысыны елге алып «білім қамшысын қолға алып» [XIII,

бр9]. Осы сөйлемдегі біліг қамчысы фраземасы қазақы ой түсініктен хабар береді: Қамшы жарау атты көшпендінің жауына сілтейтін бас қаруы. Қамшысыз ат үстінде күн көру қиын. Автор қамшы сөзін біліг сөзімен қосақтап «ақыл ойдың ұшқырлығын, өткірлігін» айтып отыр. Білімдінің беті жарық, білімсіздің беті шарық екенін қамшы арқылы береді. Кезінде ұлы Абылай хан халқына «білектің заманы кетіп, білігтің заманы келе жатыр, әзірмісің әлеумет» дегенде осындай «білімділікті» айтып отыр.

Тағы бір дерекке жүгінейік: Зулум қамчысы кетті әрсә елдің «зұлымдық қамшысы кетер болса қолдан» [НФ,8в22]. Осы сөйлемдегі зулум қамчысы тұрақты тіркесі де қамшы сөзіне арқа сүйеп жасалған. Мағынасы «қаталдық, озбырлық, жауыздық». Көн садақты дос етіп, көк дауылды ат еткен көшпенді жауына, он екі өрме, бұзау тіс дырау қамшы сілтеп тәнін жаралап, жанын тәубаға келтірсе, енді бір жуан топ әлсізге күш көрсету үшін де қолданған. Жоғарыдағы тұрақты тіркестерге ұйытқы сөз болып тұрған қамшы қазақтың бүкіл тұрмыс тіршілігіне тән мәдени мұраның атауы.

Фразеологизмдер құрамындағы компоненттерде, яғни жеке сөздерде сөздің ішкі мағыналық тұлғасы арқылы мағыналық реңк, коннотацияда ұлттық ерекшелікті айқындау жағы денотатқа қарағанда басымдау болады (Смағұлова, 1998: 158). Қазақ тілінде «қамшы» сөзі ұйытқы болған фразеологизмдердің семантикалық қырлары әр түрлі: қамшы болу, қамшы боп тию, қамшыдай қату, қамшы ойнату, қамшы үйіру т.б.

– Ақыл тізгініні ким бәрік туттың «ақыл тізгінін берік тұттың» [Г,6р11]. Осы сөйлемде ақыл тізгіні тұрақты тіркесін ашуды ақылға жеңдірудегі сабырлылықты, шыдамдылықты тізгін сөзіне сүйеніп білдіріп тұр. Яғни ашу дұшпан ақыл дос, ақылына ақыл қосқа саяды. Ат үстіндегі қазақтың жүгені тізгінсіз болса қалай жүреді. Асауды жүгеннің тізгіні көндірсе, адамды ақылдың тізгіні көндіреді. Яғни тізгін сөзі де ұлттық мәдени белгіні білдіреді.

Қандайда бір затты танып білуде (мысалы: тізгін) көптеген уақыттың нәтижесі ретінде оның образы адам ұғымында ассоцияланып, тілде басқа құбылыс, затқа телінеді, соны сипаттап, ұқсатып меңзейді. Қазақ тілінде тізгін сөзінің фразеологиялық парадигмалары тақырыптық семантикалық жағынан әртүрлі. Мәселен,

– тізгін берді (босатты) – ерік берді, ырық берді.

– тізгінге жабысты – билікті өз қолына алғысы келді.

– тізгіндеп ұстады – еркіне жібермеді.

– тізгін көшті (тиді, ұстады)/тізгінің өз қолына алды – билік тиді, ерік өз қолына келді.

– тізгінін салмады – ерік бермеді.

– тізгін тартты – байқап сөйледі.

– тізгін ұшымен келді – билігінен, еркінен айырылды.

– тізгінін жиды – аяғын тартты, қарқынын басты (Кеңесбаев, 2007: 531).

Келтірілген фраземаларда тізгіннің әрекетіне негізделген образдылық бар.

– Бұйырды кәлтүрүн қуш салалық «бұйырды: келтіріндер құс салайық» [ХШ,80р17].

Осы сөйлемде *қуш салу* фраземасы көшпенділердің байырғы аңшылық кәсібінің түрін білдіреді. Құс салып аң аулау түркі халықтарының ішінде бүгінде қазақтарда ғана сақталған. Аңшылық өнерді «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп ұлы Абай жоғары бағалап, талай өлеңдерінде суреттеген:

Ұқпасың, үстірт қарап бұлғақтасаң,

Суретін көре алмассың, көп бақпасаң,

Мұны оқыса, жігіттер аңшы оқысын,

Біле алмасың, *құс салып*, дәм татпасаң.

Қазақ топырағында аңшылықтың тұзақ құру, қақпаншылық, мергеншілік, ит жүгірту және саятшылық сияқты түрлері бар. Қазақ тілінің сөздік құрамында аңшылық өнерге қатысты лексика өте мол. Академик Ә.Марғұланның айтуынша, тек саятшылыққа байланысты туған мың жарымдай сөз (халықтық термин) бар екен (Бабалықов, 1983:3). Құс салу тұрақты тіркесі қазақтар мен ортағасырлық қыпшақтарға ортақ этнографизм.

Фразеологизмнің бойындағы қат-қабаттарда сақталып қалған тіл иесінің күнделікті өміріне, рухани және тұрмыстық мәдениетіне, діни көзқарасына, я болмаса эстетикалық талғамына, дүниетанымына қатысты болып келетін қандай да бір оқиғаның, нәрсенің, белгінің, құбылыстың іздері, зерттеушіні көбінесе көне нанымдар, салттар, әлеуметтік-тарихи құбылыстар әлемін зерделеуге жетелейді (Ураксин, 1990: 245). Мысалы, Кішігә тегмәсүн көз «кісіге көз тимесін» [Мн,28в5]. Осы сөйлемдегі «біреудің назары түсіп ауру» мағынасындағы көз тегмәсүн тұрақты тіркесі қазіргі қазақы ұғым-түсініктен туындап отыр. Қазақта жас балаға, сұлу қызға, жүйрік атқа көз тиеді, тіл өтеді деп көзден тасалап ұстау ырымы бар. Мәселен,

Құлагер қуанышпен қосып едім,
Алдыңнан үмітпенен тосып едім,
Жиылып, арғын, найман қарағанда,

Тіл мен көз *тиер* ме деп, шошып едім (І.Ж.).

«Көз тию» ұғымы орта ғасырдан жетіп бүгінгі қазақтардың санасынан, түсінігінен орын тепкен. Көпшіліктің көз алдындағы жағдаяттан туған.

Әр ұлт өкілдерінің, әр дәуір адамдарының өздерін қоршаған ортаға, әдемілікке, сұлулыққа көз қарастары әртүрлі болуы мүмкін. Сұлулық, әдемілік сипаттарын бейнелеуде ұлттық мәдени өмір салты, қоршаған орта, жер жағдайы, құбылысты қабылдау ерекшеліктері көрініс беріп отырады (Смағұлова, 1998: 175). Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тақырыбына орай сұлу қызды суреттеуде, неше түрлі айшықты сөз өрнектері қолданысқа түскен. Мысалы, *ай йүзім, йүзі гүл, йүзі күн, пістә ағыз, толун ай, шәкәр ерін, күн күзгүсү (күн айнасы), күнәш йүзлі (күн жүзді), Юсуф жамалы, он төртінчи түннүң толун айы*. Осы сөз-образдардағы сұлу қызды ай мен күнге теңеу қазақ тілінде де кең тараған.

– Нітәк келдің бу йергә әй толун ай «неге келдің бұл жерге, әй толған ай» [Мн,93в16]; Йелиб он төрт күн тиләйк, ол он төртінчи түннүң толун айы «он төрт күн, түн желіп, сол он төртінчи түннің толған айын көрмекке» [XIII,2263]. Осы сөйлемдерде ай сөзі ұйтқы болған толун ай, он төртінчи түннүң толун айы тұрақты тіркестері қазақы таным-түсінікпен астасып жатыр. Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің көзіне [КТФС, 417]. Қас сұлулықты қазақ толған айға теңейді. «Ай әр айдың он төртінші жұлдызында шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді «он төртінші жұлдыз» демейді, «айдың бір жаңасы» дейді. Яғни ықылым заманнан бері жаңа туған айдың алғашқы күні деп есептеліп келген-ді (Есламғалиұлы, 1995: 14).

Аталмыш фразеологизмдердің өн бойынан ұлттық-мәдени колорит көрініп тұр. Бұл этностың әлем, ғалам, сұлулық жайлы бейнелі түсінігі.

Бір замандарда Дешті-Қыпшақ даласында құйындай желіп жүрген еркін, жүйрік, азат дала дүлдүлі құлан бейнесі талай сөз саптауларға негіз болған. Мысалы, құлан көңлүңни «сенің жабайы жүрегің» [Г,3669]. Қазақ тілінде *құлан* сөзімен келген фразеологизмдер де семантикалық жағынан әртүрлі.

– Құлан бүлкілге басты – жорға жөнелді, сау желіске салды.

– Құландай ащы дауысты – айбарлы, үнді.

- Құланның қасынуына мылтықтың болуы – істің орайы, сәті келуі.
- Құлдан таза – кіршіксіз, адал.
- Құлдан таза арылуы – ауру-сырқаудан мүлде айықты.

Орта ғасырлардағы *құлдан* сөзі қазақ тілінде өрісі кеңіп, ұлттық таным-түсінікпен астасып әр қилы сөз образдар туғызуға негіз болған.

Қорытынды

«Тіл мен этнос бір тұтас» қағидасымен көне қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы осындай тілдік деректерге сүйене зерттелгенде ғана ғасырлар бойы тіні үзілмей келе жатқан әлемнің тілдік бейнесі айқындалады.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі осындай тұрақты тіркестер сөз жоқ ұлттық менталитеттен, сол заманғы түркілердің әлем туралы жинақтаған мәдени түсініктерінен мәдени ақпарат береді. Және де бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады да әлемнің тілдік бейнесі бола алады. Сонымен қатар тұрақты тіркестер этникалық мәдениеттің басты көрсеткіші, ұлттық мәдениеттің ең ежелгі қабаты, бастапқы базисі. Осы қабатта орта ғасырлық қыпшақтар мен бүгінгі қазақ мәдениетінің ортақтығы мен ұқсастығының көрінісі жақсы сақталған.

Көне қыпшақтық жазба мұралардың тіліндегі тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық, этномәдени талдау жасау арқылы Ұлы Дала мәдениетінің ғасырлар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқан әлемнің ұлттық тілдік бейнесі көрінеді.

Әдебиеттер

Тоқаев Қ. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. 2020, 8 қаңтар.

Назарбаев Н.Ә. Болшаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2017. 12 сәуір.

Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знания, 2004. – С. 46.

Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. 2-е изд. – Уфа: БГПУ, 2008. – С. 159.

Корнилов О.Я. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. И доп. – М.: ЧеРо, 2003. – С. 326.

Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 33-39 бб.

Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 80.

Маслова В. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997. – 220 с.

Виноградов В. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М.: Высшая школа, 1978. – 160 с.

Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 2007. – 356 б.

Бабальқов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Жалын, 1983. – 205 б.

Ураксин З. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Наука, 1990. – С. 245-246.

Есламғалиұлы М. Сан қилы сауал. – Алматы, «Ана тілі», 1995. 13 мамыр.

References

- Tokaev K. (2020) Abaj zhane gasyrdagy Qazaqstan // Egemen Qazaqstan. 2020, 8 qantar. [Tokayev K. (2020) Abay and Kazakhstan in the XXI century // Egemen Kazakhstan. 2020, 8 January.] (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2017) Bolshaqqa bagdar: ruhani zhangyru // Egemen Qazaqstan. 2017. 12 sauir. [Nazarbayev N. A. Orientation to the future: modernization of public consciousness // Egemen Kazakhstan. 2017. April 12.] (in Kazakh)
- Manakin V.N. (2004) Sopotavitel'naja leksikologija. – K.: Znaniya, 2004. – S. 46. [Manakin V.N. Comparative lexicology. – K.: Knowledge, 2004. – p. 46.] (in Russian)
- Hajrullina R.H. (2008) Frazeologicheskaja kartina mira: ot mirovidenija k miroponimaniju. 2-e izd. – Ufa: BGPU, 2008. – S. 159. [Khairullina R.H. Phraseological picture of the world: from worldview to worldview. 2nd ed. – Ufa: BSPU, 2008. – p. 159.] (in Russian)
- Kornilov O. (2003) Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. 2-e izd., ispr. I dop. – M.: CheRo, 2003. – S. 326. [Kornilov O.Ya. Linguistic worldviews as derivatives of national mentalities. 2nd ed., ispr. and additional – M.: Chero, 2003. – p. 326.] (in Russian)
- Kajdarov A. (1988) Tarihi leksikologija zhane jetnolingvistika // Qazaq tili tarihi leksikologijasynyn maseleleri. – Almaty: Gylym, 1988. – 33-39 bb. [Kaidarov A. T. Historical lexicology and ethnolinguistics // Problems of historical lexicology of the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1988, pp. 33-39.] (in Kazakh)
- Popova Z.D., Sternin I.A. (2007) Kognitivnaja lingvistika: Uchebnoe izdanie. – M.: AST: Vostok – Zapad, 2007. – S. 80. [Popova Z.D., Sternin I.A. Cognitive linguistics: Educational edition. – M.: AST: East – West, 2007. – p. 80.] (in Russian)
- Maslova V. (1997) Vvedenie v lingvokul'turologii. – M.: Nasledie, 1997. – 220 s. [Maslova V. Introduction to linguoculturology. – M.: Heritage, 1997. – 220 p.] (in Russian)
- Vinogradov V. (1978) Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj prozy. – M.: Vysshaja shkola, 1978. – 160 s. [Vinogradov V. Lexical issues of translation of fiction. – M.: Higher School, 1978. -160 p.]
- Smagulova G. (1998) Magynalas frazeologizmderdin ulttyq-madeni aspektileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 194 b. [Smagulova G. N. National and cultural aspects of Semantic phraseology. Almaty: Nauka publ., 1998 -194 P.] (in Kazakh)
- Keñesbaev I. (2007) Qazaq tilinin frazeologizmder sozdigi. – Almaty: Qazaqparat, 2007. – 2007. – 356 b. [Kenesbayev I. Dictionary of phraseology of the Kazakh language. - Almaty: Kazinform, 2007. - 356 P.] (in Kazakh)
- Babalykov Zh., Turdybaev A. (1983) Qyrandar. – Almaty: Zhalyyn, 1983. – 205 b. [Babalykov Zh., Turdybayev A. Eagles. Almaty: Zhalyyn publ., 1983. - 205 P.] (in Kazakh)
- Uraksin Z. (1990) Sravnitel'noe izuchenie i jetimologizacija frazeologizmov v tjurkskih jazykah // Problemy jetimologii tjurkskih jazykov. – Almaty: Nauka, 1990. – S. 245-246. [Uraksin Z. Comparative study and etymologization of phraseological units in Turkic languages // Problems of etymology of Turkic languages. – Almaty: Nauka, 1990. – pp. 245-246.] (in Russian)
- Eslamgaliuly M. (1995) San qily saual. – Almaty, “Ana Tili”, 1995. May 13. [Eslamgaliuly M. A lot of questions. – Almaty, “Ana tili”, 1995. 13 may] (in Kazakh)

Қ. Слямбеков*

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МОДАЛЬДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Андатпа. Мақалада тілдегі модальділік құбылысын, оның сөйлесім мен қолданыста жарық көру формаларын, құралдары мен әдіс-тәсілдері қарастырылады. Модальділік мағынаны берудегі модаль сөздер, рай категориясының, етістіктің модальдік формаларының ерекшеліктеріне талдау жасалады. Қазақ тіліндегі модальділік мәселесіне қатысты ғалымдардың тұжырымы мен ой-пікірлері ұсынылады. Модальділік мағынаның басқа түрік тілдеріндегі ерекшелігі, соның ішінде қазақ тілі мен қарақалпақ тіліндегі семантикалық айырмашылықтары жайлы айтылады. Модаль сөздердің лексика-семантикалық тап ретінде бөлініп шығуына қатысты пікірлер берілген.

Модальділік мәселесін морфологиялық және синтаксистік, сондай-ақ лексикалық аспектіде қарастыруға болады. Модальділік мағына алдымен грамматикалық формалардан көрініс табады. Мақалада модаль мағынаны жасауда жиі қолданылатын тілдік амалдар мен әдіс-тәсілдер, сондай-ақ рай категориясының модальділік мағынаны берудегі ерекшеліктері сөз болады. Модальділік мағынаны берудің грамматикалық жолдары біршама көп, оның ішінде таза грамматикалық және лексика-грамматикалық, морфологиялық және синтаксистік амалдар арқылы берілетін амал-тәсілдері бар. Модальділікке синтактикалық, морфологиялық және лексикалық жолдармен беріле алатын кешенді категория деп анықтама беруге болады. Мақалада модальділік мағынаны берудің грамматикалық репрезентатив үлгілері қарастырылғанымен, морфологиялық амал-тәсілдеріне көбірек мән беріледі. Синтаксистік амал-тәсілдері жөнінде қысқаша сөз болады. Біздіңше, модальділік мағынаны берудің синтаксистік амалдары экстралингвистикалық факторлармен байланысты.

Тірек сөздер: модальділік, модаль сөздер, рай категориясы, қалау рай, модальдық.

Қ. Слямбеков*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан
*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

ГРАММАТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Категория модальности выражает отношение говорящего к той связи, которая устанавливается им же между содержанием данного высказывания и действительностью, т.е. отношение к отношению. В данной статье рассматривается категория модальности как явление грамматических форм и его репрезентация. Проводится анализ особенностей модальных слов, наклонение, модальных

глагольных форм в передаче модального значения. А также идет речь о специфике модального значения в других тюркских языках, в том числе рассматривается семантические различия между языками казахского и каракалпакского. Приведены мнения относительно выделения модальных слов как лексико-семантического класса.

Категорию модальности можно рассматривать как в морфологическом и синтаксическом, так и в лексическом аспекте. Модальное значение сначала выражается в грамматических формах. В статье будут затронуты наиболее часто используемые языковые приемы в создании модального значения, а также особенности передачи модального значения в наклонениях. Существует множество грамматических способов передачи модального значения, в том числе чисто грамматических и лексико-грамматических, морфологических и синтаксических приемов. Модальность может быть определена как комплексная категория, которая может передаваться синтаксическим, морфологическим и лексическим способами. Хотя в статье рассматриваются грамматические репрезентативные модели придания модального значения, все большее значение придается морфологическим подходам. О синтаксических подходах пойдет речь вкратце. На наш взгляд, синтаксические приемы передачи модального значения становятся все более связанными с экстралингвистическими факторами.

Ключевые слова: модальность, модальные слова, наклонение, категория, грамматика.

K. Slyambekov*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

GRAMMATICAL REPRESENTATION OF THE CATEGORY OF MODALITY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The category of modality expresses the speaker's attitude to the connection that he establishes between the content of a given utterance and reality, i.e., attitude to attitude. This article examines the category of modality as a phenomenon of grammatical forms and its representation. The analysis of the features of modal words, mood, modal verb forms in the transmission of modal meaning is carried out. And we are also talking about the specifics of modal meaning in other Turkic languages, including the semantic differences between the languages of Kazakh and Karakalpak. Opinions are given regarding the allocation of modal words as a lexico-semantic class.

The category of modality can be considered both in morphological and syntactic, as well as in lexical aspect. The modal meaning is first expressed in grammatical forms. The article will touch upon the most frequently used language techniques in creating modal meaning, as well as the features of the transmission of modal meaning in moods. There are many grammatical ways to convey modal meaning, including purely grammatical and lexico-grammatical, morphological and syntactic techniques. Modality can be defined as a complex category that can be conveyed syntactically, morphologically and lexically. Although the article considers grammatical representative models of giving modal meaning, morphological approaches are becoming increasingly important. Syntactic approaches will be discussed briefly. In our opinion, syntactic methods of transmitting modal meaning are becoming increasingly associated with extralinguistic factors.

Keywords: modality, modal words, mood, category, grammar.

Кіріспе

Тіл – күрделі құбылыс. Мұнда түрлі құбылыстар пісіп-жетіліп жатады. Лингвистиканың өзінің заңдылықтары түсіндіре алмайтын құбылыстарға толы. Академиялық немесе нормативті грамматика түсіндіре алмайтын ұғымдар мен құбылыстарды функционалдық грамматика мен семантикалық аспекті, одан бөлек, басқа бір арнада тенденция алған антропоэзектік бағыт тұрғысынан түсіндіріп, ортақ заңдылықтарын табуға тырысады.

Лингвистика ғылымында әлі де зерттеуі түбіне жетпеген, әртүрлі бағытта қарастыруға лайық әрі сантүрлі құбылыстарды бойына бұғып жатқан категориялардың бірі – модальділік. Тіл біліміне логика мен философиядан келген бұл саналық ұғым лингвистикадағы көптеген заңдылықтарды түсіндіруге, белгілі бір түсінік аясында жинақтауға мүмкіндік беруде.

Егер тіл жанды құбылыс, тірі ағза деп танысақ, оның бойында қайнап жатқан үрдістерді тәртіп не формаға салып емес, табиғи жаратылысы тұрғысынан қарастырған абзал. Модальділік категориясы – тілдің коммуникативтік-функционалды аспектісіне де, нормативті ержелеріне де жауап беруге қауқарлы, тілдің түрлі қабаттарында ортақ функционалдық ерекшеліктерді табу мен жинастыруға мүмкіндік беретін ұғымдық категория.

Модальділіктің ұғымдық категория болатын себебі бұл ең алдымен тілден емес, санадан бастау алатын құбылыс. Модальділіктің басты үш сипаты бар:

- 1) Сөйлеушінің айтылған пікірге (сөйлем мен сөзге) деген қатынасы;
- 2) Айтылған пікірдің (сөз бен сөйлемнің) шындық ортамен байланысы;
- 3) Иллокутивті жағдаят, яғни сөйлеушінің коммуникативті мақсаты, прагматикалық

ықпалы.

Материал және әдістер

Мақалаға талдау материалы ретінде этномәдени ақпарат бере алатын тілдік бірліктер алынды және оларға анализ жасалуы үшін сипаттау, салыстыру әдістері пайдаланылды.

Синтаксистегі модальділік мәселесін алғашқылардың бірі болып қарастырған Т.Сайрамбаев предикаттық пен модальділіктің қатар жүретін құбылыс екенін айтқан. Егер сөйлемнің аяқталуы предикаттық мағына болса, оған үстелген қосымша семантикалық белгілер модальділік болатынын алға тартады. «Сөйлемнің ең негізгі қаңқасынан кейінгі мәселе сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, есерлеу, құптау-құптамау, жақтырмау, сену, мүмкінділік, қажеттілік, болжалдық, т.б. қасиеттерді, яғни, осылардың семантикалық белгілерін айқындау – екінші орындағы үлкен мәселе... Сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальдік белгісі арқылы беріледі» дегенді айтады (Сайрамбаев, 1991:18).

Бұдан бөлек, Т.Сайрамбаев сөйлемнің негізгі белгісі ретінде «предикативтілік, модальділік пен интонация» үшеуін жатқызуға болады дегенді алға тартады. Сөйлемдегі предикативтілік пен модальділікті айырудың бірден бір жолы ретінде мынаны ұсынады. Егер жақ пен шақ категориясы болса, бұл – предикативтілік, ал рай категориясы, модаль сөздер мен демеуліктер және интонация – модальділік мағынаны береді дейді.

Қазіргі ғалымдардың арасында модальділікті функционалды-семантикалық аспекті негізінде зерттеп, оның морфологиялық көрінісіне тоқталған – О.Жұбаева. «Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы» монографиясында: «Модальділік – әлі де сыры ашыла қоймаған, көп талас тудырып жүрген салалардың бірі. Ғалымдар модальділік мәндерін түрліше сипаттайды. В.Виноградовтың сөйлесім мазмұнының шындыққа қатысы туралы тұжырымдарын басшылыққа алса, екінші бағыт функционалды бағыттағы еңбектерге негіз болған» дейді ғалым (Виноградов, 1972). О.Жұбаева қазақ тіліндегі модальділік категориясының морфологиялық репрезентациялары ретінде негізінен райды (ашық, бұйрық, шартты, қалау) алып қарастырған (Жұбаева, 2014: 156).

Қазақ тіліндегі модальділік категориясының көрініс табар бірліктерін ең алдымен грамматикадан, соның ішінде морфологиядан іздейміз. Оның коммуникациялық сипатын синтаксистен (сөз бен сөйлем) байқаймыз. Е.Жанпейісов «Тілдік модальділік – грамматикалық құбылыс» екенін айтады. Осы тұжырымнан шығып біз модальділік құбылыстың репрезентатив үлгілерін грамматикалық бірліктерден іздеуге тырысамыз.

Тілде модальдік мағынаны білдіретін амалдар көп – тілдік конструкция, қыстырма сөздер, модальды етістіктер, предикаттық бірліктер және шылаулар. Одағай да модальдықты білдіруге қатысады.

Әдебиетке шолу

Тіл біліміне «модальділік» терминін алғаш енгізіп, модальділікті тілдік категория ретінде тану В.В.Виноградовтың еңбектерінен басталады. Ғалым «модальділік – өмірдегі шындық пен шындық емес жағдаяттың өзара қатынасы әрі сөйлеушінің айтылымға қатысты көзқарасын білдіру» дейді. Ғалым предикативтілікті сөйлемнің негізгі құрылымдық белгісі ретінде қарастыра келіп, бұл категорияның мәнін былай ашады: «...отнесенность высказываемого содержания к реальной действительности, проявляющаяся в совокупности таких грамматических категорий, которые определяют и устанавливают природу предложения как основной и вместе с тем первичной грамматически организованной единицы речевого сообщения, выражающей отношение говорящего к действительности и воплощающей в себе относительно законченную мысль». Предикативтілік категориясына берілген бұл анықтама «сөйлемді құрастырушы жалпы предикативтілік категориясының мәні мен қызметі сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасына негізделеді» деген қорытындыға алып келеді.

Лингвист модальділікті екіге бөледі: субъективті модальділік және объективті модальділік. *Объективті модальділіктің* тілдік құралдарына шақ, жақ және интонация арқылы берілсе, *субъективті модальділік* рай, интонация, екпін, тілдік қайталау, модаль сөздер, одағай және қыстырма сөздер, көмекші сөз таптары, шылау сынды тілдік құралдармен беріледі. Көркемдік мәтінде модальділікті білдіру сан түрлі әдіс-тәсілдері, тілдік құралдары қолданылады. Сарказм мен ирония, тұрақты сөз тіркестері, қайталау, лексика-стистикалық құралдары жиі пайдаланылады.

Модальділік – бұл объективті шындыққа қатысты сөйлеушінің қарым-қатынасын білдіретін грамматикалық-семантикалық категория.

Модальділік ұғымын грамматика шеңберінде де, прагмалингвистика, когнитивті лингвистика сынды антропоэектің пәнаралық байланыстар тұрғысынан да қарастыруға болады. Біздің қарастыруымызда модальділік – бұл грамматикалық-ұғымдық категория. Себебі модальділік бұл ең алдымен тілдік бірліктерде, соның ішінде сөз бен сөйлемнің ішінде білінеді. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» акаде-

миялық еңбегінде «модаль сөздер» мен «модальділік» ұғымына біршама тұжырымды, ғылыми салмақты сипаттама берілген.

Ұжымдық еңбектің бұл бөлігін жазған профессор Е.Жанпейісов «Модаль сөздер тілдегі модальділік пен предикаттылық құбылыспен тығыз байланысты. Предикаттылық сөйлем мазмұнының ақиқат-шындықпен жалпы арақатынасын («соотнесенность») білдіреді. Ал сөйлемде айтылған хабардың ақиқат шындыққа қатынасы модальдік қатынас болып табылады. Яғни сөйлеуші өзінің бұл хабарын қалай түсінеді, өз тарапынан оған қандай сипаттама береді, ақиқат шындыққа қалай қарайды – модальдік қатынастың мәні міне осында» дейді (Қазақ грамматикасы, 2002: 567). Профессор Е.Жанпейісов бұған дейін тілдегі модальділікті біршама зерттеген, оны жолға қойған ғалым. 1958 жылы «Модальные слова в современном казахском языке» атты кандидаттық зерттеу жұмысын қорғаған.

Бұдан ары қарай ғалым модальдық пен предикаттылық ұғымдарының ұқсастығы мен арасында айырмашылықты атауға тырысады. Ғалым қос категорияның ұқсастығы ретінде сөйлемді аяқтау, тиянақтау сынды сипаттарын алға тартады. Ал айырмашылығы ретінде модальділіктің сөйлемді интонациямен аяқтауын, яғни хабардың айтылу ырғағы мен сөйлеушінің қандай да бір қатынасын білдіріп аяқтауын, ал предикаттылықтың тілдік бірліктердің грамматикалық жағынан ұйымдастырып барып аяқталуын көрсетеді.

Сондай-ақ модальділікті коммуникативтік-синтаксистік категория екенін, ал предикаттың логикалық-синтаксистік категория екенін айтады. Егер предикаттылық тілмен байланысты құбылыс (формасы бар, тіпті формасы көрініп тұрмаса да нөлдік форма күйінде тұрады) болса, модальділік сөйлеумен, оның ішінде сөйлеу актісімен байланысты көрініс дегенді тұжырымдайды.

«Модальділік – тіл мен сөйлеудің әр түрлі деңгейлерінде көрінетін грамматикалық мағыналардың өз алдына бір тұтас саласы, жүйесі болып табылады. Сонымен, сөйлемде айтылған хабардың ақиқат-шындыққа қатынасының көрінісі объективті модальділік те, ал ол хабарға деген сөйлеушінің қатынасының көрінісі субъективті модальділік болып табылады» дейді Е.Жанпейісов.

Нәтижелер және талқылау

Модальділік категориясын көрсететін анық тілдік бірліктердің бірі – модаль сөздер. Бұл ұғым – грамматикаға сөз табы ретінде кірген. Е.Жанпейісов «Қазақ грамматикасын» жазарда модаль сөздердің морфологияға, оның ішінде сөз таптарының қатарына енгізіп, ғылымға біршама жаңалық кіргізгендей болды. Бұған дейін 9 сөз табы болған қазақ тілінің грамматикасына «модаль сөздер» атты 10-шы сөз табы қосылды. Ғалым тарапынан бұл біршама батыл жаңалық болды. Ғалым модаль сөздер де семантикалық-құрылымдық белгілері бар сөз табы деген тұжырым жасайды. Осыған дейін модаль сөздерді сөз табына қосу әрекетін С.Исаев та жасаған. Профессор С.Исаев шылау, одағай және модаль сөздер жеке семантикалық мағына бермегенімен, өзіне қатысты сөз бен сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстейтінін алға тартып, бұл бірліктерді грамматикалық категория санатына қосады. Ал Т.Ерғалиев шылауларды көмекші сөздер қатарына қосады да, модаль сөздер мен одағайларды азат сөздер табына жатқызады.

Модаль сөздер дегеніміз – материалдық мағынасы жоқ, сөйлеушінің айтылған сөзге (әңгіме, дерек, ақпарат, пікір) деген қатынасын немесе қосымша лебізін білдіруге арналған тілдік бірліктер. Тілдік бірліктер дейтін себебіміз модаль сөздер

бір сөз немесе сөз тіркесі, тіпті сөйлем болуы да мүмкін. Кейбір модаль сөздер тек экспрессивті көңіл-күйді ғана білдіреді. Сондықтан модаль сөз ұғымы шартты түрде қабылдау қажет (Баскаков, 1970: 175).

Модаль сөздер семантика-синтаксистік функциясы жағынан демеулік шылауларға жақын, алайда лексикалық формасы бар тілдік тұлға саналады. Морфологиялық сипатына келсек, модаль сөздердің жұрнақ не қосымша жалғауға қабілетті емес. Сөз тұдырушы не сөз жасаушы жұрнақтар жалғанбайды.

Модаль сөздер түркі тілдерінде негізінен көмекші сөздер қатарына жатады. Қазақ тілінде де көмекші сөздер ретінде қарастырылады. Модаль сөздердің заттық-дербестік мағынасы болмайды. Олардың семантикалық сапасы модальділікті білдіретін грамматикалық мағынамен сабақтасып жатады. Түркі тілдерінің көпшілігіндегі модаль сөздер бастапқы лексикалық мағынасын жоғалтудан қалыптасқан. Модаль сөздердің кейбірі шет тілінен, әсіресе, араб пен парсы тілдерінен енген.

Қазақ тіліндегі модаль сөздердің жасалу жолдары:

1. Таза модальды және есім модальды сөздердің, сондай-ақ модальды тіркестердің қатарындағы тәуелді формада тұрақтанып қалған лексемалар: *қысқасы, ыңғайы*;

2. Кейбір үстеулер мен үстеу мәнде қолданылатын зат есімдердің заттық мәнінен айырылу нәтижесінде пайда болады: *шын, рас*;

3. Предикаттық функциясынан айырылған бағыныңқы сөйлемнің баяндауышынан жасалады: *көрінеді, дейді, деседі, білем*;

4. Модаль тіркестің бір компонентінің түсіп қалуы арқылы да жасалады: *мүмкін, ықтимал*;

5. «Бет, бейне, пішін, порым, түрі» мағынасын білдіретін түбірлерден жасалады: *сияқты, секілді, сықылды, тәрізді, тақылетті, рәуишті, іспетті, әлпетті*;

6. Араб-парсы тілдерінен ауысып келген сөздер: *бәлки, бәлкі, бәлкім, әлбетте, зайырлы, лазым, ықтимал, мүмкін, рас*.

Ж.Түймебаев түркі тілдері мен қазақ тіліне салыстырмалы зерттеу жүргізуші ретінде қазақ тіліндегі модаль сөздердің мағыналық топтарын былай бөледі (Түймебаев, 2016):

1. Болжал мәнді модаль сөздер: *сияқты, сыңайлы, сынды, әлпетті, мүмкін, шамасы, сыңайы, аңғары, әлпеті, жобасы, қисыны, тәрізі, сиқы, нәті, бәлки (бәлкім, бәлкі), ықтималы, кәдік, болар, шығар, білем, -ды білем, -қан (-ген) білем, -са (-се) керек, -у керек, -ға (-ге) ұқсайды, -уы мүмкін, тәрізі (түрі) бар*;

2. Міндеттілік мағына білдіретін модаль сөздер: *керек, қажет, тиіс, лазым* сөздерінің қатысуымен *-у керек, -у қажет, -у лазым, -мақ керек, -маққа керек, -уға тиіс, -уы тиіс* аналитикалық форманттар;

3. Біреудің сөзі не дерек негізінде айтылатын модаль сөздер: *дейді*;

4. Қостау (растау) мағынасында қолданылатын модаль сөздер: *рас, расында, шынында, анығында*;

5. Қалау (тілек) мәнді модаль сөздер: *-са (-се) екен, -са (-се) дейм (деймін)*;

6. Күмән (күдік) ұғымын білдіретін модаль сөздер: *кім біледі, -ар ма екен, -са неғылсын*;

7. Сөйлемде айтылған хабардың ақиқатына көзі жеткендікті білдіретін модаль сөздер: *екен*;

8. Нық сенімділікті білдіретін модаль сөздер: *әрине, әлбетте*.

Н.Баскаков түркімен тіліндегі модаль сөздерді семантикалық мағынасына қарай былай топтастыруға болады (Баскаков, 1970).

1. Күшейтпелі мағыналы модаль сөздері. Бұған күшейтпелі демеулік шылаулар жатады: *нағыз, кем, қас, ең;*

2. Сілтеу мағыналы модаль сөздер: *сол, анау, ана, мынау;*

3. Шектеу мағыналы модаль сөздер: *тек, ғана;*

4. Мақұлдау мағыналы модаль сөздер: *иә, солай;*

5. Қарсылық мағыналы модаль сөздер: *десе де;*

6. Сенімділікті білдіру мағынасындағы модаль сөздер: *әлбетте, міндетті түрде;*

7. Ниеттестік мағыналы модаль сөздер: *қанекей, қане;*

8. Болжалды мағыналы модаль сөздер: *балкім, ықтимал, мүмкін;*

9. Жалпылау мағыналы модаль сөздер: *жалпы, былай, демек;*

10. Эмоционалды-экспрессивті мағына беруші модаль сөздер: *әттең;*

Модаль сөздерді арнайы зерттеген профессор Е.Жанпейісов бұл сөздерді болжал, міндеттілік, сенімділік пен күмәнділік, қалау мағыналарында қолданылатынын айтып, мағыналық топтарын да осы шамада бөледі.

Ал Н.Оралбаева, Т.Қордабаевтың еңбектерінде модальділік мағынаның келесідей топтары бары айтылады:

1. Міндеттілік мағына білдіретін модаль сөздер.

2. Болжал мәнді модаль сөздер.

3. Мүмкінділік мағына білдіретін модаль сөздер.

4. Қостау мен растау мәнді модаль сөздер.

5. Қалау пен тілек мәнді модаль сөздер.

6. Күмән пен күдік мәнді модаль сөздер.

Түркі тілдеріндегі модаль сөздер бір-бірінің ішінде бір мағыналық топқа ене бермейді. Мәселен, қарақалпақ тіліндегі модаль сөздерді мынандай мағыналық топтарға бөлуге болады:

1. Айтылған ой-пікірдің анықтығын, дұрыстығын нақтылап, сенімділікті білдіретін модаль сөздер: *әлбетте, хақыықатында, дурысында, шынында, расында, анығында, жаслында, сөзсиз, иубұхасы;*

2. Күмәнді, сенімсіздікті, дұдамалдықты, болжамды білдіретін модаль сөздер: *балкім, балки, мүмкін, шамасы, қайдем;*

3. Айтылған пікірге эмоционалды қатынасты үстеуші модаль сөздер: *бахтымызға, тилекке қарсы, биресаттан, ықтыяры* т.б.

4. Пікірдің тосыннан айтылғанын немесе аяқ астынан еске түскенін білдіретін модаль сөздер: *айтпақшы, айтқандай, айтпашақ, айтайын дегенім;*

5. Бір пікірді екінші пікірге жалғастыруды негіздейтін модаль сөздер: *мысалы, мәселен, айтайық;*

6. Пікірдің айтылу тәртібін, ізбе-ізділігін, сабақтастығын білдіруші модаль сөздер: *бириншіден, екіншіден, биринши гезекте.*

7. Пікір иесінің кім екенін білдіруші модаль сөздер: *мениңше, сениңше, айтыўыниша, сезіўимше* т.б.

8. Бір пікірдің екінші пікірге қарама-қарсылығын білдіретін модаль сөздер: *керисинше, қайтама, қырсығына* т.б.

9. Нәтижені, тұжырымды, қорытындыны білдіретін модаль сөздер: *демек, сөйтпип, қуласы, улыўма, қысқасы, ақыры, нәтийжеде* т.б.

10. Модальлық мәнге өткен фразеологиялық сөз тізбектері: кудайға шүкір, садаған кетейин, куда биледи, жеме-жемеге келгенде (Түймебаев, 2018: 202).

Модаль сөздер негізгі лексикалық мағынаны білдірумен бірге өзге тілдік бірліктермен тіркесіп, күрделі мүшенің құрамында көмекші қызметін атқара отырып,

қосымша модальділік мағыналарды білдіреді (Иманқұлова 2012: 115).

Жоғарыда тілдегі модальдіктің ең типтік репрезентациясын қарастырдық. Модаль сөздерден бөлек қазақ тіліндегі модальділік мағынасын етістіктер, оның ішінде *рай категориясы* дәл береді. Мәселен, грамматист А.Бсқақов модальділікті ең алдымен райлық мағынамен қабаттас қараған (Бсқақов, 1991). Міндеттілік, қажеттілік, өтініш мағыналарын беретін модальдік формаларды райлық мағынаға жатқызған. А.Байтұрсынұлы етістіктің рай категориясының 15 түрі бар екенін айтқан: *ашық, билік, тұйық, шартты, реніш, ереуі, қалауы, сенімді-сенімсіз, мұң мен көніс, азалы, теріс және қайрау* (Байтұрсынұлы, 1992).

Рай категориясының бір ерекшелігі – модальдік мағынаны жеке тұрып білдіргенге қарағанда, тіркесіп формалы түрде келіп бергені жиірек ұшырасады (Ажарбекова, 2011: 50).

Н.Оралбаева етістік білдіретін іс-қимылдың шындық өмірге қатысына байланысты екіге бөледі: егер шындық өмірді білдірсе, объективті модальділікті білдіретін етістік болады да, етістік білдіретін қимыл шындық өмірге қатысты болмаса, онда субъективті модальдік мағына білдіретінін айтады. Соған байланысты райдың модальділік сипатын қарай екіге жіктейді: 1) реалды қимылды білдіретін, объективті модальділік сипаты басым – ашық рай; 2) неғайбыл, субъективті мағына беретін модаль сипатты білдіретін райларға – шартты, бұйрық және қалау райларды жатқызады (Оралбаева, 2007: 271).

Сондай-ақ ашық райдың ерекшелігі жайында, оның ақиқат шындықты білдіретін сипатын алға тартқан С.Құлманов «Ашық рай осы, өткен және келер шақтағы болымды немесе болымсыз іс-әрекетті жай ғана баяндауды білдіреді. Мұнда іс-әрекет туралы хабар ақиқат шындықтың тура көрінісі ретінде беріледі. Сондықтан ашық рай тұлғалары объективті модальдік мағыналарды білдіреді» былай дейді (Құлманов, 2007: 9).

С.Құлманов рай категориясының модальділікті білдірудегі мына бір қасиетін алға тартады: «...модальділік категориясын сипаттаудың бірінші бағыты оны (модальділікті) рай категориясымен сәйкес деген көзқарасқа негізделгенін айтқанбыз. Рай категориясы етістіктің грамматикалық категорияларының бірі болып табылады. Рай категориясының грамматикалық мағынасы модальділік мәнін білдіретіні де шындық. Бірақ модальділікті рай категориясымен толықтай сәйкес деуге келмейді. Өйткені рай – етістік категориясы да, ал модальділік етістіксіз сөйлемдерде де кездеседі. Модальділік райдан басқа да тілдік құралдармен білдіріледі. Оны білдіруге модаль сөздер, сөз тіркестері, аналитикалық форманттар, синтаксистік құралымдар (конструкция), тіпті контекстік-мәтіндік құрылымдар да қатысады. Демек, рай категориясы – модальділікті білдірудің бір жолы ғана» дейді.

Н.Т.Сауранбаев «Рай категориясы мен әрекеттің шындыққа қатынасын білдіру арасында дәлме-дәл келушілік, толық сәйкестік болмайтынын тура айтуымыз керек. Рай басқа да грамматикалық категория тәрізді қазіргі дамыған тілдерде ойлаудың тілдегі ұзақ уақыт бойы абстракцияланушылық әрекеті арқылы орныққан таза тілдік категория болып есептеледі», – деп модальділік пен райды екі бөлек категория ретінде таниды.

Ашық райдан басқа рай түрлері модальділік мағынаны қал-қадірінше білдіріп, белгілі бір функционалдық мағынаны актуалдып көрсетеді. Мәселен, *шартты рай* сөйлеушінің ақиқат шындыққа қатысын білдіріп, іс-әрекеттің болу-болмау, орындалу мүмкіндігін, шартын көрсетіп, істің ықтималдық реңкін үстейді. Шартты рай формасы *-ca/ce* қосымшасының жалғануы арқылы жасалады. Одан бөлек, сөйлесім ішінде

синтаксистік және контекстік сынды қосымша факторлардың көмегімен үстеме мағыналарға ие болады. «Шүйінші берсең, бәт құндыз бастатқан тоғыз, – деген соң таласып отырған үшеуі біріне-бірі ернін шығарды» (Ж.Аймауытұлы. Шығ).

Шартты рай өзінің функционалдық қызметінде модальділік мағынасын білдірмеуі мүмкін. «Оянса – жоқ» (Ж.Аймауытұлы. Шығ). Бұл сөйлемде модальдік мағынадан бөлек шындық іс әрекет айтылған. Яғни, адамның оянған кезде жоғы көрсетілген. Мұнда шарттылық сипаттан өзге, мезгілдік-мекендік сипат басым.

Шартты рай кейде –*ca/-ce* тұлғасына –*шы/-ші* қосымшасы жалғанып, кейін жіктеледі. Мысалы: «Ал сен дұрыстап жауап бер. Бұл жерде не істеп отырсындар? Айтсаңшы» («Дама в шоколаде»).

Бұйрық рай морфологиялық жолмен берілгенде сөйлеушінің сөзі шындықпен сәйкес келмеу сипатымен тығыз байланысты. Райдың бұл түрі I және II жақта бұйрық мағынаға ие болады да, III жақта бұйрықтық мағына біршама солғындап, өтініш, тілек мағыналарын береді. Мысалы: «*Иә, шынында да. Тек қуанышты нәрселерді ғана айттайықшы*» («Дама в шоколаде»).

О.Жұбаева бұйрық райдың шындықпен сәйкес келмеуі мен ерік сипатын тоғыстырып, іс-әрекетке түрткі болу, қозғау салу мәнін түзетінін айтады. Бұйрық райдың модальдік мағынасын сөйлемде нақтыланады. Іске түрткі болу, қозғау салу, тілек пен рұқсат беру, тыйым салу, өтініш, т.б. мағыналарын беруі мүмкін. Және мұның сөйлемдегі көрінісі *іс-әрекетті орындауды бұйыру, іс-әрекетті орындауға рұқсат беру, ақыл-кеңес беру, тілек, ұрсу (зеку), іс-әрекетті тыйым салу, қозғау салу, түрткі болу, іс-әрекетті орындауға шақыру (үндеу), келісу мен мақұлдау, іс-әрекетті орындауды өтіну* сынды мәндерді беретінін айтады.

Қалау рай – сөйлеушінің қимыл іс-әрекетті орындауға я орындамауға қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін рай түрі. Қалау рай модальділік мағынада актив қолданылып, бұйыру, өтіну мен қалау мәндерінде жұмсалады.

Е.Жанпейісов модальділік реңктері етістіктің райлары, интонация, қыстырма сөздер, модаль сөздер мен демеулік шылаулар (*ғой, -ау, -ақ, -мыс*), синтаксистік құрылымдармен де берілетінін айтады. Сондай-ақ, *қашан, қандай, қайда, сонша* сөздері мен *қай заман* сынды сөз тіркестері сөйлемнің ішінде сөйлеушінің пікірі мен қатынасын білдіріп, модальдік мағыналарға ие болуы мүмкін. Бұл сөздер сөйлемде интонация арқылы айтылуы ықтимал.

Рай концептісі ақиқат шындықпен сәйкес келмеу мәні мен модальділік негізгі концептінің қажеттілік, қалау, мүмкіндік мәні синтаксистік және мәнмәтін факторларының көмегімен концептуалды мазмұн құрап, қажетті, қалайтын, мүмкін іс-әрекет грамматикалық мәнін түзеді.

Қазақ тіліндегі етістіктердің аспектуалды-модальдық сипатын қарастырған З.Ахметжанова іс-қимылдың басталу, болу және аяқталу сынды амал түрлерін бөліп, оның ішінен бірнеше аспектуалды мағыналарды жіктеп шығарған. Ғалым бөлген аспектуалды етістіктердің ішінде ретардатовті іс-қимылдың модальділікке қатысы бар. Ретардатовті іс-қимыл дегеніміз – «*a+жатыр*» құрылымы түрінде келетін, істің ақырындап, бірақ интенсивті жүретінін білдіру. Мәселен, «*үйрене жатар*», «*біле жатар*», «*айта жатар*», т.б. Бұл форма бір жағынан істің болашақта болу процесін білдірсе, екінші жағынан айтушының болжалдық мағынада айтылған пікірі жатқанын байқауға болады. Істің бұл түрі қазақ тілінде көп қолданыла бермейді (Ахметжанова, 1989: 61).

Сөйлемнің мазмұны жөніндегі сөйлеуші адамның көзқарасын, пікірін білдіретін жеке сөздер мен кейбір демеуліктер де (*-ғой, -ау* және т.б.), бірді-екілі шылаулар да

бар. Модальдық реңк сондай-ақ одағайлардан да, қыстырма сөздерден де, әсіресе сұраулық шылаулардың қай-қайсысынан да айқын аңғарылады. Бірақ сөйлемге модальдық реңк беретін сөздің, шылаудың, одағайдың, қыстырма сөздің және т.б. бәрі бірдей модаль сөздер қатарына жата бермейді. Себебі сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі сәйлеушінің пікірін білдіретін арнайы сөздердің модальдық сипаты бұлардан гөрі бөлектеу (Құлманов, 2007: 11).

Н.Макарова мәтіндік модальділікті жасайтын амалдардың қатарына стилистикалық инверсия, дистантты қайталау, параллель құрылымдар, модальды сөйлемдер, модаль сөздер, әртүрлі көзқарасты білдіретін лексикалық бірліктер, контекстік синонимдер, мәтін кіріспесі және осы сияқты т.б. таза мәтіндік деңгейде көрінетін құралдарды жатқызады. Сонымен бірге ғалым мәтінде сөйлем деңгейіндегі модальділікті білдіретін құралдар қатысып, өздерінің мағыналық әлеуетін іске асыра алса да, кей жағдайда өз функцияларынан айырылуы да мүмкін екендігін айтады.

Модальділік коммуникативтік процестің мазмұнына айналып, тілдік тұлға тарапынан В.Гак сипаттама берген мынандай субъектілік процестерден көрініс табады (Гак, 1993: 77).

1. *Терістеу мен мақұлдау.* Бұл ситуация тілдік тұлға болып жатқан оқиғаға позициялық не оппозициялық көзқарасын білдіреді. Яғни, оған келісетінін не келіспейтінін, қалайтынын не қаламайтынын, ұнайтынын не ұнамайтынын білдіреді. Келісу/қарсылық (бас тарту), назар қою/немқұрайлық, үміттену/үмітсіздік, тағы сол сияқты оппозициялық көңіл-күйдің бірін білдіреді.

2. *Эмоционалды бағалау компоненті.* Субъектінің жағымды немесе жағымсыз эмоциялары объект туралы оймен байланысты беріледі. Бұл компонент тілдік тұлғаның психикалық жай-күйінде жатады: күдіктенеді, күмәнадады, уайымдайды, қуанады, өкінеді, сенеді не сенбейді, бейтарап күй кешуі де мүмкін. Бағалау компоненттері етістік арқылы көрініс табады.

3. *Қарым-қатынасы.* Бұл құбылыс эмоционалды бағалаумен тығыз байланысты. Автор жеке не әлеуметтік пікірі болуы мүмкін. Біріншісі спикердің кез келген фактіге қатысты ұстанымын көрсетеді. Мысалы: сіз ол туралы не ойлайсыз? (Сіз оған қалай қарайсыз?). Соған қатысты пікірін, ойын білдіреді.

Әлеуметтік қатынас жалпы қабылданған нормалар тұрғысынан белгілі бір жолмен ойлайтын адамның қоғамдағы орнын көрсетеді. Бұл компонент еркін ойлау, келіспеу, конформизм, толеранттылық сынды құбылыстар аясында орын алады.

А.В.Бондарконың айтуынша модальділік – ол синтактикалық, морфологиялық және лексикалық жолдармен беріле алатын кешенді категория.

А.Вежбицкаяның жазуынша, қазіргі тіл мынандай модальділік сипатқа бет бұрған:

1. Тіл – бағалау агрессивтілігін жинақтайтын үлкен қорға айналып барады: тікелей бағалау, публицистикалық бағалау мен саяси бағалау күшейді.

2. Заманауи адам сөйлегенде бағалауыштық элементтерді көп қолданатын тілдік тұлғаға айналды. Кейде тілдік сөйлесім сондай экспрессивті, бағалау сипатында болуы мүмкін. Бағалау – бұл көзқарас. Заманауи қоғамда фактіге қарағанда, эмоция бірінші орынға шықты. Фактографиялық ақпарат, заттың мәні туралы ақпарат, тұжырымдамалық ақпарат көбейді.

3. Субъективті модальділік категориясында тұлғааралық қатынастардың барған сайын күрделене түсетін психологиялық, әлеуметтік және басқа аспектілері көрініс табуда. Өз айтқанынан қайтпау, басқаның пікірін құрметтемеу, пікір плюрализмін мойындамау сынды қасиеттер мен керісінше басқа пікіріне құрметпен қарау, оның ойын сыйлау, өз ойын тықпаламау, өзгенің пікіріне қол сұқпау сынды сипаттар жарыса

қолданылып жатыр (Вежбицкая, 1997: 125). Мұның бәрі қазақ тілінің модальділік палитрасына әсер етері анық.

Бағалау – субъективті модальділікті даралайтын негізгі белгі. Контекстік сипат ағанда бағалау реңкі субъекті аралық коммуникация негізінде, автордың пікірі, суреттеуінен қалыптасады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тілдегі модальділік мәселесі – түбі тереңде жатқан, аспектісі сан-қилы мәселе екенін аңғарамыз. Тілдегі модальділікті білдіретін, жарыққа шығаратын құралдармен әдіс-тәсілдердің де көптігін байқаймыз. Модальділікті грамматикалық қабатта қарағанымызбен, оның лексикалық және синтаксистік тұстары да бір-бірімен қабаттасып жатқаны аңғарылады. Модаль құбылысты зерттеу тіл біліміндегі біршама функционалды-семантикалық өрістердің танымдық болмысын да тануға көмектесері анық.

Әдебиеттер

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991.

Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 2014. – 392 б.

Грамматика туркменского языка. Часть I. Фонетика и морфология. Под ред. Н.А.Баскаков, М.Я.Хамзаева. Изд. «БІЛЫМ». Ашхабад. – 1970. 463 с

Түймебаев Ж. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2018. – 248 б.

Иманқұлова С. Модальділік мағыналарының білдірілуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №1(135).2012. 113-115 бб.

Ажарбекова Э. Белгісіздік мәннің модаль сөздер арқылы берілуі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №2, 2011 ж. – 49-51 бб.

Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б

Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. – Алматы, 2007. – 153 б

Ахметжанова З. Орыс және қазақ тілдеріндегі функционалды-семантикалық өріс. – Алма-Ата, 1989. – 108 с.

Байтұрсынұлы А. Тіл тағылым. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 447 б.

Түймебаев Ж., Сағидолда Ф. Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. Фонетика. Морфология. Екінші басылым. – Алматы: «Қазығұрт», 2016. – 324 б.

Виноградов В.В. Русский язык. – М.: АН СССР, 1972. – С. 616

Бісқақов А., Аралбаев Ж. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1991. – 384 б.

Гак В.Г. Пространство мысли (Опыт систематизации слов ментального поля) // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – Вып. 6.

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз; вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1997

References

Azharbekova Je. (2011) Belgisizdik manniñ modal' sozder arkyly berilui // Karagandy

universitetiniń habarshysy. Filologija serijasy. – №2, 2011 zh. – 49-51 bb. [Azharbekova E. (2011) Transmission of the meaning of uncertainty through modal words // Bulletin of Karaganda University. Philological series. – No. 2, 2011 – PP 49-51.] (in Kazakh)

Ahmetzhanova Z. (1989) Orys zhane qazaq tilderindegi funkcionaldy-semantikalyk oris. – Alma-Ata, 1989. – 108 s. [Akhmetzhanova Z. (1989) Functional and semantic field in Russian and Kazakh languages. – Alma-Ata, 1989. –108 P. (in Kazakh)

Bajtursynuly A. (1992) Til tagylym. – Almaty: Ana tili, 1992. – 447 b. [Baitursynuly A. (1992) Language Teaching. – Almaty: Ana Tili, 1992. – 447 P.] (in Kazakh)

Baskakov N. (1970) Grammatika turkmenskogo jazyka. Chast' I. Fonetika i morfologija.

Ashhabad. – 1970. 463 s. [Baskakov N. (1970) Grammar of Turkmen language. Part I. Phonetics and morphology. Ashgabat. – 1970. 463 p. (in Russian)

Imankulova S. (2012) Modal' dilik marynalarynyń bildirilui // KazUU Habarshysy. Filologija serijasy. №1(135).2012. 113-115 bb. [Imankulova S. (2012) Expression of modality values // Bulletin of kaznu. Philological series. №1(135). 2012. pp. 113-115.] (in Kazakh)

Yskakov A., Aralbaev Zh. Qazirgi qazaq tili. Almaty, 1991. – 384 b. [Iskakov A., Aralbayev zh. (1991) Modern Kazakh language. Almaty, 1991. – 384 P.] (in Kazakh)

Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologija, sintaksis. (2002) – Astana, 2002. – 784 b. [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax. (2002) – Astana, 2002.] – 784 P. (in Kazakh)

Kulmanov S. (2007) Qazaq tilindegi mumkindik modal' diliginin funkcionaldy-semantikalyk orisi. – Almaty, 2007. – 153 b. [Kulmanov S. (2007) Functional and semantic field of opportunity modality in the Kazakh language. – Almaty, 2007. – 153 P. (in Kazakh)

Oralbay N. (2007) Qazirgi qazaq tilinin morfologijasy. – Almaty, 2007. – 390 b. [Oralbay

N. (2007) Morphology of the modern Kazakh language. – Almaty, 2007. – 390 P.] (in Kazakh)

Sajrambaev T. (1991) Soz tirkesi zhane zhaj sojlem sintaksisi. – Almaty: Rauan, 1991. 180 b. [Sairambaev T. (1991) Syntax of a phrase and a simple sentence. – Almaty: Rauan, 1991. – 180 p.] (in Kazakh)

Tujmebaev Zh. (2018) Qazaq zhane qaraqalpaq tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – Almaty: Qazygurt, 2018. – 248 b. [Tuimebayev Zh. (2018) Comparative grammar of Kazakh and Karakalpak languages. – Almaty: Kazygurt, 2018. – 248 P.] (in Kazakh)

Tujmebaev Zh., Sagidolda G. (2016) Qazaq zhane turik tilderinin salystyrmaly-sipattamaly grammatikasy. Fonetika. Morfologija. Ekinshi basylym. – Almaty: «Qazygub», 2016. – 324 b. [Tuimebayev Zh., Sagidolda G. (2016) Comparative descriptive grammar of Kazakh and Turkish languages. Phonetics. Morphology. Second edition. – Almaty: «Kazygurt», 2016. – 324 P.] (in Kazakh)

Zhubaeva O. (2014) Qazaq tilinin kognitivti grammatikasy. – Almaty: «Qazygurt» baspasy. – 2014. – 392 b. [Zhubayeva O. (2014) Cognitive grammar of the Kazakh language. – Almaty: Kazygurt publishing house. – 2014. – 392 P.] (in Kazakh)

Vinogradov V.V. (1972) Russkij jazyk. – M.: AN SSR, 1972. – S. 616 [Vinogradov V. V. (1972) Russian language. MOSCOW: AN SSR, 1972. – P. 616] (in Russian)

Gak V.G. (1993) Prostranstvo mysli (Opyt sistematizacii slov mental'nogo polja) // Logicheskij analiz jazyka. Mental'nye dejstvija. – M., 1993. – Vyp. 6. [Gak V.G. (1993) Space of thought (Experience of systematization of words of the mental field) // Logical analysis of language. mental actions. – M., 1993. – Issue. 6.] (in Russian)

Vezhbickaja A. (1997) Jazyk. Kul'tura. Poznanie: Per. s angl. / Otv. red. M.A. Krongauz; vstup. st. E.V. Paduchevoj. – M.: Russkie slovari, 1997 – 230 s. [Vezhbickaya A. (1997) Language. Culture. Cognition: Per. from English. / Rev. ed. M.A. Krongauz; intro. Art. E.V. Paducheva. – M.: Russian dictionaries, 1997 – 230 p.] (in Russian)

А.Ә. Солтанбекова^{1*} , Э.Ә. Өтебаева¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

«ҚАЗАҚ ГРАММАТИКАСЫНДА» ШЫЛАУДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН СЕМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ОНОМОСИОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМ НЕГІЗІНДЕ ҚАРАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада келешекте жарық көретін «Қазақ грамматикасында» қолданылатын тілтанымдық ұстанымдардың ерекшелігі көрсетіледі. Тұлғадан мағына, мағынадан тұлғаға қарайғы бағыттың қажет тұстары сөз болады. Морфологиялық құрылымдар мен синтаксистік құбылыстарды сөйленім деңгейімен, сөйлеушінің коммуникациялық, прагматикалық мақсатымен, антропоэзектілік бағытпен байланыстыра зерттеу қажеттігі баяндалады. Сондықтан бұл екі бағыт тұлғалық грамматика мен функционалды грамматиканы ажырататын негізгі белгі саналғанмен, олар екі басқа құбылыс емес. Олар бір нәрсенің екі жағы сияқты, бір-бірін толықтырып, қандай да бір тілдік фактілерді анықтауда бірігіп қызмет етеді. «Грамматикада жүйелі құрылым болу үшін лексикологиядағыдай тіл бірліктерін екі жақты қарастыру қажет. Шылау сөз табының ерекшелігін функционалды еспекті тұрғысынан қарастыру үшін сөйлем ішіндегі шылаулардың семантикасы жаңа қырынан сипатталады. Мақалада кейбір шылаулардың жұмсалу өрісі, сөзбен тіркескенде айқындалатын қосымша семалары анықталады. Жеке өзі тұрып толық лексикалық мағына бермейтін, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұратын, сонымен қатар сөзге қосымша мән үстеп тұратын шылаулар нақтылық, мезгілдік, мекендік, кезектес, дүркінділік, қайталау сынды функционалды мағыналар жасауға қатысатындығы тілдік материалдармен дәйектеледі.

Тірек сөздер: құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, тұлғадан мағынаға қарайғы, мағынадан тұлғаға қарайғы бағыттар, ономофизиологиялық, семасиологиялық бағдар.

А.А. Солтанбекова^{1*}, Э.А. Утебаева¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ СЛОВ В «КАЗАХСКОЙ ГРАММАТИКЕ» НА ОСНОВЕ СЕМАСИОЛОГИЧЕСКОГО И ОНОМОСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается специфика языковых позиций, используемых в «Казахской грамматике», которая будет опубликована в будущем. Функциональная грамматика предполагает определяющую роль подхода «от семантики к средствам ее выражения» как основной исходной позиции, обуславливающей построение грамматики. Излагается необходимость изучения морфологических

структур и синтаксических явлений в соотношении с уровнем речи, коммуникативной, прагматической целью говорящего, антропоцентрической направленностью. Таким образом, хотя эти два направления считаются основным признаком, отличающим структурную грамматику и функциональную грамматику, они не являются разными явлениями. Они, как две стороны чего-либо, дополняют друг друга и служат сообща в определении каких-либо языковых фактов, чтобы грамматика имела систематическую структуру, необходимо двустороннее рассмотрение единиц языка, как в лексикологии. Для того, чтобы рассмотреть специфику служебных слов с точки зрения функционального аспекта, семантика служебных слов в предложении характеризуется новым аспектом. В статье определяется поле функциональности служебных слов, дополнительные семы, определяемые при словосочетании. Языковым материалом обосновывается тот факт, что отдельные слова, не имеющие полного лексического значения, выражают связь и отношения между словами и предложениями, а также придающие слову дополнительное значение, участвуют в создании функциональных значений, таких как точность, временность, определенность, чередование, краткость, повторяемость.

Ключевые слова: структурная грамматика, функциональная грамматика, от семантики к средствам ее выражения, от семантики к средствам ее выражения, от семантики к средствам формального выражения, ономонологическая, семасиологическая ориентация.

A.A. Soltanbekova¹, E.A. Utebayeva¹

¹ A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: madina-258@mail.ru

FEATURES OF THE USE OF SERVICE WORDS IN THE «KAZAKH GRAMMAR» BASED ON SEMASIOLOGICAL AND ONOMOSIOLOGICAL APPROACHES.

Abstract. This article will show the specifics of the language positions used in the “Kazakh grammar”, which will be published in the future. Functional grammar assumes the defining role of the approach “from semantics to the means of its expression” as the main starting position that determines the construction of grammar. The necessity of studying morphological structures and syntactic phenomena in relation to the level of speech, communicative, pragmatic purpose of the speaker, anthropocentric orientation is stated. Thus, although these two directions are considered to be the main feature distinguishing structural grammar and functional grammar, they are not the other two phenomena. They, as two sides of something, complement each other and serve together in determining any linguistic facts. “In order for grammar to have a systematic structure, a two-way consideration of language units is necessary, as in lexicology. In order to consider the specifics of service words from the point of view of the functional aspect, the semantics of service words in a sentence is characterized by a new aspect. The article defines the field of functionality of service words, additional semes defined in the phrase. The linguistic material substantiates the fact that individual words that do not have a full lexical meaning express the connection and relationships between words and sentences, as well as giving the word additional meaning, participate in the creation of functional meanings, such as accuracy, temporality, certainty, alternation, brevity, repeatability.

Keywords: structural grammar, functional grammar, from semantics to the means of its expression, from semantics to the means of its expression, from semantics to the means of formal expression, onomosiological, semasiological orientation.

Кіріспе

Грамматика – формалар мен мағынаның бірлігінен құрылған грамматикалық категорияларды зерттейтін ғылым. Қазақ тілі грамматикасының тарихына көз жүгіртер болсақ, зерттеушілердің белгілі бір грамматикалық нысанның тұлғалық қыры мен білдіретін мағынасының алмакезек қолданысын қатар зерттеп келе жатқандығын байқаймыз. Яғни грамматикалық категорияны білдіретін форма мен мағынаның қатар жүретіндігі. Тек бір жалаң грамматикалық тұлғалардың парадигмасын біліп қана қоймай, сол тұлғаны сипаттайтын басқа да тілдік бірліктердің қатарын ағастыра зерттеу қажет.

Грамматика мәселесіне ерекше назар аудару кей сәттерде тілдік таңбаның ішкі жағына, формальды «қабықшадан» алшақтаған мағыналарға деген қызығушылықтың басымдығында жатыр.

Қазіргі таңда көш ілгері дамып келе жатқан елімізде тіл білімі саласына да үлкен мән беріліп, жаңа бетбұрысқа бағыт алды. Тілтанымның өзегі саналатын грамматиканы жаңа қырынан тану әрі осы қырын танытатын тілдік бірліктердің семантикалық жақтан қолданыс аясы шеңберін анықтау жолдары тіл білімінде әбден сараланып қалыптасып келеді деп айтуға болады. Дегенмен тіліміздің құндылығын жоғалтпай, өміршен қасиетін жоғары бағалайтын, бір деңгеймен қатып қалмай, тілдің барлық деңгейін мазмұннан формаға дейінгі бағытта қарастыратын функционалды грамматика саласына бет бұрамыз. Құрылымдық грамматика тіл бірліктеріне деңгейлеп бөліп, тұлғадан мағынаға қарайғы бағытта қарастырса, функционалды грамматика өзіне қажетті тіл бірліктерін барлық деңгейден ала алады, функционалды-семантикалық тұрғыдан, мағынадан тұлғаға қарай зерттейді.

Қазақ тіл білімінде дәстүрлі грамматика мәселелері бірнеше жыл қарқынды зерттеліп, дамыды, нәтижелі болды, белгілі бір категориялардың грамматикалық тұлғалары айқындалды, ғылыми айналымға түсті. Дегенмен дәстүрлі грамматика бағытындағы зерттеулер тілдің табиғатын түбегейлі ашып бере алмайды. Сондықтан тілді тануда жаңа бағыттар, жаңа ғылыми бағдар керек екендігі байқалды. Морфологиялық құрылымдар мен синтаксистік құбылыстарды сөйленім деңгейімен, сөйлеушінің коммуникациялық, прагматикалық мақсатымен, антропоэлектілік бағытпен байланыстыра зерттеу қажет.

Қазақ тіл білімінде грамматиканы тек морфология мен синтаксис деңгейінде ғана қарастырумен шектелмей, тілдің басқа деңгейлерін қабаттастыра тілдің басқа салаларын да қамтитын, кең ауқымды функционалды семантика тұрғысынан зерттей бастағандығын білеміз.

«Тұлғадан мағынаға қарайғы» зерттеу бағыты негізінен семасиологиялық бағдарға сүйенетін дәстүрлі грамматиканың зерттеу бағыты. Семасиологиялық деп аталатын бағдардың өзі осы «тұлғадан мағынаға қарайғы» зерттеу бағытымен байланысты. Бұл бағыт дәстүрлі грамматикадағы тіл бірліктерін сала-салаға бөліп қарастыратын деңгейлік зерттеулерге тән.

Материал және әдістер

Қазақ грамматикасында морфологиялық, синтаксистік категорияларды құрылымдық әрі функционалдық тұрғыдан қарастыруда Е.Жанпейісовтің, А.Ысқақовтың, Қ.Есеновтің, А.Жаңабекованың, А.Жолшаеваның ғылыми зерттеу еңбектері басшы-

лыққа алынды. Сонымен қатар 1957, 1964, 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикаларындағы» грамматикалық категориялардың зерттелу ерекшеліктері тұрғысынан классикалық тілтанымдық ұстанымдар негізге алынды (Қазақ грамматикасы, 1957: 1967: 2002). Функционалды грамматика мәселесі орыс тіл білімінде ертерек зерттелгені белгілі. Сондықтан шетелдік (Бондарко А.В., Золотова Г.А., Кошмидер Э.) және отандық ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы, құрылымдық, функционалды талдау әдістері қолданылды. Грамматикада құрылымынан қарай мынадай екі бағыт қалыптасқандығы: бірінші бағыт: формадан мағынаға қарайғы (Ф → М); екінші бағыт: мағынадан формаға қарайғы (М → Ф) сөз болды. Болашақта жарық көретін академиялық грамматикада ономонологиялық-функционалды ұстаным негізге алынатындығы талдау жұмыстары негізінде сараланады. Зерттеу материалы ретінде «Қазіргі қазақ әдеби тілінің онбестомдық сөздігі» және түрлі жылдары жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикалары», 2010, 2011 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» мақалада пайдаланылды. Бұл еңбектерден мақалаға арқау болатын тілдік материал жинақталды, ғылыми зерттеулерге сипаттама, талдау жасалынды.

Әдебиетке шолу

Тұлғадан мағынаға қарайғы немесе мағынадан тұлғаға қарайғы зерттеу тіл жүйесін, оның бірліктері мен категорияларын семасиологиялық және ономонологиялық бағдарлар бойынша зерттеумен байланысты. Семасиологиялық бағдар тілді таңбалар жүйесі тұрғысынан алып, тілдік бірліктердің мағыналық, семантикалық сипаттарын қарастырса, ономонологиялық бағдар, керісінше, мазмұнның тілдегі көрінісін қарастырады. (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 7).

А.Жаңабекова еңбегінде аты аталған екі бағыттың екеуі де грамматика үшін өте маңызды екендігін айтады. Екі бағытта қатар жүру керектігін, онсыз жүйелік принцип сақталмайтындығын анықтап береді: «Аталған екі бағыт та тіл үшін өз тұрғысынан маңызды. «Формадан мағынаға» қарайғы бағыт кез келген грамматика үшін қажет саналып, тілді жүйелік тұрғыдан тануға ықпал етеді. Тілдегі жүйелеу принципі негізінен дәстүрлі грамматикадағы негізгі ұстаным, ол аталған формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағытына сүйенеді» (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 8) Тіл білімінде жүйелілік принципі сақталмаса оқырман, жазарман болсын грамматикалық тұлғаларды қате қолданады. Форманы меңгермеген оқушы грамматикалық мағынаны да ажырата алмай жатады. «Тілдің грамматикалық құрылысы жүйеге құрылады. Ал олардың тұтастығы сол жүйелерге тән белгілі заңдылықтарға негізделеді. Жүйелік принципіне сәйкес дәстүрлі грамматикада сөздер, ең алдымен, атауыш сөздер мен көмекші сөздерге бөлініп, әрі қарай бұл үлкен екі жүйе өз ішінде осы жүйелердің құрамына енетін жалпы грамматикалық мағыналарына сәйкес (заттық, кимыл, сын мағынасын білдірулеріне қарай) сөз таптарына ажыратылады».

Қазіргі тіл білімінде күрмеуі көп тілдік мәселелер өте көп. Қарапайым тыныс белгілер қатарын дұрыс меңгермеу, пунктуация мәселелерін толық білмеу, осыдан барып синтаксис құрылысын тани алмай, сөйлем, мәтін деңгейлерін ұғына алмай жатқандығымыз тұлғадан мағынаға қарайғы бағыттағы мәселелер функционалды зерттеулерде, мағынадан тұлғаға қарайғы бағытта зерттелгенде нақты шешімін табары сөзсіз. Сондықтан бұл екі бағыт тұлғалық грамматика мен функционалды грамматиканы ажырататын негізгі белгі саналғанмен, олар екі басқа құбылыс емес. Олар бір нәрсенің екі жағы сияқты, бір-бірін толықтырып, қандай да бір тілдік фактілерді

анықтауда бірігіп қызмет етеді. «Грамматикада жүйелі құрылым болу үшін лексикологиядағыдай тіл бірліктерін екі жақты қарастыру қажет. Яғни грамматикада да тіл бірліктерін не сыртқы не ішкі құрылымынан бастап қарастыру керек. Бірінші бағыт бойынша (Ф → З) біз алдымен форманы аламыз да, содан кейін сол форманың мағыналары мен функциясын анықтаймыз; екінші жағдайда (З → Ф), бұған керісінше, мағына мен функцияны бірінші кезекке қойып, сол мағыналардың тілде қандай формалар арқылы беріледі деген мәселе бойынша зерттейміз. Бұл екі жағдайда да грамматикалық фактілер бірдей, айырмасы – зерттеу бағыттарында, қай аспектіден қарастырылуында» (Бондарко, 1999: 12-14)

Функционалды грамматиканы семантикалық негізде, тұлғалық жағын ескермей елестету мүмкін емес. Ол әрқашан мағына мен тұлға сәйкестігінде қаралады. Бұл грамматика үшін мағына қандай маңызды болса, оның тұлғалық жағы да соншалықты маңызды, алайда тұлғадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты функционалды грамматикадағы негізгі принциптік бағыт емес, ол сол мағыналық категорияларды зерттеу барысында мағыналық варианттарды ажырату кезінде қолданылып отырады. Біз бұл мағынадан формаға қарайғы бағытты қазір тіл білімінде жаңалық қып ашып отырғанымен, сонау А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады (Байтұрсынұлы, 2009) Мысалы, А.Байтұрсынұлының 1915 жылы жарық көрген «Тіл – құрал» еңбегінің екінші бөлімінде етістіктің категорияларына (етіс, рай, көсемше, есімше) қатыс-ты ойлары, етіс пен көсемшеге берген анықтамалары мен олардың түрлеріне қатысты жіктемелерінен біріншіден, функционалды грамматика ұстанымдарының нышандары байқалса, екіншіден тілдік бірліктердің (етістік түрлеріне қатысты) мағынасына негізделген тұжырымдарының қимылдың өту сипатына тікелей қатысы бар (Жолшаева, 2005: 38-47.). Бұрынғы зерттеушілер аты аталған саланың атын атап, затын түстеп, термин енгізбесе де, тілдің көрінісі мағынада екендігін жақсы көрсеткен. А.Байтұрсынұлы өзінің зерттеулерінде имплицитті түрде (ара-тұралап болса да) функционалды грамматиканың мәселелерін де қозғайды: кейбір грамматикалық категорияларды семантикадан формаға қарайғы бағытта қарастырады. Мысалы етіс категориясы жайлы құрылымдық грамматикада әдетте оның өзгелік етіс, ортақ етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс деген төрт түрі сөз болса, «Тіл – құралда» бұл сан едәуір көп. «Етістікте он түрлі етіс бар: 1) сабақты етіс, 2) салт етіс, 3) ортақ етіс, 4) өздік етіс, 5) өзгелік етіс, 6) беделді етіс, 7) ырықсыз етіс, 8) шығыс етіс, 9) дүркінді етіс, 10) өсіңкі етіс» (Байтұрсынұлы, 2009: 87).

Қ.Есеновтің бағыныңқы сөйлемдерді топтастырғанда ең бірінші сөйлемдердің мазмұнын шығарып алып, оны білдіретін тілдік бірліктер қатарын көрсетіп отырған. Қ.Есенов сөйлемдерді ең әуелі тұлғасына емес, мағынасына қарай, содан кейін жасалу жолдарын басшылыққа алу керектігін айтқан (Есенов, 1982: 28). Е.Жанпейісовтің функционалды грамматиканың бастау ұғымдары Байтұрсынұлынан басталатындығы жөнінде жазған мақаласы бар. Осы саланың бастау ұғымдарына арнап профессор Ербол Жанпейісов «Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары» атты мақаласының өзі бір диссертациялық жұмысқа арқау болар бірегей еңбек деп айтып кетуге болды (Жанпейісов, 2003, 42). Тың саланың теориялық ұстанымдары мен ғылыми негізін қалап жатқан тұста, жаңа бағыттағы тың саланың теориялық ұғымдарын түсіну қиын болып жатқанда Ербол ағайдың осы еңбегі үлкен көмек болды. А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында күшейткіш демеуліктердің риза болу, шаттану, ренжу, күйіну, мақұлдау, қолдау сияқты мәндерін көрсетеді (Ысқақов, 1991: 225). Аталған мағыналардың бәрі модалдылық мағынаға жатады, себебі демеуліктің әрқайсысы сөйлеушінің белгілі бір көзқарасын білдіреді. Бұлардан басқа демеуліктердің нақтылық, шектік, болжалдық

мағыналары да жеке көзқарастың мәнге ие. Сөйлемдердегі нақтылық, шектік мән бірінші, екінші мысалдарда байқалса соңғы сөйлемде сөйлеушінің болжалдық ойы көрінеді (Шақаман, 2001: 18).

Нәтижелер және талқылау

Жалпы алғанда, формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты тұлғалық грамматикаға да, функционалды грамматикаға да ортақ бағыт. Бұл бағыт аталған бағыттардың ғана емес, барлық грамматика үшін қажетті базалық дінгек саналады.

Келешекте жарық көретін жетілдірілген «Қазақ грамматикасы» сипаттамалы, нормативтік әрі ономонологиялық функционалды грамматика ұстаным негізінде жазылады. Функционалды грамматика аспектілерін арагидік кіргізіп, негізгі ұстанымдарын басшылыққа ала отырып жазылса жүйелі еңбек болатыны сөзсіз. «Қазақ грамматикасы» тек тіл танушы мамандарға ғана емес, сонымен қоса жалпы қазақ тіліді оқырманға немесе мектеп мұғалімдері, ЖОО ұстаздарына, докторанттар, магистранттар мен студенттер қауымына, жалпы көпшілік қауымға да арналатын болады.

Қазақ грамматикасында шылаулардың берілуі ерекше болмақ. Мағынадан формаға қарайғы бағыттың белгілері көрініс табатын болады. Жалғаулық шылау мен демеулік шылаудың анықтамасын құрылымдық грамматика тұрғысынан және функционлады аспектіде қарастыратын боламыз. Шылаулардың семантикасы жаңа кырынан сипатталады.

Қазіргі таңда өзі жеке тұрып ешқандай мағына бермейтін шылаудың өзін сөйлемде өзімен бірге тіркескен сөздермен бірге түрлі функционалдық мәнге ие болып жатады. Бұл жерде профессор Жантас Жақыповтың зерттеулерінен көруге болады (Жақыпов, 1998: 47). Ғалым бұл еңбегінде шылаулардың синтаксистік қызметін оның ішінде сөйлем синсемантика жасау қызметін қарастырады. Яғни сөйлем ішінде тұрып беріп тұрған негізгі мағынасына қоса соған ұқсас тағы бір мағына үстесе, сонымен ұштасса, ықпалдасса бір-бірімен тәуелді сипатқа ие болады деген сөз. Мысалы, демеуліктер осы уақытқа дейінгі еңбектерде өздері тіркескен сөзге қосымша мән үстейдіндігі сөз болған, ал функционалды тұрғадан демеуліктер өзі қатысқан сөйлемде, оқиғада жауап беруді қажет етіп тұрады, бұл жерде шектік, тежеу мағынасында қимылдың толық аяқталғандығын білдіретін семаларды шығарып алуға болады. Ал күмән, күдік мәнді демеуліктер оқиғаның аяқталмай, оған себеп ақиқатты, шындықты іздеу мақсатын қажетсінеді.

Жеке өзі тұрып толық лексикалық мағынасы бермейтін, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұратын, сонымен қатар сөзге қосымша мән үстеп тұратын шылаулар нақтылық, мезгілдік, мекендік, кезектес, дүркінділік, қайталау сынды функционалды мағыналар жасауға қатысады. Таратып айтсақ, сайын септеулігі дағдыға айналған қимылдың белгілі бір нақты уақытта, белгілі бір кеңістікте жүйелі қайталану мағынасын басқа да тілдік бірліктер арқылы үстеп тұр. Мысалы: *Үйінің жанынан кішкене дүкеніше ашып беріп, күн сайын он теңге ақша беріп, саудаға отырғызды* (Мың бір түн.). *Мұнан былай да бұл күнгі күнді жыл сайын осындай қуанышпен қарсы алып, ойнап-күліп өткізу үшін қазақ елі ерінбей еңбек сіңіріп, мезгілін өткізбей егін егіп, пішен шауып, күнілгері қамыңды же* (М.Дулатов, Шығ.). *Қимылдың үдемелеп тез арада өтіп жатқан сипатын білдіреді. Қар боратқан долы жел әр минут сайын дүлейленген үстіне дүлейлеп барады* (І.Есенберлин, Көлеңке).

Тілімізде ыңғайлас мәнді жалғаулық пен күшейткіш демеулігінің сөзге қосымша мән беріп мағыналық жағынан ара жігін ажыратып алған жөн.

Жалғаулық шылау – өз атында тұрғандай сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бай-

ланыстырушы (яғни бірыңғай мүшелерді, салалас сөйлемдерді) сөз. Жалғаулықтың басқа шылауларға қарағанда басты ерекшелігі сөзге тіркеспейді, сөз бен сөзді, бірыңғай мүшелердің байланыстырады, грамматикалық түрленімге түспейді. Құт әкелуші. Қодар емес, құтпаным болсын, қайтпаспын да, тынбасын да, – деді (М.Әуезов). «Қатпаспын да», «тынбасын да» қимылды білдіретін бірыңғай баяндауыштардың қайталауын, мезгілдес салаластың берілуі тәсілдерінің бірі. Бір мезетте жасалған іс-әрекеттердің ретін байқаймыз.

Ал, демеуліктер сөздерді, сөйлемдерді байланыстырмайды, өзі тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді: күшейтеді, тежейді, таңырқау, келемеждеу, сұрау мағынасын қосады. *Жәрдемші, сүйенші. Иә, осының бәрінде де сенің сүйенер қалдаушың шыдамдылық қана* (Б.Шаханов). *Желке тұсынан есіктің темір ілгесі сырт-сырт ете қалды, жасайшылықта сыртқы есік нағыз бажылдауық көкбеттің өзі еді, алты күн жауын оның да жынын басыпты; жүз көрпенің астында қалағандай үні құмығып естілді* (Ә.Тарази). «Бәрінде де» есімдікке жатыс септігінің жалғауы жалғанып оған «де» күшейткіш шылауы тіркесіп марқаюдың, мықты болудың жолын көрсететін сөзге үстеме мағына беріп тұр. Екінші сөйлемдегі «оның да» есімдікпен тіркесіп тұрған «да» демеулігі алты күн жауған жаңбырдың күштілігін, табиғаттың құбылысын жансыз затқа теңеп «жынын басыпты» деген тіркестегі ойды жандандырып тұрғандай күй кештіреді.

Біресе, бірде талғаулықты іліктес жүзеге асатын іс-әрекеттің кезектесе отырып, қайталану сипатын білдіреді. Мысалы: *Біресе қарақат теріп, біресе тығылмақ ойнап, топ-тобымызбен ертелі-кеш иуласатынбыз да жүретінбіз* (А.Шамкенов, Толқын.). *Зыр жүгірген тоқыма станоктарының арасында жап-жас қыздар, біресе үзіліп кеткен жіпті жалғап, біресе арқауды ауыстырып тыным таппайды* (К.Смаилов, Мамандық.). *Нұрлан біресе көзімен оқ атып, біресе кірпідей жиырылып, сұстанып ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді* (З.Шашкин, Сенім). *Бірде еңіретіп, бірде есіркетіп, бірде сергітіп, тебіреніп, өзіңізді гажайып дүниенің көшіне кездестіреті хақ* (Алғысқа бөленгендер). *Қолтықтасып алғандары бірде шалқалақтап, бірде еттелектен, теңселе жүлқысып, талтіректен келеді* (А.Сатаев, Дала.).

Кейде шылауы арқылы қимылдың араға уақыт салып жүйесіз қайталанатындығын басқа да тілдік бірліктер арқылы көреміз. Мысалы: Рас, Қадырдың кейде қызыл сөзге жел беріп, кейде тіпті жайдақтап кететіні бар («Қаз. әдеб.»). Кейде қасын керіп, сызыла қалады: кейде назданғандай көзін қысыңқырап, қылымсиды, кейде сені сүйем дегендей құлықтанып, терең қарайды: кейде көзін жалт еткізіп, жайдарылана қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тағы шылауы арқылы жасалып, жүзеге асып кеткен іс-әрекеттің қайталануын білдіретін семантиканы көреміз. Мысалы: Шырынкүл пештің алдында отырып, сөніп бара жатқан оттың шоғын шыпшамен көсеп, тағы бір жайнатып қойды (Б.Майлин, Шығ.). Майор Жүсіпов әлден соң темекісін орталап тартып болған кезде әңгімесін тағы жалғастырды (К.Тоқаев, Тасқын).

Тілімізде таксистік қатынастар деген ұғым бар. Бір немесе бірнеше процесс, сондай-ақ бірінен кейін бірі болатын немесе бірінен соң бірі жүйелі қайталанатын процестер де белгілі уақыт ішінде өтеді. Екі немесе бірнеше іс-әрекет арасындағы мезгілдістік (шақтық) қатынастар таксис категориясын құрайды. Таксис негізгі мен көмекші іс-әрекеттердің үздіксіз және бір мезгілде өтіп жатқандығын анықтайды. Осындай мезгілдік мағынаны шылаулар арқылы тануға болады. Жалғаулық пен демеулік шылаулар таксистік семантиканы білдіруде негізгі рөл атқарады деп айтуға да болар. Шылаулар әрине алдындағы сөзбен тіркесе отырып бір мезгілдік қатынасты

бiлдiредi. Мысалы: *Смайыл қағазын үш дана етiп жазды да, өкiлдерге қол қойдырды* (Т.Дәуренбеков. Бiз әлi кездес.). Бiрiншi сөйлем нақтылық локалдылыққа құрылған. Ис-әрекеттiң жасаушысы, нақты қимылы, объектiсi анық әрi қимылдың жүзеге асуына түрткi болып тұрған қағаздың саны да анық көрсетiлген. Бiр ис-әрекеттен кейiн екiншi қимыл көп ұзамай жүзеге асқан. Бiр мезгiлде өтiп жатқан мағынаны көреміз. Мезгiлдiк мағынаға да жалғаулық шылауы да қзiндiк қызмет атқарып тұр. Егер түсiрiп айтатын болсақ сөйлемнiң жүйесi бұзылады. Да шылауының орнына одан кейiн деген есiмдiк+шылаудың тiркесiн қолданса да болар едi. Сөйлемнiң құрылымын осылай өзгертсек қимылдың бiр уақытта емес кейiн араға уақыт салып өткендiгiн байқаймыз. Да жалғаулығы екi ис-әрекеттiң бiр мезгiлде өткендiгiне себепшi болып тұр. *Ағай жаныма келдi де, дәптерiмдi жайлап ашып, iшiндегi қағазды алды, бүктеуiн жазып көрместен қалтасына салып қойды* (Б.Бодаубаев, Желсiз түн.). Бұл сөйлемде төрт әрекет бiрiнен кейiн бiрi араға уақыт салып жүзеге асып жатыр. Бiрақ арасындағы мезгiл көпке созылмайды. Де шылауы да таксистiк мағынаны беруде мезгiлдiк қызметтiң жүзеге асуына түрткi болып тұр. Егер де шылауын қолданбасақ сөйлемнiң құрылымы өзгермейдi, бiрақ логикалық байланыс үзiледi. Ағай бiрiншi жанына келiп алды, содан кейiн барып дәптерiн ашты. Ағай логикалық субъектiнiң қасына бiрден бара салып дәптерiн ашқан жоқ, келiп барып дәптерiн ашты. Қимыл-әрекет жасалды, соның жасалуымен тiкелей байланысты iле-шала келесi қимыл-әрекеттер жасалды.

Қорытынды

А.Байтұрсынұлы негiзiн қалаған қазақ тiлi грамматикасы ғалымның «Тiл – құрал» еңбегiнен бастау алып, бұл еңбектiң заңды жалғасы ретiнде 1954, 1967 жылдары, одан берiде, қазақ грамматикасын жаңа ғылыми деңгейге көтерген «Қазақ грамматикасы» (2002 ж.) жарық көрдi. Бұл еңбектер қазақ грамматикасының академиялық дәрежеде жазылған нұсқалары болды. Ал грамматиканың жеке салалары бойынша М.Балақаев, Т.Қордабаевтың «Қазiргi қазақ тiлi. Синтаксис» (1969), А.Ысқақовтың «Қазiргi қазақ тiлi. Морфология» (1974) оқулықтары жарық көрдi. Бұл еңбектердiң барлығына бiрдей ортақ ұстаным – тiл құрылысындағы фонетика, лексика, грамматика салалары жеке-жеке алынып, деңгейлiк тұрғыдан қарастырылды. Яғни әрбiр деңгейге тиесiлi тiл бiрлiктерi белгiлi бiр жүйе бойынша «тұлғадан мағынаға» қарайғы бағытта зерттелiп, тiлдi зерттеудiң семасиологиялық бағдарын ұстанды. «Олар фонологияны, морфологияны, лексикологияны, сөзжасамды, фразеологияны, синтаксистi т.с.с. тiлдiк деңгейлердi жеке тiлдiк формалардан шығып, олардың парадигмалық, синтагмалық деңгейлерi мен категорияларының функциялық аспектiлерiн ашуға бағытталады. Келешекте жарық көретiн «Қазақ грамматикасы» тiлдi зерттеудiң ономоносиологиялық бағдары қоса ұстанады. Тiлдегi категорияларды антропоэектiлiк тұрғысынан, мағынадан формаға қарайғы бағытта тiлдiң барлық деңгейiмен астаса қарастырады.

Әдебиеттер

Қазақ грамматикасы. I том. – Алматы, 1967.

Қазiргi қазақ тiлi (лексика, фонетика, грамматика). – Алматы, 1954. – 328-341 бет.

Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2002.

Қазақ тiлiнiң функционалды грамматикасы. – Алматы, 2010 – 501 бет.

Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: языковая интерпретация и идеи времени. – С.-Петербург. Гос. Ун-т. СПб. : Изд-во С. –Петербург. Ун-та, 1999. 257 с. Библиогр. : С. 233-254.

- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы, «Сардар» баспасы, 2009. – 348 бет.
- Жолшаева М. Қазақ тіліндегі қайталану қимылының мазмұндық типтері // ҚР БҒМ ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 2005. – № 5-6. 153-154.
- Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алматы, 1982. – 141 бет.
- Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР ҰҒА Хабарлары. 2003, № 1. – 41-50-бб.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 384 бет.
- Шақаман Ы. Демеулік шылаулардың функционалды сипаты. – Павлодар, С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2001. – 92 б.
- Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды, 1998.

References

- Qazaq grammatikasy. (1967) I tom. – Almaty, 1967. – 320 b. [Kazakh grammar. Volume I. – Almaty, 1967. – 320 p.] (in Kazakh)
- Qazirgi qazaq tili (leksika, fonetika, grammatika). (1954) – Almaty, 1954. – 328-341 bet. [Modern Kazakh language (vocabulary, phonetics, grammar). – Almaty, 1954. pp. 328-341.] (in Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. (2002) – Almaty, 2002. – 450 b. [Kazakh grammar. – Almaty, 2002. 450 p.] (in Kazakh)
- Qazaq tilinin funkcionaldy grammatikasy. (2010) – Almaty, 2010 – 501 bet. [Functional grammar of the Kazakh language. – Almaty, 2010-501 p.] (in Kazakh)
- Bondarko A.V. (1999) Osnovy funkcional'noj grammatiki: jazykovaja intepretacija i idei vremeni. – S.-Peterb. Gos. Un-t. SPb. : Izd-vo S. –Peterb. Un-ta, 1999. 257 s. Bibliogr. : S. 233-254. [Bondarko A.V. Fundamentals of functional grammar : language integration and ideas of time. – S.-peterb.: Izd-Vo S.-peterb. In UN, 1999. 257 P. Bibliogr.: Pp. 233-254.] (in Russian)
- Bajtursynuly A. (2009) Til-qural. – Almaty, «Sardar» baspasy, 2009. – 348 b. [Baitursynuly A. Language is a tool. – Almaty, Sardar publishing house, 2009. –348 p.] (in Kazakh)
- Zholshaeva M. (2005) Qazaq tilindegi qajtalanu qimylynyn mazmundyq tipteri // KR BGM UFA Habarlary. Til, әdebiет serijasy. – Almaty, 2005. – № 5-6. 153-154. [Zholshaeva M. Content types of repetition movements in the Kazakh language // Proceedings of the NAS of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan. Language, Literature series. – Almaty, 2005. – № 5-6. 153-154. – P.38-47.] (in Kazakh)
- Esenov K. (1982) Sabaktas kurmalas sojlemniң kurylysy. – Almaty, 1982. – 141 b. [Yessenov K. Construction of an adjacent compound sentence. – Almaty, 1982. – 141 p.] (in Kazakh)
- Zhanpejisov E. (2003) Kuzmettik grammatikanyn bastau ugymdary // KR UGA Habarlary. 2003, № 1. – 41-50-bb. [Zhanpeisov E. Basic concepts of Service grammar // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2003, No. 1. – 41-50-PP.] (in Kazakh)
- Yskakov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Morfologija. – Almaty, 1991. – 384 b. [Iskakov A. Modern Kazakh language. Morphology. – Almaty, 1991. –384 p.] (in Kazakh)
- Shakaman Y. (2001) Demeulik shylaulardyn funkcionaldy sipaty. – Pavlodar, S.Torajgyrov atyndagy PMU, 2001. – 92 b. [Shakaman S. Functional characteristics of sponsorship packages. – Pavlodar, S. Torajgyrov PSU, 2001. – 92 P.] (in Kazakh)
- Zhakypov Zh. (1998) Sojleu sintaksisinin sipattary. – Karagandy, 1998. – 180 b. [Zhakupov Zh. Properties of speech syntax. – Karaganda, 1998. – 180 p.] (in Kazakh)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Ә.Ә. Бияздықова, Е. Ибрахимов А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОРЫНБОРЛЫҚ КЕЗЕҢІ.....	3
M.P. Eshimov, S.R. Nurfileuova, S.K. Kulmanov NON-VERBAL COMPONENTS OF COMMUNICATION: SIMILARITIES AND DIFFERENCES.....	17
К. Жанабаев, У. Ислямова, А. Сейітбекова ЧАСТОТНЫЙ ПОЭТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ЯЗЫКА ЖЫРАУ XV-XVIII ВВ.....	28
Б.Р. Құлжанова , М.Ж. Мырас ТІЛМІЗДЕГІ БАЙЫРҒЫ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИКАСЫ.....	39
Ж.А. Манкеева ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰН ЖӘНЕ СӨЗ СИНЕРГИЯСЫ.....	48
Д.М. Пашан БІР БУЫНДЫ КӨПМАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ.....	59
М. Сабыр АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ.....	77
Қ. Слямбеков ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МОДАЛЬДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ.....	86
А.Ә. Солтанбекова , Ә.Ә. Өтебаева «ҚАЗАҚ ГРАММАТИКАСЫНДА» ШЫЛАУДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН СЕМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ОНОМОСИОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМ НЕГІЗІНДЕ ҚАРАСТЫРУ.....	98

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854

Теруге берілді 13.04.2022. Басуға қол қойылды 16.05.2022.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 7
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 854

Сдан на набор 13.04.2022. подписано в печать 16.05.2022.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 7
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.04.22. signed to the press on 16.05.2022.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 7
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61